

गुजरात विद्यापीठ ग्रंथावलि पु० २०

सद्बोधशतकम्

[चैरागी राजानो चारसो].

संपादक

दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

सुकविता यद्यस्ति राज्ञेन किम् ?

[लोकहृदयने जीत एवी कविता रचवानी शक्ति
होय तो पछी राजसत्ता भोगवानी शी जरूर ?]

नवजीवन कार्यालय
अमदावाद्

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી હાલ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાલુપુર, અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ, પ્રત ૨,૦૦૦

૧૧૫

भर्तृहरिनी विभ्रंति

१

मध्यकालीन वैरागी राजा भर्तृहरि आपणी भारतीय सस्कृतिनो एक खास प्रतिनिधि छे एनो इतिहास कयाथ मळतो नथी, पण दत्तकथामा अने लोकगीतोमा एणे सार सरलु नाम मेळव्यु छे जो तमे हिंदुस्ताननी मुसाफरी तीर्थयात्रानी, एटले के सस्कृतिनी, दृष्टिए करो तो अनेक ठेकाणे तमने भर्तृहरिनी गुफाओ बताववामा आवशे आ ठेकाणे भर्तृहरिए तप कर्यु, आ ठेकाणे एमणे फलणो चमत्कार करी बताव्यो, वगेरे परपरागत अथवा जोडी काढेली हसीकत कहेनारा लोको तमने अनेक ठेकाणे मळजे

भर्तृहरिने नामे चढेल्ला अनेक प्रथो छे पण भर्तृहरिनु नाम लेतावेत एना नीति, शृंगार अने वैराग्य ए त्रण शतको ज खास ध्यानमा आवे छे

भर्तृहरिना व्यक्तिगत जीवन विषे पण आपणी पामे शास्त्री हसीकत नथी भर्तृहरि राजा हतो अथवा उज्जयिनीना राजा विक्रमनो नानो अथवा मोटो भाई हतो. ए मोटो भाई होय तो एने राज्यनो लोभ न हतो एणे पोताना भाईने राज्य सोंपी दई पोते वैराग्यनो मार्ग लीधो नाथ-सप्रदायमां भगी जई हठयोग, रसविद्या, मंत्रविद्या आदि

અદ્ભુત સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી આપનારી વિદ્યાઓનો એને અભ્યાસ કર્યો, મહાદેવની અને વેદાન્તવિદ્યાની ઉપાસના કરવાથી હિમાલયમા ગમાને કિનારે એને પરમ શાન્તિ મળી, અને અન્તે તે પરબ્રહ્મામાં લીન થયો, આટલી જ ચીના આપણી પાસે છે

ભર્તૃહરિ જ્યારે રાજવિલાસ ભોગવતા હતા ત્યારે પોતાની રાણી પિંગલા ઉપર અનહદ આશક હતા પણ રાણીનું મન રાજા ઉપર ન હતું, પણ ધીજે હતું. એ માણસનું મન રાણી ઉપર ન હતું પણ કોઈ દાસી ઉપર હતું, અને એ દાસી મનથી રાજા પર આશક હતી. એવી સ્થિતિમા એક સન્યાસીએ રાજાને અમૃતફલ આપ્યું. રાજાએ પોતે સ્વાઈને અમર થવાને બદલે એ ફલ વહાલી રાણીને આપ્યું. ઉપર થતાવેલા કારણે એ ફલ પરતુ પરતું ફરી રાજા પાસે આવ્યું. એટલે રાજાનો ભ્રમ ભાગ્યો. એની દ્વિગ આસક્તિ નષ્ટ થઈ અને એને વૈરાગ્ય સેવન કર્યું અને પેલા ફલનો નાશ કર્યો. એવી એક વાર્તા હિંદુસ્તાનના બધા પ્રાંતોમા પ્રચલિત છે. પેલું અમૃતફલ કોઈએ સ્તાધુ હોત તો સાચો બનાવ આપણને કહેવા એ વ્યવિત્ત જીવતી હોત. પણ તેમ ન થવાથી કેવલ ઉપરની દંતકથા અથવા નિવદન્તી જ અમર થઈ શકી. ભર્તૃહરિ જે નાથસપ્રદાયની પરંપરાના હતા એ સપ્રદાયના સાહિત્યમાં ઉપરની વાર્તા કથાય જડતી નથી. અમને લાગે છે કે ભર્તૃહરિના વૈરાગ્યબોધક એવા એક શ્લોક ઉપરથી લોકોએ એ વાત પાછળથી ચોજી કાઢી હશે.

અને એમ થરાનું કારણ પણ સમજાય એક છે
 મર્તૃહરિને એક એક શ્લોકમા એકાદ સુદર વાર્તા અથવા
 પ્રસંગ ગોઠવી દેવાની ટેવ છે અને એ કલ્પામા એને અસાધારણ
 સફલતા પણ મેળવી છે ‘જેના માથામા ટાલ પઢી હતી
 એવો એક અભાગિયો આરામને અર્થે તાડના ક્ષાડ તળે પહોંચ્યો,
 ત્યાં એના દુર્દેવે ઉપરથી એક તાડનું ફઠ અચૂક એના માથા
 પર પડ્યું અને એ મરણ પામ્યો.’ ‘પાણીમા દૂધ મળ્યું, તને
 દૂર કરવા દેવતાએ ઘણો પ્રયાસ કર્યો પણ એ બે વસ્ત્રેના
 મિત્રાચારી તૂટી નહિ.’ ‘એક સપ પેટીમા ઘણા દિવસથી પુરાયો
 હતો, ત્યાં એક ઉદરને દુર્બુદ્ધિ સૂઝી કે ચાલે આપણ આ
 પેટીને ફાળુ પાડીને અંદર જઈ જોઈએ એને તેમ કર્યું.
 પડી શું ? ભૂંચ્યા સર્પને ઉઝાળી મઢી અને બહાર જવાનો
 રસ્તો પણ મળ્યો’ એવી એવી રસિક વાર્તાઓ ઓઝામા
 ઓછા શબ્દોમા વ્યવસ્થા કરવાની મર્તૃહરિને હોંશ હોય છે
 ઉપર કહેલી વાત આમાની જ એક હોઈ શકે. તે પ્રથમ-
 પુરુષી છે એટલા ઉપરથી જ તને મર્તૃહરિની જીવનકથા
 માનગામા આવી હશે લોકહૃદયને આવી વાતો મામઝાનો
 અને કહેવાનો શોખ હોય છે, એટલે એના ઉપર કોઈ વિશ્વાસ
 રાખે કે ન રાખે, પણ એ જગત્રોશીએ તો ચઢવાની જ

એક ટેકણે એમ પણ કહ્યું છે કે રાત્રા મર્તૃહરિએ
 અનેક વાર સન્યાસ લીધો હતો એ વાત જો સાચી માનીએ
 તો એનો અર્થ એ થાય છે કે સન્યાસ લીધા પછી મર્તૃહરિ
 પાછા મૃદસ્થાશ્રમમા આવ્યા હતા ચોદ્ધ લોકોમાં આમ

કરવાની છૂટ હોય છે. હિંદુધર્મમાં આવી પાછી પાની કરવી મદ્દાપાપ ગણાયું છે.

ભર્તૃહરિની કવિતા વાચતા એવો હ્યાલ નથી આવતો કે આ કોઈ રાજા લખે છે રાજા લખે તે રાજાની ભૂમિકા ઉપર રહીને લખે, અથવા જો વીજી કોઈ ભૂમિકા ધારણ કરીને લખે, તોય તેમાં રાજત્વ તો જાણકી ઊઠે જ. અહીં રાજાના વૈભવની અદેલાઈ કરનાર અને ત્યાં સંહિત ધવાથી રાજવૈભવનો તિરસ્કાર કરનાર કોઈ પંડિત બોલતો હોય એમ જ લાગે છે. એની ઉપમાઓ અને એનાં રૂપકો, એની આશાઓ અને એની આર્કાશાઓ, વધી સામાન્ય જનતાની કોટિની છે.

જૂના વયતમાં કેટલાક લોકો સરસ કવિતાઓ લખી તે રાજાને નામે ચઢાવી દેતા - આજે પણ દેતા હશે - અને રાજા પાસેથી ઘણું ધન મેળવી એનાં ગુણગાન ગાતા રહેતા અહીં એવો જ કોઈ રાજદરબારમા નિરાશ થયેલો સંહિત પંડિત 'શાકાય વા સ્થાન, લવણાય વા સ્થાત્' કહીને પાછો ફરતો હોય એવો જ આભાસ થાય છે.

પણ આમ રાજત્વને ઉતારી પાડનાર કવિતા કીર્તિનો લોભી કોઈ રાજા પોતાને નામે ચઢવા નહિ દે અને સાચા રાજાને વારેઘઢીએ અચૂક દરબારી પંડિતની જ ભૂમિકા ઉપર જવાનું ન ગમે. ત્યારે સાચી ધીના શી હશે ?

કેટલાક લોકો એમ પણ માને છે કે આ વધા ઓકો ભર્તૃહરિએ અયગા કોઈ એક માણમે લખેલા નથી;

પણ સસ્ત્રુત સાહિત્યમાથી મનુહરિએ વીળી કાઢેલા સુમાપિતો જ છે. ત્રણે શતકમા આવેલા શ્લોકો છૂટા-છવાયા છે એ વિષે શકા નથી. એમા કોઈ સઙ્ગસૂત્ર વિવેચન અથવા ભૂમિકાનો વિકાસ મોઠપેલો નથી એ વાત સાચી છે. પણ તેરલા પરથી એક યા થીજુ કોઈ ચોક્કસ અનુમાન કાઢી શકાય નહિ. એમ તો જગન્નાથ પંડિતના ‘ભામિનીવિલાસ’ના શ્લોકો પણ છૂટાછવાયા જ છે. કોઈ ટીકાકાર એમા સઙ્ગસૂત્રની યોજના ઠોફી બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તે પ્રયત્ન જ છે એમ સહેજે દેખાઈ આવે છે.

આ ત્રણે શતકોની શૈલી અને વિચારધારા જોતા તે એક જ વ્યક્તિનું લક્ષણ છે એમ માનવામા વાધો નથી આવતો. આમા વિચારોનું અસામજસ્ય વ્યાપ નથી દેખાતું. શૈલીમા પણ શાલ સાથે કાવ્વો સીવી કાઢયા જડ ક્યાય નથી લાગતું. આંતરિક એકતાને કારણે હોય અથવા લાંબા વચનની પરપરાને કારણે હોય, આ શતકોનો કર્તા એક જ છે અને તે પણ એક કસાયેલો સસ્કારધન કવિ છે, એ વિષે શકા નથી રહેતી.

ધીજી વાજુએ, આમાના એક બે શ્લોકો કાલિદાસના નાટકોમા પણ મળે છે. ‘મવન્તિ નમ્રાસ્તરવ ફલોદ્ગમૈ’ જેવો શ્લોક કાલિદાસની શૈલીમા પણ પડેલો જ મળી શકે છે. ‘અનાગ્રાત્ પુષ્પ’ એ શ્લોક પણ વન્ને કવિઓની શૈલીમા શોમે એવો છે. અને કાલિદાસ, માસ આદિ કવિઓએ ધીજા

કોઈના શ્લોકો પોતાની કૃતિમા વાપર્યાનો પુરાવો નથી. ભર્તૃહરિના શતકોમાં પાછળથી કેટલાક લોકોએ હોંશે હોંશે પ્રક્ષેપ ઉમેર્યા હોય તો આશ્ચર્ય નથી પણ કાશ્મીરના મહાકવિ ક્ષેમેન્દ્રે પોતાના ‘ઔચિત્યવિચારચર્ચા’ નામના પ્રથમાં જે અન્ય કવિઓના સહ્યાબધ શ્લોકો ટાંચ્યા છે, તેમાંના કેટલાક ભર્તૃહરિના શતકોમાં મળે છે. એ વધા જ અહીં કે ત્યા પ્રક્ષિપ્ત છે એમ સિદ્ધ કરતાં કંઈક અગવડ પડે એમ છે. દશરૂપક, પચતંત્ર, શાર્ંગધરપદ્ધતિ વગેરે પ્રથોમા ભર્તૃહરિના શ્લોકો જઈ શકે છે પણ મૃચ્છકટિક અને મુદ્રારાક્ષસ જેવા નાટકોમાં ભર્તૃહરિના શ્લોકો તે તે કવિઓ વાપરે એ શક્ય નથી લાગતું. આ વધા કવિઓના કાલનો નિર્ણય કરીને પછી પ્રક્ષેપોનું મહામધન કર્યું હોય તો જ કંઈક નિવેડો આવે.

ભર્તૃહરિના કાલ વિષે ન્યાયમૂર્તિ તેલંગે તેમ જ ધીજા વિદ્વાનોએ ઘણું લખ્યું છે. વિજ્ઞાનશતક આદિ અન્ય કૃતિઓ ભર્તૃહરિની કેમ ન ગણાય તેની ચર્ચા પણ થઈ છે પણ ભર્તૃહરિ खरेखर राजा હતો કે કેમ, અથવા રાજવંશી પણ હતો કે નહિ, એ વિષે હજુ કોઈએ શંકા ઉઠાવી નથી.

ભર્તૃહરિ વિષે અલ્યાર સુધી જે ચર્ચા થઈ છે તે ઘણી ઉપયોગી છે એ વિષે શંકા નથી. પણ ભર્તૃહરિનાં શતકોમાં જે ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન અથવા દર્શન દેસાઈ આવે છે તેનો, અને સમાજવ્યવસ્થાનું જે પ્રતિબિંબ પડેલું છે તેનો, વિચાર કરી તેના કાલનો ચિતાર ચીતરવાનું હજી યાકી જ છે.

ઘટલું તો સ્પષ્ટ છે કે મર્તૃહરિનો કાઢ કોઈ મહા-સામ્રાજ્યનો કાઢ નથી. નાના નાના રાજાઓ નાનાં નાનાં રાજ્યો હાંકતા હશે, અને મરસપરસ અદેસાઈ કરી પોતાનું અલ્પ જીવન છાટુંમીટું કે તીણુ તમતમતું કરતા હશે. અશોકના શિલાલેખોમાં જે જાતની રાજ્યવ્યવસ્થા જણાઈ આવે છે અથવા ચાણમ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં જે રાજત્વનો આદર્શ વિકસેલો દેખાય છે, તેનો પડઘો આ શતકોમાં દેખાતો નથી.

ટીકાકારો સામાન્યપણે નીતિ, શૃંગાર અને વૈરાગ્ય એ ત્રણેનો ક્રમ ભારતીય જીવનના આદર્શને ક્રમે મોઢવે છે. કુમારઅવસ્થામાં વદ્ધાચર્યનું પાલન કરી વિશાખ્યાસ કરવાનો હોય છે તથા લોકજીવન સાથે પરિચય કેળવવાનો હોય છે. એ જ વસ્તુત એવો છે કે જ્યારે નીતિનો પાયો દટ કરી શકાય, પછી જ્યારે યૌવન પૂર જોસમા સ્ત્રી છે ત્યારે એ ચાર દિવસના ચાંદરગાનો પૂરો ઉપયોગ કરી શૃંગારરસમાં રાત્રી લીધા પછી ભોગમય જીવનની વ્યર્થતા મન ઉપર ઠસાવવા માટે વૈરાગ્ય કેળવવાનું હોય છે, જેથી 'અતુલ પરિતાપ'માંથી વધી જઈ 'અનન્ત શમમુક્ત' મેઢવી શકાય.

મર્તૃહરિની એ આવી શિશ્યામણ ઘટલી તો આર્ય-માન્ય થઈ છે કે એ શિશ્યામણના વાઙી થઈ એ ગીતા કે ધમ્મપદના વાઙી થવા સમાન છે છતાં આજનો જમાનો આપણને કહે છે કે, મર્તૃહરિએ સદાચાર તરીકે જે વસ્તુઓ શીખવી છે તે સમાજહિતની દૃષ્ટિએ કેટલે અંશે પથ્યકર

છે એની સ્વતંત્ર ચર્ચા થવી જોઈએ. ખ્રિસ્તી અંપ્રેજોએ લાંબા વયસત મુધી 'વિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ'નો ભક્તિનો આદર્શ પ્રમાણ માન્યો, પણ આજે હવે તેઓ એ આદર્શ કેટલો અલૂણો છે એની ચર્ચા છુટેચોક કરે છે.

ભર્તૃહરિ ભિક્ષાના વસ્ત્રાણ કરે છે, જંગલમાં રહી કદમૂલફલ ઉપર જીવવાનું સૂચવે છે. દૈવ અથવા નસીવની નીમાંસા પણ એને વલ્ગી જ છે. ભર્તૃહરિએ દામ્પત્યજીવનને ભાવનાપ્રધાન ચીતરવાને બદલે ભોગપ્રધાન વતાવ્યું છે, અને પતિપત્નીએ મઠીને કુટુમ્બેવામાં અને સમાજસેવામાં મઠી જવામાં મઠ્યા રસના ઘૂંટણ લેવાનો જે આદર્શ સ્મૃતિઓએ માનવો આગલ મૂન્યો હતો તેનો તો ઉલ્લેખ સરહો ભર્તૃહરિના ઇંગ્લારમાં જણાતો નથી આ યધી વસ્તુઓની આપણે ફરી વાર ચિકિત્સા કરવી ઘટે છે.

એટલું સહ કે ઇંગ્લાર શતકની મોગરૂતિ વિલાસી હોવા છતાં અનાય નથી; તે યૌવનોચિત છે છતાં ઉચ્છૃંક્લ નથી. નીતિના આદર્શને અવગળીને સામાજિક જીવનનો પાયો તોડી નાલનાર ઉત્પથગામી વિલાસ એ નથી. આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે ભર્તૃહરિએ જે ઉત્કટતાથી ઇંગ્લાર ચીતર્યો છે તેટલી જ સચોટ સમર્થ વાણીમા ભોગમય જીવનનું વૈદ્યધ્ય પણ સમજાવ્યું છે. અને તેમ કરતાં, એકાદ દાલ્લો વાદ કરતાં, કોઈ પણ ઠેકાણે જુગુપ્સા ઉત્પન્ન નથી કરી; અને જ્યાં એક બે ઠેકાણે એ રસ કવિએ જમાવ્યો છે ત્યાં એ શ્લોકો એ રસના સારા નમૂના તરીકે જરૂર ટાંધી શકાય તેવા થયા છે.

હિંદુ ધર્મના અને હિન્દુ સામાજિક જીવનના ધર્મવિકાસનો ઇતિહાસ જગતના ઇતિહાસનું નાનુંમૂનું પ્રસ્રવન નથી જે દિવસે એ ઇતિહાસનું કાર્યકારણમાત્ર સાથે સંશોધન, સંગઠન અને રહસ્યોદઘાટન થશે તો દિવસે હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ અને આર્યસંસ્કૃતિનું હાર્દ આપણી નજર આગળ સૂર્યપ્રકાશ જવા સ્પષ્ટ થશે. ધર્મવિકાસના એ ઇતિહાસમાં મર્ત્યુરિના શતકોને પણ અગત્ય સ્થાન મળશે, કમલ આ શતકોની અમર, ગીતાની અમર જેટલી જ સાર્વભૌમ થઈ છે.

જો ચારિત્ર્યસંગઠનને રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રવર્તીનું એક અંગ ગણીએ તો આ શતકોને રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રવર્તીના ઇતિહાસમાં પણ માનભર્યું સ્થાન મળવાનું જ છે.

૨

ધ્યાનપૂર્વક જોતા સ્પષ્ટ થશે કે ગ્રંથે શતકો લખવામાં મર્ત્યુરિને એક વિશાળ અને પ્રસન્ન એવી જીવનદૃષ્ટિ કેન્દ્રવર્તી છે, જીવનના આદર્શો નિષ્ક્રિય અને લોકમુલભ થનારો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સમાજમાં નીતિના ગ્રંથો જુદા જુદા આદર્શો પ્રગટે છે. ગૃહમંત્રનારો ત્યાગ કરી વિરયત રહેનારા અને બાંધીવિવાની સ્વદેશપ્રેમથી પણ પોતાને મુક્ત રાખનારા સતમહાત્માઓનો અને સન્યાસી-ન્યતિઓનો એક આદર્શ છે. તો જ પ્રમાણે દુનિયામાં રહી દુનિયાની સામાન્ય સેવા કરી દુનિયાદારીના ગણાતા જીવનમાં સામાન્ય શીલ અને સદાચાર સંપાદવાનો જુદો આદર્શ છે.

આ ઉપરાંત આદર્શનો એક ત્રીજો પ્રકાર છે, જેને વળ પરત્વે વદલાતો આવરૂનો સતનો અથવા સત્યના આદર્શનો સ્વર્ગમ કહી શકાય ત્રાદ્યણ યુદ્ધમાથી નાસી આવે તો એ સત જતુ નથી, પણ જો એ તપાશ્રટ થાય તો એ સત ગયુ કષ્ટ્રિય દેવાદાર થાય તો એ શરમભરેલુ નથી મનાતુ પણ એ લડાઈમાથી નાસી ન આત્રી શકે દુનિયાને ઠગનાર છત્રનાર ચારોમા પણ અદર અદર પ્રમાણિકપણુ જાલ્લવાનો એક આદર્શ હોય છે, જેના વગર ચોરો પોતાનુ સગઠન ફરી જ ન શકે વિશ્વક્રતિહાસના લેલક ધ્રી. એચ જી વેલ્સ એવા વ્યક્તિગત, વર્ગગત અથવા વર્ણપરત્વે નક્કી થતા આદર્શને માટે શબ્દ વાપર્યો છે - persona એ આદર્શ સાર્વભૌમ નથી ગનાતો જાતિ પરત્વે, સ્થાન પરત્વે અને ધધા પરત્વે એ અલગ અલગ હાવાથી અધુક અશે એ એકાગી હોય છે પણ ન જ કારણે એ આદર્શ સ્વીકારનાર ઝોકોમા એના પાલ્ન વિષે અસાધારણ ચીવટ હોય છે સત યતિનો આદર્શ લોકોત્તર હાવાથી સામાન્ય લોકો એને લોકનાદ્ય ગણે છે સમાજ એવા આદર્શને પૂને છે પણ એને અપનાવતો નથી સર્વસામાન્ય નાતિનો આદર્શ વધે લગભગ સરખા હોય છે અને એ જ આદર્શ મનુષ્યનાતિના વિકાસનો દ્યોતક ગણાય જ્યારે વર્ણનો આદર્શ તે તે જમાનન જ વઢ્યે છે

ભારતીય સસ્કૃતિમા આ ત્રણ પ્રકારના અદર્શ મુદર રીત લીલ્યા છે એક રીતે એમ કહી શકાય કે ભારતીય

સંસ્કૃતિનો એ એક વિશેષ છે અને એ જ કારણે ભારતીય નીતિમત્તા આ દેશમાં સર્વભૌમ થઈ છે અને તે એટલા તો જમાનાઓ સુધી અલગડપણે ચાલી છે કે એને આપણે સનાતન ધર્મને નામે ઓઢાવતા થયા છીએ.

ભર્તૃહરિનો જમાનો ધર્મપ્રયોગોમાં તાજો હોવાથી મિશ્રા ઉપર નભવાના દોષો લોકોના ધ્યાનમાં આવ્યા ન હતા. આજે ધર્મપરાયણ લોકોનું ધેર ધેર મિશ્રા માગીને જીવડું આપણે બિલકુલ પસંદ કરતા નથી, કેમ કે એ જીવનનો આપણા લોકોમાં મગ્નનક અતિરેક થયો છે. નિરૂત્ત થઈને વનગાસ સેવકો એ અમુક પરિસ્થિતિમાં સાવનારૂપે આપણે ભલે પસંદ કરીએ, અથવા જીવનના સધ્યાકાલમાં વાનપ્રસ્થને માટ ભલે એ આપણે રાહી મૂકીએ, પણ સાર્વભૌમ નીતિમાં અકર્મણ્ય નિરૂત્તિને તમ જ મિશ્રાચર્યને આપણે તરછોડી કાઢવાનું જ નક્કી કર્યું છે. દૈવવાદમાંથી ત્યાગ નિષ્ઠિતતા, અને ક્ષાત્રકીર્ત્ય પેદા થવાને બદલે અકર્મણ્યતા અને જડતા જ પેદા થયા છે. એટલે આપણે એ વાદને પણ તિલાંજલિ આપ્યે જ છૂટકો.

ભર્તૃહરિના શતકોમાં જ વસ્તુ બહુ દેખાતી નથી પણ પાઠકથી આપણા સાહિત્યમાં જે ધૂસી છે એવી એક વસ્તુ ત નીતિશૂન્ય ચતુરાઈ. જેને ઘણી વાર આપણે વાળિયાશાહીને નામે ઓઢાવીએ છીએ. જેમ તેમ કરીને બચી જવાને માટે અને પોતાનો ટકો કે મેલો સ્વાર્થ સાધવા માટે માણસે શુ શું કરવું પડે છે એનું હાપણ શીખવનાર

વચનો આપને ત્યાં ઢગલાગધ છે એવા વચનોએ જ આપણા સમાજને પુરુષાર્થહીન અને દૂઝી દટિવાળો બનાવ્યો છે

૩

ભર્તૃહરિની શૈલી રામાયણ-મહાભારતની શૈલી જેવી અથવા પુરાણકારોની શૈલી જેટલી સાદી સરલ નથી, તેમ જ ઉત્તરવાલીન કવિઓની શૈલી જેવી કૃત્રિમ, જટિલ અને વાંસી પણ નથી. ભર્તૃહરિની શૈલીમાં પ્રસાદ છે, ઓપ છે અને વ્યાપક અર્થમાં ઓજ પણ છે અને શૈલીની સર્વશ્રેષ્ઠ કસોટી જે એનું વલ્લભાપણુ તે પણ છે. જે શબ્દો અને શબ્દસમૂહો, જે વાક્યો અને શ્લોકો વાચતાંવેત માણસને વલ્લભ છે અને કહેવત જેવા થઈને સમાજમાં ચલણી નાણાની ચરજ સારે છે તે વધા કોઈ પણ દેશમાં અને કોઈ પણ જમાનામાં આદર્શ શૈલીના જ ગણાય. ભર્તૃહરિની શૈલીમાં એ ગુણ સો એટલા કુતરેલી હોવાને કારણે જ, પંજાબમાં કે વગાઢમાં, કાશ્મીરમાં કે કેરળમાં, ભર્તૃહરિના શ્લોકો ઘેર ઘેર મોઢે કરાય છે અને સમાપણમાં ટકાય છે.

મહારાષ્ટ્ર કવિ મોરોપતે સમાપણ માટેનો આદર્શ એક આર્યામાં પ્રથિત કર્યો છે—

બહુવર્થ, જનમનોહર, અપાપર, મધુર, સત્ય ચોલાવં ।
 ડયા સદ્વામ્યપ્રવર્ણે શ્રોત્રાચ ચિત્ત શિરહિ ડોલાવં ॥

સાંભળનારનું માથું અને હૈયું વને પ્રસન્નતાથી ઢોલવા માંડે એવી, અલ્પાક્ષર અને મધુર તથા અર્થગંભીર શૈલી જોઈતી હોય, તો સંસ્કૃતનો રસિયો મર્તૃહરિ પાસે દોડવાનો જ.

પ્રારંભમાં કહ્યું છે તેમ, મર્તૃહરિમાં એક જ શ્લોકમાં એક આછી વાર્તા અને એનો બોધ કહી દેવાની શક્તિ જેમ છે, તેમ જ એક આછો આદર્શ પણ એક જ મોટા શ્લોકમાં તે સચિસ્તર વર્ણવી શકે છે એક શ્લોક એટલે એક આછું ચિત્ર મર્તૃહરિની આ ચિત્રણ-શક્તિ કાલિદાસ અને ભવભૂતિ કરતાં જરાયે ઊતરતી નથી. આદર્શની મહત્તા જમાવવા માટે મલમલા કવિઓએ મર્તૃહરિ પાસેથી પાઠ લેવા જોઈએ.

અંગ્રેજીમાં સેનિટ કરીને કાવ્યનો કે હંદનો એક પ્રકાર છે. સ્વામાવિકતા, સપૂર્ણતા અને હૃદયતુષિ જાણવી ચૌદ લીટીમાં એક વાત પૂરી કરવી એ એ કાવ્યપ્રકારની વિશેષતા છે. કવિને સ્ફુરેલી એકાદ પ્રતિભાપૂર્ણ કલ્પના ચૌદ લીટીમાં જ પૂરી કરવી — આ વધનને કારણે કવિને પોતાની વધી શક્તિ એમાં વાપરવી પડે છે એ જ સ્ત્રી મર્તૃહરિ પોતાના મારદસ્ત શાર્દૂલવિકીરિત, હ્રસ્વધરા અથવા શિખરિણીમાં આણી આપે છે. આ ગૌરવશાળી શૃતો મર્તૃહરિના હાથમાં આવે તો ચમત્કાર વતાવે છે કે એક શ્લોક એટલે એક સોનેટ જ જોઈ લેવી

કેટલાક કવિઓ નાનાં નાના શૃતો લઈ એક પંચક, એક અષ્ટક અથવા એક દશકમાં એક આખો ભાગ અથવા

પ્રસંગ પૂર્ણ કરે છે, પણ મર્તૃહરિને તેમ કરવું પડતું નથી
 એનો સાહિત્યયોગ એટલો સમર્થ છે કે ઉપર વર્ણવેલા એક
 એક વૃત્તો એના હાથમા કુશલ કંકરની પેઠે કામ
 આપે છે

વ્યાકરણના કે છદોના નિયમો તોઢી વાચકો પાસેથી
 એ ત્રુટી દરગુજર કરાવવાની નચઢાઈ સસ્કૃત કવિઓ
 ઘહુ ઓછી વતાવે છે મર્તૃહરિએ તો એ ક્યાય દેખાઢી
 નથી

મર્તૃહરિએ મનુષ્યને માટે જીવનનો કેવો આદર્શ
 વિસ્તારી આપ્યો છે એ હવે આપને તપાસીએ, અને એની
 સાથે સાથે મર્તૃહરિના કાઢની દુનિયા કેવી હતી એનું ચિત્ર
 પણ મર્તૃહરિના જ શ્લોકો પરથી આપને તૈયાર કરવાનો
 પ્રયત્ન કરીએ

આજે હિંદુસ્તાનમા મત્સ્ય, કૂર્મ અને વરાહ એ ત્રણ
 અવતારોની ક્યાય પૂજા થતી નથી વામન અવતાર કેવઢ
 નામથી વિષ્ણુના અવતારમા સમાઈ ગયેલો છે પરશુરામ
 તો એક બે ન્યાતોનો કુઢદૈવત થઈ બેઠો છે. નૃસિંહહુ
 પણ એમ જ થયું છે આજે તો અવતારોમા રામ અને
 કૃષ્ણ એ બે જ પ્રધાનપણે સાર્વભોમ થયા છે ચૌદ્ધ
 અયમ વુદ્ધ આ દશાવતારમા ક્યારે દાસલ થયો અને પશ્ચિમ
 ભારતમા એનું પંદરપુરના વિઠોવામા ક્યારે રૂપાન્તર થયું, એનો
 ઇતિહાસ હજી કોઈએ તારવ્યો નથી સનાતની હિંદુઓ માને
 છે કે કૃષ્ણની અવતાર હજી થાનો છે જ્યારે ગુજરાતમા

આગાખાની સોજાઓ વિચિત્ર રીતે આગાખાને જ કલ્પી અથવા નકલ્કી ક્યારનો બનાવી દીધો છે ! હિંદુધર્મની પૌરાણિક માન્યતાઓમા કેન્દ્ર અરાજક પેદા થયું છે એનો હિંદુઓને જ હજી પૂરતો હ્યાલ નથી હિંદુ સંસ્કૃતિ અને હિંદુ સમાજ મરતા મરતા પણ હજારો વર્ષ ટકે એવો એક ક્ષીરવદ છે એની શાસ્ત્ર પ્રશાસ્ત્રાઓ કેટલી છે અને એની છાયા તલે ધીજા કટલા વૃક્ષો ઝગ્યાં છે અને એ એને પોષણ આપે છે કે એનો જીવનરસ ચૂસે છે, એની એને પોતાને જ સ્વર નથી

ભર્તૃહરિમા અવતારોનો ઉલ્લેખ અનેક ઠેકાણે જદે છે પણ એમાં મુખ્ય જે રામ અને કૃષ્ણ તે જ જડતા નથી એ આશ્ચર્ય છે ભર્તૃહરિના ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બૌદ્ધધર્મની અસર પૂરેપૂરી દેખાય છે, છતાં બુદ્ધનો પણ ઉલ્લેખ ક્યાય મળતો નથી એનું કારણ શોધવું જોઈએ ભર્તૃહરિ જેવા શિવ ઉપાસકે જો વસ્તુતઃસર આમ્રહ રાહ્યો હોત તો ગૌતમ બુદ્ધ વિષ્ણુનો અવતાર ગણાવાને બદલે શિવનો જ એક અવતાર ગણાઈ જાત, અને વસ્તુતે તે જ ચરાચર થાત અવેરના પ્રચારક બુદ્ધને જો સહારકારી શિવના અવતાર તરીકે ગણાવતાં બાંધો હાય તો ‘વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્’ અવતાર લેનાર વિષ્ણુનો અવતાર પણ એ ન થઈ શકે જીવનદષ્ટિએ તપાસતાં બુદ્ધ શિવનો જ અવતાર ગણાવો જોઈએ જો અનાદર ન ગણાય તો, નામ ઉપરથી ■ વિષ્ણુ ધુસણિયો છે, જ્યારે શિવ કન્યાણકારી છે, કન્યાણમૂર્તિ છે

આમ જોકે ભર્તૃહરિ વિષ્ણુના અમુક અવતારો પ્રત્યે આદર થતાં છે, મહાદેવનો અનન્ય ઉપાસક છે, છતાં એના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બૌદ્ધ ધર્મની અસર વિશેષ હોય એમ લાગે છે. આપણા લોકો અનેકાનેક પંથ ઠામા કરે છે છતાં જોતજોતામા એ વધા પથોને અને વિચારભેદોને જીવનદૃષ્ટિથી એકતાની દોરીમા પરોવી પળ દે છે આપણી જાતિનો એ સ્વાસ સ્વભાવ છે એ સ્વભાવ જેમ મગધગીતામા દેખા દે છે તેમ તે ભર્તૃહરિમા પણ પૂર્ણપણે વિકસેલો દેખાય છે

ભર્તૃહરિનો જો વિશેષ આગ્રહ હોય તો તે કર્મ ધિપે છે દેવોની ભક્તિ કરવી એ ઠીક છે પણ દેવો તો કર્મને અધીન છે દેવો કરતા દૈવની માત્રા વધારે માનીએ તો તે પણ કર્મને જ અધીન છે એમ કહીને ભર્તૃહરિએ કર્મનું જ સર્વોપરીપણું સ્પષ્ટ કર્યું છે

■ ■ ■ કર્મ શું છે તે ઉપનિષત્કાલીન ઋષિઓને પૂછ્યું જોઈએ. આત્મ વિશ્વ સહ જોતા અનાયનન્ત કર્મનો જ વિસ્તાર અને વિલાસ છે. જેને આપણે પચમહાભૂત કહીએ છીએ તે જડ પદાર્થો પણ કર્મની જ વિભૂતિ છે. અને જો ઊઠાણમા જઈને વિચાર ચલાવીએ તો આત્મા અને કર્મ વચ્ચે વિશેષ મેદ જઢણ નહિ. જે વડે હલનચલન એની મેઢે થાય છે, અથવા ઇરાદાપૂર્વક કરાય છે, તેટલું જ કર્મ નથી, પણ આ વિશ્વ પાટલ જે પ્રેરણા છે અને જે પ્રેરણાએ જ વિશ્વનું રૂપ ધારણ કર્યું છે તેને આત્મા પણ કહી શકાય,

અને કર્મ પણ કહી શકાય આત્મા કોઈ સ્થાયર વસ્તુ નથી અને કર્મ કોઈ ક્ષણજીવી પરિવર્તન નથી, બંને એક જ છે. એટલું જો આપણે સમજીએ તો કર્મ એ જ સાધ્ય બને છે અને એ જ સાધન પણ બને છે એ કર્મની જ ઉપાસના ભર્તૃહરિને અભિમત છે અને તેથી જ તે સર્વ દૃષ્ટિઓનો સમન્વય સમજી શકે છે. અને તેથી જ વ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, સૂર્ય વધાને કર્મના સામ્રાજ્યમા એ ગોઠવી શકે છે

નાયસપ્રદાયમા જે ભર્તૃહરિ દેખાય છે તે જ આ શ્લોકોનો કવિ કે કેમ એ વિષે પણ જાતરીપૂર્વક કશું કહી શકાય તેમ નથી નાયસપ્રદાયની જે જાસ ફિલ્મસૂફી છે તે આ શ્લોકોમા નથી દેખા દેતી મહારાષ્ટ્રના આદ્ય સંત કવિ જ્ઞાનેશ્વરના મોટા માઈ નાયસપ્રદાયના હતા જ્ઞાનેશ્વરે એમની પાસેથી દીક્ષા લીધી હતી, છતાં જ્ઞાનેશ્વરના પ્રયોગમા નાયસપ્રદાયની વિશેષતા જોવામા આવતી નથી ભર્તૃહરિ અને જ્ઞાનેશ્વર એ સપ્રદાયમાં દાખલ થયા પછી એમનો એ દિશાનો રસ વર્ષક ઓછો થયો હશે અને પછી એમણે સામાન્ય ફિલ્મસૂફી ઉપર જ પોતાના કાવ્યનો મદાર વાળ્યો હશે તે ગમે તે હોય, ભર્તૃહરિના કાવ્યમા નાયસપ્રદાયની જાસ છાપ નથી.

અમારા નાનપણમાં નાના મોટા છદના અનેક મરાઠી શ્લોકો અમે મોઢે કરતા ન્યાતમોજન વચ્ચે અથવા અન્યાક્ષરીની

હરીફાઈમા એનો ઉપયોગ થતો આવી મૂઢી વધારવાની દૃષ્ટિએ જે રોચક શ્લોકો તે વચ્ચે મોઢે કર્યા હતા તમા વામનપડિતે કરેલા મર્તૃહરિના નીતિવૈરાગ્ય શતકના શ્લોકાનો અનુગ્રહ મોટો ભાગ મજવતો આ શ્લોકોનો જેમ જેમ અમે અર્થ કરતા ગયા તેમ તેમ અમને જીવનનો આર્થ આદર્શ જડતો ગયો અને એ નીતિની એક મોટી કેન્દ્રવર્ણી થઈ પડી બાઠમાનસને જ્યારે કાઈ અન્ય આદર્શ જડ છે ત્યારે તે પાતાનુ આચરણ એ કસોટી ઉપર કસી જુએ છે અને એ રીતે એ આદર્શને ગુરુસ્થાને સ્થાપે છે વામનપડિત અમારા બાલહૃદયમા આ રીતે મર્તૃહરિની સ્થાપના કરી મર્તૃહરિ પોતાનુ તે સ્થાન હજુ મુઢી ટકાવી રાખ્યુ છે

મરાઠી પઠી સંસ્કૃતનુ મળતર જ્યારે શરૂ થયુ અને મર્તૃહરિના શ્લોકો પોતાનુ ભાષાસૌષ્ઠવ અમારી આગળ લીલવવા લાગ્યા, ત્યારે એ શ્લોકો જરાય અપરિચિત જેવા ન લાગ્યા કલટુ વામનપડિત પૂવૈત્યારી ફરાવી હોવાથી સંસ્કૃત શ્લોકો સમજવામા ઘણુ સહેલુ થયુ

મર્તૃહરિના સંસ્કૃત શ્લોકો મોઢે કરતા મુખ્ય આકર્ષણ એના છન્દસૌષ્ઠવનુ હતુ, આપાલાલિત્યનુ હતુ કે આદર્શની આર્થતાનુ હતુ, એ આજે કહેણુ મુઢેલ છે

સદમાગ્ય કોલેજમા પ્રવેશ કરતાની સાથે નીતિ-વૈરાગ્યનુ સાગોપાગ અધ્યયન કરવાની તક મળી અને સંસ્કૃત પ્રથોની આધુનિક દૃષ્ટિએ ચિકિત્સા કરવાની દૃષ્ટિ પણ મળી આગળ જતા વિદ્યાર્થીઓને થોડા સમયમા

સંસ્કૃત મળાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં આ શ્લોકોમાંથી કયા લેવા, કયા ન લેવા, એ નક્કી કરવું પડ્યું. નસીબવાદ ઉપર માર દેનાર શ્લોકો ટાઢવાનું પ્રથમ મન થયું. સ્ત્રીઓના અગોનું અને હાથમાવોનું વર્ણન પણ ટાઢવું પડ્યું. ઇંગ્લેન્ડના સત્કર્મમાંથી તો કશું લેવાય જ નહિ. છતાં એમાં એક લીટી લેવા લાયક જાણી તે અહીં લીધી છે. આમ શિક્ષકની દૃષ્ટિએ પસંદગી કર્યા પછી માયા અને માવની દૃષ્ટિએ શ્લોકોનો ક્રમ નક્કી કરવાનું મન થઈ ગયું. ઓછામાં ઓછા કેટલા શ્લોકો લેવાથી ભર્તૃહરિની આખી શિક્ષામણ એમાં મઢી રહેશે એ જોવાની દૃષ્ટિ પણ આ પસંદગીમાં રહેલી હતી જ.

સન ૧૯૨૨ ની સાલમાં જ્યારે પ્રથમ લેલ મઢી અને તેમાં પરાણે સેવવા પડેલા ગ્રંથ ચાર મહિનાના ચોપડીના મૂલમરણે અંતે ભર્તૃહરિ જ્યારે હાથ આવ્યો ત્યારે સદ્બોધ-શતકર્તા રચના પૂરી કરી. અને વિનોદને અર્થે એ આરતો સમ્રહ લખી કાઢ્યો.

પછી એક વાર નવજીવન મુદ્રણાલયે એ વીધામાં મોટવ્યો, પણ એટલામાં સત્યાગ્રહની લડત શરૂ થઈ અને સરકારે પ્રેસ જપ્ત કર્યું અને પોલીસોએ પ્રેસ સાથે વીધામાં મોટવાયેલું સદ્બોધશતક પણ જપ્ત કર્યું, અને વધી મહેનત મેદાનમેદાન કરી નાખી. પછી તો સમ્રહનું મૂલ્ય હસ્તલિખિત પણ મેલ્યું કઠણ થઈ ગયું આખી હાડમારીઓ અને ઢીલ સઢન કરતાં કરતાં આ સમ્રહ

અતઃ ૧૯૪૧મા પ્રકાશિત થાય છે દશની ઝલ્હરતી પેઢીના માનસ ઉપર અને હૃદય ઉપર આ સમ્રહ અનત કાઝ સુધી પ્રકાશ પાડતો રહે એવી મતૃહરિના ‘શાતતેજસ’ને પ્રાર્થના છે

૬

આમ પ્રસ્તુત સમ્રહ મતૃહરિના શતકામાથી શિષ્યને ઉપયોગી એા શ્લોકો તારવીને કરેલો છે

સૌથી સહેલા એવા સત્તાવીસ શ્લોકો અલગ વીળી કાઢી એમની ‘નક્ષત્રમાલા’ ઘનાડી છે અપેક્ષા એવી છે કે શિષ્યો, માવાપો અથવા વાત્રીઓ રજાના દિવસામા રાજ એક વં એક વે કરતા આ શ્લોકો એક મહિનામા વિદ્યાર્થીઓને સમજાડી એમની પાસે માટે ફરાવશે અને ઉચ્ચારણ તરફ રાસ ધ્યાન આપી સસ્કૃત ભાષાના અમ્યાસનો પાયો મજબૂત કરશે

સસ્કૃત ભાષા શીષ્યગાની અને એમાંથી આત્મ મેઝગવાની ચાત્રી એા શુદ્ધ ઉચ્ચારણમા છે સસ્કૃત ભાષામા સ્વાભાવિક માધુર્ય છે એા ગદ્યમાં સહેજે તાલવદ્ધતા આવી શકે છે અને અનેક પ્રકારના એા છદામા એટલુ તો સંગીત મરેલુ છે કે માણસ એ ભાષા પૂરતી ન જાણતો હોય તોય કેમલ નાદમાધુર્યને વશ થઈ સેકડો શ્લોકો એ વાચતો જ જાય અને એમાંથી નાદાનદ મેઝગતો જાય

પણ જેને સસ્કૃતના શુદ્ધ ઉચ્ચારણની સ્વી હાથ આવી નથી અથવા, સાચુ કહીએ તો, જીમે ચઢી નથી, તને

સસ્કૃત વાંચવું અથવા ગાવું એ એક કષ્ટપ્રદ વ્યવસાય થઈ પડે છે.

તેથી શિક્ષકોએ પ્રથમ પોતાનું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ છે કે નહિ એની સ્વાતરી કરી લઈ, અને તેમ ન હોય તો પ્રયત્નપૂર્વક સુધારી લઈ, પછી જ વિદ્યાર્થીઓને સસ્કૃત ભાષાની શીક્ષા આપવી વિદ્યાર્થીઓને સસ્કૃત ઉચ્ચારણની શીક્ષા આપવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ છે કે પ્રથમ અક્ષરોના કઠ, તાલુ આદિ સ્થાનો અને હ્રસ્વ ઘર્ષના નિયમો સમજાવી તેમ જ સધિનિયમોની સ્વાભાવિકતા એમના મન પર ઠસાવી પછી, અથવા તે પહેલાં, એક એક શ્લોક શુદ્ધ અને મધુર ઢંઢે દસવીસ વાર તો શુ પળ પચાસ પચાસ વાર ધીરજ-પૂર્વક પોતે બોલી સમજાવવો આ મહેનત આજના શિક્ષકોને વેઠ જેવી લાગશે, પણ સસ્કૃતિ-રક્ષણની દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ અસાધારણ છે. મુલેક્ષન, શુદ્ધ લેક્ષન અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ એ સસ્કૃતિનાં મહત્ત્વના અંગો છે, એ આપણે ભૂલી ન જઈ જોઈએ અને જો ગણિત અને વ્યાકરણ મારફત નિર્દોષ વિચાર કરવાની ટેવ આપણે પાડી શકતા હોઈએ, તો શુદ્ધ લેક્ષન, મુલેક્ષન અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ દ્વારા આપણે સદાચારનો તથા શિષ્ટાચારનો પાયો જરૂર નાખી શકીએ છીએ.

છંદ, ભાષા અને ભાષાની દૃષ્ટિએ સહેલા અને શિક્ષણ-સુલભ એવા સત્તાગ્રીસ શ્લોકો તારવી કાઢ્યા પછી નીતિ અને વૈરાગ્યશતકમાથી સારામા સારા એકસો આઠ શ્લોકો તારવી કાઢ્યા, અને એમાં પણ છંદ, માવ અને ભાષાની

દટિએ અમુક ક્રમ ગોઠીરી એમનુ સદ્બોધશતક યનાબ્યુ આ રીતે સમ્રહ અને સપાદન કર્યા પછી એમ ત્રણાઈ આવ્યુ કે, મર્તૃહરિની આર્થ શિલામળ સપૂણપણે આટલામા આગી જાય છે અને વિદ્યાર્થીઓન શીખવવા લાયક એવુ ભાગ્યે જ કહે રહી જાય છે

આમ દેશાયા છતા કેટલાક શ્લોકો પ્રત્યનો પક્ષપાત જઘરદસ્ત નીવડવાથી અને મર્તૃહરિની આ વ્યવસ્થિતિ થનતા સુધી સપૂર્ણ કરવાના લોભથી કેટલાક પ્રકીર્ણ શ્લોકો સદ્બોધશતક પછી 'ચિલકાપ્પડ' તરીક મૂકયા છે આ શ્લોકો પાઠધક્રમમા રાસવાના નથી

આનુ કર્યા પછી પણ લાભ તુલ થયો નહિ, એલે મર્તૃહરિમાથી જે નાના નાના વાક્યો કહેવત જેગ થઈ પડયા છે અને આપણા લક્ષાણોમા વાપરી શકાય છે એવાઓનુ એક પરિશિષ્ટ થનાગો એને સ્તુતિસુધાનુ નામ આવ્યુ છે નિબધલેખન શીખવતાર શિષ્યકો આમાથી અનેક વચનો નિબધના વિષય તરીક ગાપરી શકે છે

આનુ કર્યા પછી જે શ્લોકો છોડી દીધા હતા તેમાથી કેટલાકના એક એક અથવા ઘડે ચરણો લેવાનુ મન થયુ કેમકે એ સ્વતંત્રપણે મોતી જેવા ચઢકવા લાગ્યા એલે એમની એક મૌલિકાજલિ, હાર થનાવ્યા ત્તર એમને એમ અતે મૂકી દીધી છે

મિન્ન મિન્ન અમિરુચિવાળા શતકમનતોને આથી સતોપ થશે એવી આશા છે આગી રીતે મર્તૃહરિના કાવ્યમાથી વિદ્યાર્થીઓ માટે જેટલું લેવાલાયક હતું ત વધું આ સમ્રહમા આગી ગયું છે અને એવી આશા વધાર્ફ છે કે હિંદુસ્તાનમા જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃત માપાની પ્રતિષ્ઠા છે ત્યાં ત્યાં આ સમ્રહ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે અથવા સસ્કારની કેળવણીના ધોરાક તરીકે વપરાશે

૬

આ સમ્રહ ઉપર સંસ્કૃતમા જ એક ટીકા તૈયાર કરાગવી એવો પ્રથમ સ્કરૂપ હતો અને તે પ્રમાણે મારા મિત્ર ધી પાડુરમ વલ્લભે (હાલના ધી રમ અવધૂત મહારાજે) એ તૈયાર પળ કરી આપી પણ સલાહકારાનો અભિપ્રાય પડ્યો કે સંસ્કૃત ટીકાનો આજના વિદ્યાર્થીઓને વહુ લાભ થતો નથી એટલે દુઃખ સાથે એ આખી ટીકા કોરે મૂકવી પડી એ ટીકામાથી કેટલાક સમાનાર્થી શ્લોકો આ સમ્રહની ટિપ્પણીઓમા લેવાયા છે

આ સમાનાર્થી શ્લોકો વિદ્યાર્થીઓની જિજ્ઞાસાને વધુ જાગ્રત કરશે અને આ દિશામા વધુ શોધરોલ કરવા પ્રેરશે એવી આશા છે

વેદ જેમ અપોરુપેય છે તેમ સંસ્કૃત સાહિત્યમા એવા અસહ્ય સુમાપિતો છે કે જેમના કર્તાનું ઠેકાણું ક્યાય જડતું નથી પેલી દર પેલી લોક-કથમા એ સુમાપિતો

રમના હોય છે, અને લોકકેન્દ્રવર્ણીનું કીમતી કામ કર્યું જાય છે. કેટલાક શ્લોકોના દેશી ભાષામાં પર્યાયો પણ હોય છે તેટલા પરથી મનાય છે કે ॥ મૂળ સંસ્કૃતના અનુવાદ હશે પણ એમ પણ થનથ અશક્ય નથી કે મૂળ દેશી ભાષાનું મુબોધ-વચન ગમી જવાથી સંસ્કૃત પડિતો એને પાછળથી સંસ્કૃતમાં ઉતાર્યું હોય. 'કેટલીક પાલિ ગાથાઓ મહાભારતમાં જ છે' ત્યાં પણ મૂળ ક્યુ અને અનુવાદ ક્યો એ કહેડું મુશ્કેલ છે. કેટલેક ઠેકાણે શ્લોકોની રચના જ ચતાવી આપે છે કે મૂળ ક્યુ અને માધ્ય ક્યુ? દાખલા તરીકે, ગીતામાં 'ત્રિવિધ નરવસ્યેદ' એ શ્લોક અને ભર્તૃહરિનો 'ચન્તા કંઠાશ્વવિશિષ્ટા...' એ શ્લોક, એ બે વચ્ચે તુલના કરતાં તરત દેખાઈ આવે છે કે ગીતાનો કોરો શ્લોક ભૂલેને એના ઉપર જ ભર્તૃહરિએ કાવ્યમય માધ્ય કર્યું છે.

સદ્ગોષ્ઠતત્ત્વના પ્રકાશન માટેની બધી મહેનત પહેલી વાર પણ શ્રી પાદુરંગ દેસાપાડેએ જ કરી હતી અને આ વખતે પણ એમની મહેનત અને ચીવટ વિના આ કામ પૂર્ણ ન જ થાત. એટલે એમનો આભાર માની એમના હિસ્સાને ઓછો નથી કરવા માગતો.

આ સગ્રહની સંસ્કૃત જોડણી વિષે બે શબ્દ કહેવા જોઈએ. ધણી વાર પદચ્છેદ કરતાં ન આવડવાથી વિદ્યાર્થીઓ મૂંઝાય છે. સમાસના પદો અલગ બનાવવાથી કોઈ વાર ધણી સગવડ મળે છે. સધિ તોડવાથી પણ અર્થ સહેજે

સ્પટ થાય છે અને સ્વલ્પવિરામ, અર્ધવિરામ, ઉદ્ગારચિહ્ન
 કે પ્રધ્નચિહ્ન મૂકવાથી શ્લોક જોતાવેંત એનો અર્થ પોતાની
 મેઢે પ્રગટ થાય છે આવી સગવડો બની શકે તો પૂરી
 પાડવાની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતના સધિનિયમોનું કેટલેક ઠેકાણે
 પાલન કર્યું નથી આ પ્રકાર સંસ્કૃત માટે નવો જ હોવાથી
 એમાં એકરૂપતા જઠગાઈ નથી વિદ્યાર્થીઓ આવી સગવડથી
 રાજી થશે અને શિક્ષકો પણ આ હિસાબપૂર્વક દાખલ કરેલી
 શિથિલતાને દરગુનાર કરશે એવી આશા છે ચત્રાવ માટે
 વ્યાકરણનો નિયમ હાજર છે જ કે —

સહિતૈકપદે નિત્યા, નિત્યા ધાતુપસર્ગયો ।

નિત્યા સમાસ, વાક્ય તુ સા વિવશ્વામપેશ્વતે ॥

આ સમ્રહ સાથે સંસ્કૃત શ્લોકોનું ગુજરાતી ભાષાતર
 આપવાનો પ્રથમ વિચાર ન હતો જરૂર જેટલી ટિપ્પણીઓ
 આપ્યા પછી ભાષાતરની જરૂર ન રહેવી જોઈએ છતાં,
 જેમનું સંસ્કૃત વાંચુ હોય છે તેમને શ્લોકનું ભાષાતર
 મળ્યું હોય, તો મૂલનો અર્થ પોતાની મેઢે બેસાડવામાં
 ઘણી મદદ થાય છે એનો જાતિઅનુભવ છે

એ ઉપરાંત જેમની પાસે સંસ્કૃત વાંચવાની ધીરજ
 નથી પણ જેઓ એ સાહિત્યમાં સમ્રહેલી આપણી સાંસ્કૃતિક
 મૂલ્યોનો આસ્વાદ લેવા માગે છે તેમને માટે સંસ્કૃતના
 ભાષાતરો ઘણા કીમતી નીવડે છે

પણ આપણ ત્યાં ભાષાતર કહ્યા પાછલ્લ વિશેષ મહેનત
 લીધેલી જોવામાં આવતી નથી કેટલાક ભાષાતરો તો મૂલ

प्रयत्ना मददयी ज समजी शक्या एवा पण जादामा आव्या छ । केन्लाक भापातर । एवा ता यात्रिक होय छ क अर्थनी हानि करवा उपरात यन्त्रे भापाने पक्षपात रहित अन्याय करवानी ज मफळता यत्ताव छे

सस्कृत साहित्य आपणो कीमतीनां कीमती परपरागत वारसी छ एने जो लोकभोग्य वनाववो होय तो एना सारामा सारा प्रामाणिक अने सरस अनुवादो धवा ज जाईए आ काम क्यारनु थव जाईनु हनु पण एक ता सस्कृत साहित्य विद्या छ अने बीजु आपणी देशी भाषाओमा सस्कारिता वधारवा माटे साहित्यनु सेवन करनार लोकोनी सट्या परिमित थई छे अने आपणा विद्वानो सस्कृत, प्राकृत, फारसी, अरबी, अंग्रेजी, फ्रेंच आदि साहित्य उपर ज पुष्ट धवानु पसद करे छे तयी पण आपणी देशी भाषाओ आ वास्तवमा पछात ज रही छ

आदर्श भाषातरमा मूळनो भाव, एनी सूक्ष्म छटा, एनी विशिष्ट शैली अने एनु माधुर्य तो जाळववानो प्रयत्न होवो जोईए ते उपरात जे भाषामा भाषातर घाय छे ते भाषामा पण ए भाषातर कदगु न लागवु जोईए भाषानो स्वभाव, एना प्रवाह, एनो वाक्प्रचार, अने एनी मूळी ए वधाने अनुकूल एव भाषातर घाय तो ज त देशी भाषानु धरेणु यई शके छे मूळनो भाव स्पष्ट करवा माटे ज्या एकाद शब्द वधारे वापरवो पडे अथवा स्पष्टीकरण आपवु पडे त्या ते विना सम्राचे मूळने वफादार

રહી પૂરાં પાડવા જોઈએ જ્યાં માપાની વિશેષ શક્તિને
 કારણે મૂઢનું લવાળું દુકાતી શકાય તમ હોય ત્યાં તેમ
 પણ કરતાં સર્વોચ્ચ ન રાસવો જોઈએ

મતૃહરિનું એવું માપાતર રજૂ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા
 મનમાં હતી, પણ એને માટે જોઈતા વ્યતના અને પૂર્વ
 તૈયારીના અભાવે તમ કરી ન શક્યો સદ્ભાગ્ય મારા
 મિત્ર શ્રી પાડુરગ દેશપાડે એ વધા છોકોનો નિર્દોષ
 અને સારો સરસ્વા અનુગ્રહ કરી આપ્યો એનો જ આધાર
 લઈ એમાં સહેજસાજ ફરફાર કરી પ્રસ્તુત ગુજરાતી અનુવાદ
 વાંચકો આગળ મૂકવાની હિંમત કરી છે શ્રી મહાદેવ
 મોહના શબ્દોમાં વહીએ તો ગાય જેમ પોતાના વાહરશને
 ચાટી ચાટીને રૂપાલુ કરે છે તમ માપાતર પણ રૂપાલુ
 કરવાનું હોય છે હું તો માનું છું કે મૂઢનો જેમ તેમ
 શુદ્ધ અનુગ્રહ કર્યા પછી અનુવાદકે મૂર્તિકારની પેઠે એને
 મઠારવો જોઈએ પછી એને મોટેથી અનેક વાર વાંચીને,
 ગદ્યમાં જે આવશ્યક તાલ હોવો જોઈએ તે આવ્યો છે કે
 નહિ તે તપાસવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે અનેક વાર પૂટી
 ઘૂટીને એને જીવંતો અને લાવણ્યયુક્ત બનાવવો જોઈએ
 અને ફરી એને મૂઢ સાથે સરસ્વાતી તપાસવું જોઈએ કે
 એને મૂઢ લેખાળને કોઈ પણ રીતે અન્યાય તો
 કર્યો નથી ?

આવું માપાતર રજૂ કરી શક્ત તો એ સમાધાનનો
 વિષય થાત તમ નથી બનવા પામ્યું એનું મને તીવ્ર માન

છે પણ આશા છે કે જેવું છે તેવું પણ આ ભાષાંતર ગુજરાતી વાંચકોને આવકારલાયક ગણાશે.

હવે પછીના ભાષાંતરો એવા તો સર્વોગમુદર થવાં જોઈએ કે ગુજરાતી ભાષાનું અધ્યયન કરતાં અનેક શૈલીઓ સાથે પરિચય કેળવવા માગનારને આવા ભાષાંતરો જોયા વગર ચાલે જ નહિ એમ લાગવું જોઈએ. સંસ્કૃત, ફારસી, અંગ્રેજી, બંગાળી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓએ જે ફંદે શૈલીની સમૃદ્ધિ કેળવી હોય તે વધીનો લાભ આપણી ભાષાને મળ્યો જ જોઈએ એવી આગ્રહ રાખીને, પોતાની ભાષાને શણગારવા, સમર્થ અને સત્કારી બનાવવા પાછલ જોમણે મેલ લીધો હોય તેમનું આ કામ છે.

સાવરમતી, દત્તાત્રેય ધાલકૃષ્ણ કાલેલકર
૧૪-૧૧-'૪૧

अनुक्रमणिका

भर्तृहरिनी विभूति	.	.	३
नक्षत्रमाळा (संस्कृत पाठमा)	.	.	१
सद्बोधशतकम् "	.	.	११
सूक्तिसुधा "	.	.	५५
मौक्तिकाञ्जलि: "	.	.	६३
टिप्पण नक्षत्रमाळा	.	.	७०
" सद्बोधशतकम्	.	.	८१
" सूक्तिसुधा	.	.	१३७
" मौक्तिकाञ्जलि	.	.	१४०
अनुवाद' नक्षत्रमाळा	.	.	१४५
" सद्बोधशतक	.	.	१५२
" प्रसीर्ण श्लोको	.	.	१९४
" सूक्तिसुधा	.	.	१९८
" मौक्तिकाञ्जलि	.	.	२०४
सद्बोधशतकमा आवेला वृत्तो	.	.	२१०
श्लोकोनी सूचि	.	.	२१६

चि. घाळ,

आपणे साथे संस्कृत चांचता तेनी
मीठी यादगरीमा आ
सद्बोधशतक
तने ज अर्पण करुं छु.

१-१२-'४१

काफानी सप्रेम
शुभाशिप

नक्षत्रमाला

नमः शान्ताय तेजसे ।

રજાના મહિનામાં ઘાઝલો રમતાં રમતા મોઢ કરી શકે
૧ ઉદ્દેશથી નક્ષત્ર જોવા ૨૭ શ્લોકો તારથી કાઢી એમની
નક્ષત્રમાળા અહીં રજૂ કરી છે

મર્ત્યુહરિની સુદર બોધવાળી બા મધુર વાણી કઠ કરવી
૧ સસ્કારિતાનુ એક ઉત્તમ સાધન છે

१

येषां न विद्या, न तपो, न दानं,
न चापि शीलं, न गुणो, न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभृताः
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥

वृत्त — उपजाति, एटले के इन्द्रवज्रा तथा उपेन्द्रवज्रा मिश्र.

पाठान्तर — २. न चापि शीलं-ज्ञान न शीलं ।

३. मर्त्यलोके-मृत्युलोके

२

साहित्य-संगीत-कला-विहीनः
साक्षात्पशुः पुच्छ-विषाण-हीनः ।
तृणं न खादन्नपि जीयमानः
तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥

वृत्त — उपजाति

३

आलस्य हि मनुष्याणां
शरीरस्थो महारिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः
कृत्वा यं नावसीदति ॥

वृत्त — अनुष्टुप् = श्लोक

पाठान्तर — २ महारिपु-महान् रिपुः ।

४ कृत्वा य-कुर्याणि

કો ન યાતિ વશં નીચો
 મુખે પિણ્ડેન પૂરિતઃ ।
 મૃદઙ્ગો મુચ્છલેપેન
 કરોતિ મધુરં ધ્યનિમ ॥

વૃત્ત — અનુષ્ટુપ્.

પાઠાન્તર : ૧ “લોકે” ને ઠેકાણે “નીચો” એવું નહું
 પાઠાન્તર ઉપજાવી કાઢવું છે.

યૂયં ઘૃયં, ઘૃયં યૂયં
 હત્યાસીન્મતિરાયયોઃ ।
 કિં જાતમધુના યેન
 યૂયં યૂયં, ઘૃયં વયમ ॥

વૃત્ત — અનુષ્ટુપ્.

દાનં ભોગો નાશઃ
 તિષ્ઠો ગતયો ભવન્તિ ચિત્તસ્ય ।
 યો ન દદાતિ ન ભુંક્તે
 તસ્ય તૃતીયા ગતિર્ભયતિ ॥

વૃત્ત — આર્યા.

७

परिचरितव्या. सन्तो
यद्यपि कथयन्ति ते न उपदेशम् ।
यास्तेषां स्वैरकथाः
ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥

वृत्त — आर्या.

८

येनैवाम्बरस्त्रण्डेन
संघीतो निशि चन्द्रमाः ।
तेनैव च दिवा भानुः
अहो दीर्गत्यमेतयोः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्

९

मृग-भीन-सज्जनानां
तृण-जल-सतोपविहितवृत्तीनाम् ।
लुब्धक-धीवर-पिशुना
निष्कारणैरिणो जगति ॥

वृत्त — आर्या

१०

भोगा न भुक्ता, धयमेध भुक्ताः

तपो न तप्तं, धयमेध तप्ताः ।

कालो न यातो, धयमेध याताः

तृष्णा न जीर्णा, धयमेध जीर्णाः ॥

वृत्त — उपजाति.

११

परिवर्तिनि संमारे मृतः को वा न जायते ।

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — २. (एक जणे सूच्यु छे.) ' याति राष्ट्रं
समुन्नतिम् ' ।

१२

धरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।

न मूर्खजनमपर्कः सुरेन्द्रभयनेष्वपि ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

१३

मालतीकुसुमस्येव द्वे गतीह मनस्विनाम् ।

मूर्ध्नि वा नर्षलोकस्य शीर्यंत धन पथ या ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — १. — दुमुनस्तवच्छयेन द्वे गती स्तो मनस्विनम् ;
द्वे गतीह मनस्विन. — द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः ।

१४

लांगूलचालनमधश्चरणावपातं

भूमौ निपत्य घदनोदरदर्शनं च ।

श्वा पिण्डदस्य कुरते; गजपुंगवस्तु

धीरं विलोकयति, चाटुशतैश्च भुंक्ते ॥

वृत्त — वमततिलका

१५

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः,

प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमाना

प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

वृत्त — वमततिलका

पाठान्तर — ४ प्रारब्धमुत्तम*—प्रारभ्य चोत्तम०

१६

रत्नैर्महार्द्धैस्तुतुपुर्नदेवा,

न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।

सुधां विना न प्रययुर्विरामं,

न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥

वृत्त — उपजाति

१७

आज्ञा, कीर्तिः, पालनं ब्राह्मणानां,
दानं, भोगी, मित्रमरक्षणं च ।
येषामेते षड् गुणा न प्रवृत्ताः
कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥

वृत्त — दालिनी

१८

दुर्जनः परिहर्तव्यो विधया भूषितोऽपि सन् ।
मणिनालङ्घितः सर्पः किमस्मीं न भयंकरः ? ॥

वृत्त — अनुष्टुप्

१९

मपत्सु महतां चित्तं भवत्युत्पलकोमलम् ।
आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्

२०

निन्दन्तु नीतिनिपुणा, यदि वा म्लुघन्तु;
लक्ष्मीः समाशिशन्तु गच्छन्तु वा यथेष्टम् ।
अपेयं वा मरणममन्तु, युगान्तरे वा;
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

वृत्त — वसन्तिवशा.

२१

भवन्ति नम्रास्तरध. फलोद्गमैः
 नवाम्बुभिर्भूमिविल्विनो घनाः ।
 अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
 स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥

वृत्त — वशास्य

पाठान्तर — २ भूमिविल्विना—भूरिविल्विनो

२२

श्रोत्रं श्रुतेनैव, न कुण्डलेन
 घामेन पाणिर्न तु कंकणेन ।
 विभाति कायः करुणापराणां
 परोपकारैर्न तु घदनेन ॥

वृत्त — उपजाति

२३

पापान्निशारयति, योजयते हिताय,
 गुह्यं च गृहति, गुणान्प्रकटीकरोति ।
 आपद्रुतं च न जहाति, ददाति काले,
 सन्मिश्रलक्षणमिदं प्रयदन्ति सन्तः ॥

वृत्त — वसततिलका

२४

छिन्नोऽपि रोहति तरुः,

क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।

इति विमृशन्तः सन्तः

सतप्यन्ते न ते विषदा ॥

वृत्त — भाषा

पाठान्तर — २ — क्षणश्चन्द्रोऽपि वधत लोके ।

४ न तं विषदा—न लोकेऽस्मिन् ।

२५

पातितोऽपि करायाते रत्नपतत्येव कन्दुकः ।

प्रायेण माधुवृत्तानामस्थायिन्यो विपक्षयः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्

२६

प्रागः कन्दुकपानेन पतत्यार्यः पतन्नपि ।

तथा त्यनार्यः पतति भृत्पिण्डपतनं यथा ॥

वृत्त — अनुष्टुप्

२७

कथयितस्यापि हि धैर्यवृत्ते

न शक्यते धैर्यगुणः प्रभातुम् ।

अधोमुगम्यापि तनूनपातो

नाथः शिगा याति कदाचिदेव ॥

वृत्त — उपजगति

पाठान्तर — ३ तनूनपानो—कृतस्य नदने

सद्बोधशतकम्

श्रेयमामेष पन्था ।

નીતિ-દુર્ગાર-વૈરાગ્ય દાનકલ્પા શ્રવણા મળાતા ધન
 વસ્તુત હવે ૪૦૦ ની આસપાસ મંત્રી આરતા શ્રીકામાથી
 મનુહરિના ઘોષનું અમૃત જેમા આવી ગયુ છે એવા ૧૦૮
 શ્લોકો અહીં તારવી કાઢ્યા છે આમા આપણને વૈરાગી
 રાજા મનુહરિની નિગમન ઓળવી મંત્રી જાય તે એમ
 કહેવાય

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ।
स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥

वृत्त — अनुष्टुप्

पाठान्तर — २. स्वानुभूत्येकमानाय—स्वानुभूत्येकसाराय

१

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं, प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी, यशः सुखकरी, विद्या गुरुणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने, विद्या परं दैवतं,
विद्या राजसुपूजिता न तु धनं, विद्याविहीनः पशुः ॥

वृत्त — शार्दूलविक्रीडित

पाठान्तर — ४ राजसुपूजिता—राज-सुपूजिता

२

वेद्यरा न विभूषयन्ति पुरुषं, हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः
न स्नानं, न विलेपनं, न कुसुमं, नालंकृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या सस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि मतत वाग्भूषणं भूषणम् ॥

वृत्त — शार्दूल*

३

रे रे चातक ! सावधानमनसा मित्र ! क्षणं श्रूयताम्
अम्भोदा यहवो हि सन्ति गगने सर्वेऽपि नेतादृशाः ।
केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गजंन्ति केचिद्वृथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः॥

वृत्त — शार्दूल

४

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः, प्रभवः स्मयदृषिताः ।
अबोधोपहताम्नान्ये, जीर्णमद्रे सुभाषितम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

५

घला लक्ष्मीघलाः प्राणाघलं जीवितयौवनम् ।
घलाचले च संसारे धर्म एको हि निघलः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — १. चले जीवितयौवनम्-चले जीवितयौवने.

६

ययमिह परितुष्टा यत्कलैस्त्वं दुकूलैः
सम इह परितोषो, निर्विशेषो विशेपः ।
तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥

वृत्त — मालिनी.

अज्ञः सुखमाराध्यः, सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञान-लव-दुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥

वृत्त — आर्या.

पाठान्तर — २. ब्रह्मापि नरं— ब्रह्मापि च त नरं न रञ्जयति ।
आ पाठ साये वृत्त गीति याय छे.

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विष इव मदान्धः समभवं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवद्व्यलिप्तं मम मनः ।
यदा किञ्चित्किञ्चिद् युधजनसकाशादवगतं
तदा मूर्खोऽस्मीति ऊचर इव मदो मे व्यपगतः ॥

वृत्त — शिखरिणी

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम् ।
होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो दहति पावकः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

लौभश्चेदगुणेन किं ? पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः ?
 सत्यं चेत्तपसा च किं ? शुचि मनो यद्यस्ति
 तीर्थेन किम् ? ।
 सौजन्यं यदि किं निजैः ? स्वमहिमा यद्यस्ति
 किं मण्डनैः ?
 सद्भिद्या यदि किं धनैः ? अपयशो यद्यस्ति
 किं मृत्युना ? ॥

वृत्त — शार्दूल*

पाठान्तर — ३. किं निजैः—किं बलेन.

तृष्णां छिन्धि, भज क्षमां, जहि मदं,
 पापे रतिं माकृथाः,
 मर्त्यं ब्रह्मानुयाहि साधुपदवीं, सेवस्य विद्वज्जनम् ।
 मान्यान्मानय, विद्विषोऽप्यनुनय,
 प्रच्छादय स्वान् गुणान्
 कीर्तिं पालय, दुःशिते कुरु दयां, पतत्सतां चेष्टितम् ॥

वृत्त — शार्दूल*

पाठान्तर — ४. चेष्टितम्—रञ्जनम्.

१२

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव
 हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।
 न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां
 वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥

वृत्त — वसतनिलका

१३

ददतु ददतु गालीगांलिमन्तो भवन्तो
 वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः ।
 जगति विदितमेतद् 'दीयते विद्यमानं'
 न हि शशकविषाणं कोऽपि कस्मै ददाति ॥

वृत्त — मालिनी

१४

राजन् ! दुधुक्षति यदि क्षितिधेनुमेनां
 तेनाथ वत्समिव लोकममुं पुषाण ।
 तस्मिन् सम्यगनिशं परिपोष्यमाणे
 नानाफलैः फठति कल्पलतेय भूमिः ॥

वृत्त — वसतनिलका

१५.

त्वमेव चातकाधार इति केषां न गोचरः ।
किमम्भोद्वरास्माकं कार्पण्योर्वित प्रतीक्षसे ॥

वृत्त — अनुष्टुप्

१६

संतप्तायसि मंस्थितस्य पयसो नामापि न श्रूयते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।
स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं तन्मौक्तिकं जायते
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥

वृत्त — शार्दूल

पाठान्तर — १. न श्रूयते—न ज्ञायते २. पत्रस्थित—पत्रे स्थित
३. तन्मौक्तिक—सम्भोक्तिक

१७

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽग्निलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा स्वात्मा कृशानो हुतः ।
गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद् दृष्ट्वा तु मित्रापदं
युक्तं तेन जलेन शाम्यति, मतां मैत्री
पुनस्त्यीदृशी ॥

वृत्त — शार्दूल

१८

‘उत्तिष्ठ, क्षणमेकमुद्रह गुरुं दारिद्र्यभारं सखे !
 ‘थान्तस्तावदहं चिरं मरणजं सेवे त्वदीयं सुखम्’ ।
 इत्युक्तो धनवर्जितेन सहसा गत्वा स्मशाने शवो
 दारिद्र्यान्मरणं धरं धरमिति ज्ञान्वैव तूष्णीं स्थितः॥
 वृत्त — दादूळ°

१९

मिहः शिशुरपि निपतति
 भद्रमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु ।
 प्रकृतिरियं मत्स्वयतां
 न खलु घयस्तेजसां हेतुः ॥
 वृत्त — आर्या

२०

यदचेतनोऽपि पाद्रेः स्पृष्टः प्रज्वलति
 सवितुरिनकान्तः ।
 तत्तेजस्यी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ? ॥
 वृत्त — आर्या

२१ °

यदि नाम दैघगत्या जगदसरोजं कदाचिदपि
 जातम् ।
 अथकरनिकरं विकिरति तत् किं कृकयाकुरिष
 हंसः ? ॥

वृत्त — आर्या

पाठान्तर — कदाचिदपि जातम्-सदैव सजातम्.

आरम्भगुर्वा, क्षयिणी प्रमेण,
 लघ्वी पुरा, वृद्धिमती च पश्चात् ।
 दिनस्य पृथार्ध-परार्ध-भिन्ना,
 छायेष्व मेघी गल-सञ्जनानाम् ॥

एत — उपजानि

यिपदि धर्ममथाभ्युदयं क्षमा,
 मदनि वाक्पटुता, युधि विक्रमः ।
 यशसि चाभिरतिर्य्यसनं श्रुतौ,
 प्रकृतिमिदमिदं हि महात्मनाम् ॥

एत — दूतविरचित

२५

करे श्लाघ्यस्त्यागः, शिरसि गुरुपादप्रणयिता,
मुखे सत्या वाणी, विजयि भुजयोर्वीर्यमतुलम् ।
हृदि स्वच्छा वृत्तिः, श्रुतमधिगतं च श्रवणयोः,
विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥

वृत्त — शिखरिणी.

२६

पद्माकरं दिनकरो विकषीकरोति
चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रबालम् ।
नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति
मन्तः स्वर्यं परहितेषु कृताभियोगाः ॥

वृत्त — वसंततिलका.

२७

कश्चिद्भूमौ शायी, कश्चिदपि च पर्यङ्कशयनः
कश्चिच्छाकाहारी, कश्चिदपि च
शाल्योदनरुचिः ।
कश्चित्कंथाधारी, कश्चिदपि च दिव्याभ्युधरो
मनस्वी कार्यार्थी गणयति न दुःखं न च सुखम् ॥

वृत्त — शिखरिणी

अभिमुखनिहतस्य सतः

तिष्ठन् तावज्जयोऽथवा स्वर्गः ।

उभयबलसाधुवादः

श्रवणसुम्नोऽमौ वृतात्यर्थम् ॥

वृत्त — भार्या

गुणयद्गुणवद्वा कुर्वता कार्यमाद्यौ

परिणतिग्वधार्या यत्नतः पण्डितेन ।

अतिरभसकृतानां कर्मणामाधिपते.

भवति हृदयवाही शल्पनुल्पो विपाकः॥

वृत्त — मालिनी

जाड्यं धियो हरति, सिञ्चति वाचि सत्यं.

मानोन्नतिं दिशति, पापमपाकरोति ।

चेतः प्रमादयति, दिक्षु तनोति कीर्तिम्,

सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ? ॥

वृत्त — वमनतिलका.

३१

पेश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता, शौर्यस्य वाक्संयमो,
ज्ञानस्योपशमः, श्रुतस्य चिनयो, वित्तस्य पात्रे
व्ययः ।

अक्रोधस्तपसः, क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता,
सर्वेषामपि मर्थकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥

वृत्त — शार्दूल*

३२

द्विस्तस्य जलायते,

जलनिधिः कुर्यायते तत्क्षणात्,
मेरुः स्वरूपशिलायते, मृगपतिः सद्यः कुरंगायते, ।
व्यालो माल्यगुणायते, विपरसः पीयूषवर्षायते,
यस्यांगेऽखिललोकप्रलुभतमं शीलं समुन्मीलति ॥

वृत्त — शार्दूल*

३३

व्याघ्रीय तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती

रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।

आयुः परित्यजति भिन्नघटादियाम्भो

लोकस्तथाप्यदितमाचरतीति चित्रम् ॥

वृत्त — वसततिल्का

पातालमाघिशसि, यासि नभो विलङ्घ्य,
 दिङ्मण्डलं ब्रमसि मानस ! चापलेन,
 भ्रान्त्यापि जातु विमलं कथमात्मनीनं
 तद् ब्रह्म न स्मरमि निर्वृतिमेपि येन ॥

वृत्त — वसंततिलका.

पाठान्तर — ३. °आत्मनीनं-°आत्मलीन.

अकिञ्चनस्य दाग्तस्य शान्तस्य समचेतसः ।
 नदा सन्तुष्टमनसः मर्धाः सुखमया दिशः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

मौनान्मृकः, प्रवचनपदुर्बादुलो जल्पको वा,
 घृष्टः पार्श्वे यमति, च तथा दूरतश्चाप्रगल्भः ।
 क्षान्त्या भीरुः, यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः,
 मेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥

वृत्त — मन्दाकान्ति.

३७

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्, मलिनमसुभङ्गेऽयसुकरं,
 असन्तो नाम्यय्याः, सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ।
 विपद्युच्चैः स्थेयं, पदमनुविधेयं च महतां,
 सतां केनोद्दिष्टं विपममसिधाराव्रतमिदम् ॥

वृत्त — शिखरिणी

३८

बहति भुवनश्रेणीं शेषः फणाफलकस्थितां
 कमठपतिना मध्येष्टुं मदा स विधार्यते ।
 तमपि कुरुते प्रोडाधीनं पयोधिरनादरान्
 अहह ! महतां निःस्त्रीमानश्चरित्रविभूतयः ॥

वृत्त — हरिणी

३९

प्रदानं प्रच्छन्नं, गृहमुपगते मंत्रमविधिः ।
 प्रियं कृत्वा मौनं, मदमि कथनं चाप्युपकृतेः ।
 अनुत्सेको लक्ष्म्यां, निरभिभयमाराः परकथाः,
 सतां केनोद्दिष्टं विपममसिधाराव्रतमिदम् ? ॥

वृत्त — शिखरिणी

क्षुत्क्षामोऽपि, जगरुशोऽपि,
 शिथिलप्रायोऽपि, कटां दशां
 आपन्नोऽपि, विपन्नदीधितिरपि,
 प्राणेषु नश्यत्स्वपि ।

मत्तेभेन्द्रधिभिन्नकुम्भकयलग्रासैकयद्धस्पृहः
 किं जीर्णे तृणमस्ति मानमद्वतामग्रेसरः केसरी ? ॥
 वृत्त — शार्दूल*

. ४१.

क्षुद्राः सन्ति महन्नशः, स्वभरणव्यापारमाग्रीयताः
 स्वार्थो यस्य परार्थं यत्र च पुमानेकः सतामग्रणीः ।
 दुष्पूरोदरपुरणाय पियति श्रोतःपतिं घाटयो
 जीमूतस्तु निडाघमंभृतजगत्संतापयिच्छित्तये ॥
 वृत्त — शार्दूल*

५०

मनमि वचमि वागे पुण्यपीयूषपूर्णाः
 त्रिभुवनमुपकारध्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।
 परगुणपरमाणून् पर्यतीकृत्य नित्यं
 निजदृष्टिं विश्रमन्तः सन्ति सन्तः क्रियन्तः ॥

वृत्त — मार्गरी

पाटन्नर — २ प्रीणयन्त — पूरयन्त

४३

नम्रत्येनोन्तमन्तः, परगुणकथनैः

स्वान् गुणान्ख्यापयन्तः,

स्वार्थान्संपादयन्तो विततपृथुतरारंभयन्ताः परार्थे ।

क्षान्त्येवाक्षेपस्तक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः,

सन्त नाश्चर्यचर्या जगति बहुमताः कस्य

नाभ्यर्चनीयाः ॥

वृत्त — सप्तम

४४

लज्जागुणौघजननीं जननीमिव स्वां

अत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाम् ।

तेजस्थिनः सुखमखनपि संत्यजन्ति

सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिशाम् ॥

वृत्त — वसततिलम्

४५

किं कर्मस्य भरव्यथा न वपुषि

श्मां न क्षिपत्येव यत् ?

किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेर्

आस्ते न यश्चिञ्चलः ? ।

किं त्वद्भीकृतमुत्तमृजन् स्वमनसा श्लाघ्यो जनो

लज्जते

‘निर्यादः प्रतिपन्नवस्तुषु’ मतामेतद्वि गोत्रघतम् ॥

वृत्त — शार्दूल

इतः स्वपिति केशवः, कुलमितस्तदीयद्विपां.
 इतश्च शरणार्थिनः शिखरिणां गणाः शेरते ।
 इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकैः,
 अहोविततमृजितं भरसहं च सिधोर्वपुः ॥

वृत्त — पृथ्वी.

उद्वन्मृच्छन्ना भूः, स च निधिरपां योजनशतं
 सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ।
 इति प्रायो भावाः स्फुरदधधिमुप्रामुकुलिताः
 सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥

वृत्त — शिखरिणी

एतं मत्पुरपाः परार्थघटकाः म्यार्थे परित्यज्य ये
 मामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
 तंऽमी मानवराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
 ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते वे न जानीमहे ॥

वृत्त — नार्दूल *

४९

स्थाल्यां त्रैद्वयमय्या पचति तिलखलीम्
 इन्धनेश्चन्दनाद्यै
 सौमर्णेलाङ्गलाद्यै त्रिलिखति वसुधाम्
 अर्कमूलस्य हेतो ।
 छित्वा कर्पूरखण्डान् वृत्तिमिह कुरुते
 कोद्रयाणा समतात्
 प्राप्येमा कर्मभूमि न चरति मनुजो
 यस्तपो मन्दभाग्य ॥

वृत्त — अश्वरा

५०

किं तेन हेमगिरिणा, रत्नताद्विणा वा
 यत्राश्रिताश्च तरयस्तरयस्त एव ।
 मन्यामह मलयमय, यदाश्रयेण
 वंशोर्लनिग्रहुटजा अपि चन्दना स्यु ॥

वृत्त — वसततिलः

५१

घरं पक्षच्छुद्धं समदमघन्मुक्तकुलिश-
 प्रहारैरुद्गच्छद्गहलदहनाद्गारगुरभि ।
 तुषाराग्रे मृनार् अहह ! पितरि क्लेशमिश्रे
 न चामा भंपात पयसि पयसा पत्युरचित ॥

वृत्त — निखरिणी

ये मंतोपसुगप्रबुद्धमनसस्तेषा न भिन्ना मुदो
 ये न्यन्ये धनलोभमंकुलधियस्तेषा न तृष्णा हता ।
 इत्थं यस्य कृते कृत स विधिना तादृक्पदं संपदां
 स्यात्मान्येय ममातद्देममदिमा मेरुर्न मे गोचरे ॥

वृत्त — शार्दूल

पाठान्तर — १ — य सन्तोपसुगप्रमादमुदितास्तपामभिन्नो मुदो,
 सुगप्रबुद्धमनस — निरतरप्रमुदिता

२ तेषा न तृष्णा हता—तया तु दूर तृष्णाम् ।

हृमिजुलचिम लालाक्लिन्न विगन्धि जुगुप्सितं
 निरुपमरमणीत्या ग्राह्यगस्थि निरामिषम ।
 सुरपतिमपि भ्या पात्रस्थं विलोक्य न शङ्कते
 न हि गणयति क्षुद्रो जन्तु पग्निदहफल्गुताम् ॥

वृत्त — हरिणी

पाठान्तर — १ निरुपमरगप्राया—निरुपमरग प्रत्या

व्याडं धाग्मृणालतन्तुभिरमौ रोदधुममृज्जृम्भते
 श्रेतुं यममणीन् शिरीषकुसुमप्रातन मंग्रते ।
 माधुर्ये मधुविन्दुना रचयितुं क्षराभ्युधेरीदते
 नेतुं पाच्छति य मलान्पथि भतां

युक्ते सुधाम्यन्दिभि ॥

वृत्त — शार्दूल

प्रमद्व मणिमुद्धरेन्मकरचक्रदंष्ट्रा तरात्
 समुद्रमपि मंतरेत्यचलदूर्मिमालाकुलम् ।
 भुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पवद्धारयेत्
 न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥

वृत्त — पृथ्वी

पाठान्तर — १ दध्नान्तरात्—दध्नाकुरात्

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नत पीडयन्
 पिवेश्व मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासादितः ।
 कदाचिदपि पर्यटन शशत्रिपाणमासादयेत्
 न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमागधयेत् ॥

वृत्त — पृथ्वी

तानीन्द्रियाणि सखलानि तदेव कर्म
 सा बुद्धिरप्रतिदत्ता यच्चनं तदेव ।
 अथोष्मणा विरहित पुरुषः स एव
 त्यन्य क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥

वृत्त — वसततिलका

६१

हर्तुं यांति न गोचरं, किमपि शं पुष्पाति यत्सर्धदा
ह्यर्थिन्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं

प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।

फलपान्तेऽपि न प्रयाति निधनं, विद्याख्यमन्तर्धनं
येषां तान् प्रतिमानमुद्भूतनृपाः कस्तै सह स्पर्धते ?

वृत्त — शार्दूल°

६२

प्राणाघाताग्निवृत्तिः, परधनहरणे मयम्,
सम्यक्वाक्यं,

काले शक्यता प्रदानं,

युयति-जन-कथा-मूकभाष परेषाम् ।

वृष्णास्त्रोतोविभङ्गो, गुरुषु च विनयः,

सर्जितानुकम्पा,

सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपदत्तविधिः,

श्रेयसामेष पन्था ॥

वृत्त — समधरा

६३

क्षान्तिश्चेत्कथमेव किं ? किमस्मिन्निः प्रोक्षोऽस्ति
 वेदेहिनां ?
 क्षान्तिश्चेदनेन किं ? यदि सुहृद् दिव्योपधेः
 किं फलम् ?
 किं सपैः यदि दुर्जनाः ? किमु धनैर्विधानयथा यदि ?
 ग्रीवा चेत्किमु भूषणैः ?, सुखचित्ता यद्यस्ति
 राज्येन किम् ? ॥

वृत्त — शार्दूल*

६४

यने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये
 महार्णवे पर्यतमस्तके या ।
 सुप्तं प्रसन्नं विषमस्थितं वा
 रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि ॥

वृत्त — उपजाति.

६५

या साधूंश्च गलाम्बुरोति,
 वितुषो मृत्पान्, दितान्तेपिणः,
 प्रत्यक्षं गुरुतं परोक्षम्, अमृतं दालादलं तत्क्षणात् ।
 तामाराधय मन्त्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं याच्छित्तं
 हे साधो! श्रमने गुणेषु विपुलेष्वस्यां वृथा मा कृथाः ॥

वृत्त — शार्दूल*

यत्रानेके कचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यदैवो
 यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते ।
 इत्थं चेमौ रजनिदिवसौ दोलयन् द्वाविधाशौ
 कालः काल्या भुवनफलके धीदति प्राणिसारैः ॥
 मृत — मन्द कन्ता

अजानन्दाहात्म्यं पततु शलभो दीपदहने
 न मीनोऽप्यज्ञानाद्धृदिशयुतमश्रानु पिशितम् ।
 विजानन्तोऽप्येते वयमिह विषज्जालजटिलान्
 न मुञ्चामः कामान् अदह ! गहनो मोहमहिमा ॥

वृत्त — वितरिणी

यावत्स्यस्थमिदं शरीरमरुज यावज्जरा दूरतो
 यावच्चन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुगः ।
 आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
 प्रोद्दीप्तं भयने तु कृपयन्ननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥

वृत्त — शार्दूल*

पाठान्तर — ४ प्राप्तिमे-संदर्भे

फलमलमशनाय, म्यादु पानाय तोयं,
 शयनमयनिवृष्टं, बल्यल्ले वासमी च ।
 मयधनमधुपानप्रान्तमर्थेन्द्रियाणां
 अयिनयमनुमर्तुं नोस्महे दुर्जनानाम् ॥

वृत्त — मालिनी.

विपुलहृदयैर्धन्यैः कैश्चिज्जगज्जनित पुरा,
 विधृतमपरैरुदत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा ।
 इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते,
 कतिपयपुरस्थाम्ये पुंसां क एष मदब्धरः ॥

वृत्त — हरिणी

पाठान्तर — विपुल हृदयै — विपुलमतिभिः

रथ राजा, घयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता,
 ख्यातस्त्रयं विभवेरु, यशांसि कथयां
 दिक्षु प्रतन्वन्ति नः ।
 इत्थं मानधनातिदूरमुभयोरु अप्याययोरन्तरं
 यद्यस्मात्तु पराद्मुखोऽसि,
 घयमप्येकांततो निस्पृहा ॥

वृत्त — शार्दूल

पाठान्तर — ३ मानधनाति* — मानद नाति*

अभुक्तायां यस्यां क्षणमपि न यातं नृपशतैः
 भुचस्तस्या लाभे क इय बहुमानः क्षितिभुजाम् ।
 तदशस्याप्यंशे तद्वयवलेशेऽपि पतयो
 विपादे कर्तव्ये विदधति जहाः प्रत्युत मुदम् ।
 वृत्त — शिखरिणी

मृत्पिण्डो जलरेखया चलयितः सर्वोऽप्ययं नन्वणुः
 भागीकृत्य तमेव संयुगशतै राज्ञां गणा भुञ्जते ।
 तद्दुर्ददतेऽथवा न किमपि क्षुद्रा दरिद्रा भृशं
 धिग्धिक्स्तान् पुरुषाधमान्धनकणं

आञ्छन्ति तेभ्योऽपि ये ॥

वृत्त — शार्दूल

गंगातरंगहिमशीकरशीतलानि
 विषाधराध्युपितचारुशिलातलानि ।
 स्थानानि किं हिमधतः प्रलयं गतानि
 यत्सायमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥

वृत्त — वसंततिलका.

पाठान्तर — १. 'हिमशीकर' — 'कणशीकर'

ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं किं लोभाय मनस्थिनः ।
 शफरीरुफुरितेनाग्धेः भ्रूयता जातु जायते ?

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — २. जातु जायते ? — न तु जायते

स्वलपं स्नायुवसायशेषमलिनं निर्मोसमप्यस्थिकं
भ्वा लब्ध्वा परितोषमेति न तु तत्

तस्य क्षुधाशान्तये ।

सिद्धो जयुकमङ्गमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विर्प
सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि याञ्छति जनः

सत्यानुरूपं फलम् ॥

वृत्त — शार्दूल*

अमीषां प्राणानां तुलितयिसिनीपत्रपयसां
कृते किं नास्माभिर्विगलितविवेकैर्न्ययसितम् ।

यदाढधानामग्रे प्रविणमदनिःसंशमनसां

कृत धीतव्रीहैर्निजगुणकथापातकमपि ॥

वृत्त — शिखरिणी

परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहु हा
प्रसार्द किं नेतु विशसि हृदय । क्लेशकलिलम् ।

प्रसन्ने त्वय्येव स्वयमुदितचिंतामणिगुणे

विमुक्तः सकल्पः किमभिलषित पुण्यति न ते ॥

वृत्त — शिखरिणी

पाठान्तर — ३ त्वय्यव — त्वय्यन्त

क्वचिद्वीणावाद्यं, क्वचिदपि च हाहेति रुदितं
 क्वचिद्विद्वद्गोष्ठी, क्वचिदपि सुरामत्तकलहः ।
 क्वचिद्रामा रम्याः, क्वचिदपि गलत्कुष्ठयपुषो,
 न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — १. वीणावाद्य — वीणावादः

समारम्भा भग्ना कति न कतिचारांस्तथ पशो ।
 पिपासोस्तुच्छेऽस्मिन् द्रघिणमृगतृष्णार्णवजले ।
 तथापि प्रत्याशा विरमति न तेऽद्यापि शतधा
 न दीर्घं यच्छेतो नियतमशनिप्रायघटितम् ॥

वृत्त — शिखरिणी

तपस्यन्तः सन्तः किमधिनियसामः सुरनदीं
 गुणोदारान् धारानुत परिचरामः सचिनयम् ।
 पियामः शास्त्रोद्यान्, उत विधिधकाढ्यामृतरसान्,
 न विदमः किं कुर्मः कतिपयनिमेषायुषि जने ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — २. सचिनयम् — सचिनयान्

तुद्रं वंश्म, सुताः भतामभिमताः,
 संख्यातिगाः संपदः
 कल्याणी दयिता, धयञ्च नयमित्यज्ञानमूढो जनः ।
 मत्वा विश्वमनश्चरं निविशते संसारकारागृहे;
 संदृश्य क्षणभंगुरं तदग्निलं धन्यस्तु मन्यम्यति ॥

वृत्त — शार्दूल°

यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां, श्रूयेन चाद्रुं मृषा,
 नैपां गर्वगिरः शृणोसि, न पुनः
 प्रत्याशया धायसि ।
 काले बालवृणानि खादसि, मुरं
 निद्रामि निद्रागमे,
 तन्मे ब्रूहि कुरंग ! कुत्र भयता किं नाम तप्तं तपः ॥

वृत्त — शार्दूल°

धन्यानां गिरिकन्दरे निवसतां

ज्योतिः परं घ्यायतां

आनन्दाश्रुजल पिवन्ति शकुना निःशकमङ्केशयाः ।

अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट-

प्रीडाकाननवेलिकौतुकजुषाम् आयुः परिक्षीयते ॥

वृत्त — शार्दूल *

अहौं वा हारे वा बलयति रिपौ वा सुहृदि वा

मणौ वा लोष्ठे वा कुसुमशयने वा हृदि वा ।

तृणे वा द्वेणे वा सम समदृशो यान्ति दिवसाः

पञ्चचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — ३ यान्ति - यान्तु ।

अवश्यं यातारश्चिरतरमुचित्वापि विषयाः

वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममृन् ।

प्रजन्तः स्वातंत्र्यादनुलपरितापाय मनसः

स्ययं त्यक्त्वा ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥

वृत्त — शिखरिणी

किं वन्द्याः वन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता,
 निर्झरा या गिरिभ्यः
 प्रध्वस्ता या तरुभ्यः सरसफलभृती
 बल्यलिंग्यश्च शाखाः ।
 धीक्ष्यन्ते यन्मुमानि प्रसभमपगतप्रधयाणां खलानां
 दुःखोपात्ताल्पयित्तन्मययशपयनानर्तितमूलतानि ॥
 वृत्त — पञ्चमा

गंगातीरे द्विमगिरिशिलायद्वपञ्चासनस्य
 द्वादध्यानाभ्यसनविधिना योगनिष्ठां गतस्य ।
 किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसेर्यत्र ते निर्यिशङ्का,
 सप्राप्त्यन्ते जरठहरिणाः शृङ्गकण्डूयिनोदम् ॥

वृत्त — मन्दान्ता

पाठान्तर — ४. — कण्डूयन्ते जरठहरिणा रमाक्षमहे मदीये,
 अथवा *शृङ्गमहे मदीये ।

धन्यानां गिरिकन्दरे निवसतां

ज्योतिः परं ध्यायतां

आनन्दाश्रुजल पिवन्ति शकुना निःशकमङ्गेशयाः ।

अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्राप्तादवापीतट-

प्रीडाकाननवेलिकौतुकजुषाम् आयुः परिक्षीयते ॥

वृत्त — शार्दूल°

अहौं वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा

मणौ वा लोण्डे वा कुसुमशयने वा हृदि वा ।

तृणे वा द्वेणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः

यद्यचित्पुण्यारण्ये शिव शिष्य शिवेति प्रलपतः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — ३ यान्ति - यान्तु ।

अवश्यं यातारश्चिरतरमुपित्वापि विषयाः

वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममृन् ।

प्रजन्तः स्वातंत्र्यादनुलपरितापाय मनसः

स्वयं त्यक्त्वा ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥

वृत्त — शिखरिणी

९१

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुमारिणी ।
तथापि सुधिया भाग्यं सुविचार्यैव कुर्यता ॥

वृत्त — अनुष्टुप्

पाठान्तर — २ नवापि — तत्मादि ।

९२

नमस्यामो वेद्यान्, ननु हतविधेस्तेऽपि यशसाः;
विधिर्यन्धः, सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।
फलं कर्मायत्तं, किममरणैः, किं च विधिना,
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रमथति ॥

वृत्त — गित्तरिणी

९३

ब्रह्मा येन कुलालयन्नियमिती ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशायतारगहने क्षितो महासंकटे ।
सूरो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने, तस्मै नमः कर्मणे ॥

वृत्त — शार्दूल°

सलोल्लासा मादा कथमपि तदाराधनपरै ,
 निगृह्यान्तर्वाङ्ग हसितमपि शून्येन मनसा ।
 कृतञ्चित्तस्तम्भ , प्रतिहतधियामञ्जलिरपि ,
 त्वमाश मावाशे किमु परमतो नर्तयसि माम् ॥

वृत्त — शिखरिणी

पाठान्न — ४ किमुपरमता — किमपरमता ।

दीना दीनमुखं सदैव शिशुवैराकृष्टजीर्णावरा
 काशद्भि क्षुधितैर्नरैर्न विधुरा दृश्येत चेद्रेदिनी ।
 यावामङ्गमयन गद्गदगलत्प्लुत्यद्विलीनाक्षरं
 का'दहीति धदत्स्वदग्धजठरस्यार्थं मनस्यी जन ॥

अह्नश्चानविवेकिनोऽमलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्परं
 यन्मुञ्चन्त्युपभोगवन्त्यपि धनान्येकान्ततो निःस्पृहाः।
 न प्राप्तानि पुरा न संप्रति न च प्राप्ता दृढप्रत्ययो
 चाञ्छामात्रपरिग्रहाण्यपि परं

त्यक्तुं न शक्ता वयम् ॥

वृत्त — शार्दूल*

पाठान्तर — १. *विवेकिनोऽमलधियः—*विदेकिनर्मलधियः

२. यन्मुञ्चन्त्युपभोगवन्त्यपि धना*—यन्मुञ्च-
 न्त्युपभोगकाञ्छन्धना*

इत्येतस्मिन्वा निरवधिचमत्कृत्यतिशये
 घराहो वा राहुः प्रभवति चमत्कारविषयः ।
 महीमेफी मग्नां यद्यमयहहन्तसलिलैः
 शिरःशेषः शत्रुं निगिलति परं संत्यजति च ॥

वृत्त — शितरिणी.

पाठान्तर — ३. दन्तसलिलैः—*दन्तमुबुलैः । केटलारु
 'दन्तमलिले' पाठ सूचये छे

पातालाद् विमोचितो बत बली,

नीतो न मृत्युः क्षयं,

नो मृष्टं शशलाञ्छनं च मलिनं,

नोन्मूलिता व्याधयः ।

शेषस्यापि धरां विधृत्य न कृतो भारावतारः क्षणं,

चेतः सत्पुरुषाभिमानगणनां मिथ्या बहँल्लज्जसे ॥

वृत्त — शार्दूल*

पाठान्तर — ४. बहँल्लज्जसे — बहन् प्रियसे

जातः कर्मः स एकः पृथुभुवनभरायापितं येन पृष्टं

श्लाघ्यं जन्म ध्रुवस्य भ्रमति नियमितं

यत्र तेजस्विचक्रम् ।

संजातव्यर्थपक्षाः परहितकरणे नोपरिष्ठान्न चाधो

प्रह्लाण्डोदुंद्यरान्तर्मशकवदपरे प्राणिनो जातनष्टाः ॥

वृत्त — सगंधरा

विरम विरसायासादम्माहुरध्ययसायतो
 विपदि मदतां धैर्यध्वंमं यदीक्षितुमीदृसे ।
 अयि जडमते । कल्पापाये व्यपेतनिजक्रमाः
 कुलशिखरिणः श्रुद्रा नैते न वा जलराशयः ॥
 वृत्त — हरिणी.

प्रशान्तशास्त्रार्थविचारव्यापलं
 निवृत्तनानागसकाव्यकौतुकम् ।
 निरस्तनिःशेषविकल्पविम्बरं
 प्रपत्तुमन्विच्छति शंकरं मनः ॥
 वृत्त — वशस्य.

प्रितोर्णं सर्वस्ये तरुणकरुणापूर्णहृदयाः
 स्मरन्तः मंसारे विगुणपरिणामा विधिगतीः ।
 धयं पुष्पधारण्ये परिणतशरच्चन्द्रकिरणां
 प्रियामां नेष्यामो हरचरणचित्तैकशरणाः ॥
 वृत्त — शिखरिणी
 पाठान्तर — २. विगुणपरिणामा विधिगतीः — विरसपरि-
 णामो विधिगतिम् ।

१०८

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः
स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।
मुक्त्यैकं भवबन्धदुःखरचनाविध्वंसकालानलं
स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषा घणिग्वृत्तयः ॥
वृत्त — शार्दूल*

१०९

चाण्डालः किमयं द्विजातिरथवा
शूद्रोऽथ किं तापसः
किं वा तत्त्वविधेकपेशलमतिरू
योगीश्वरः कोऽपि किम् ।
इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखरैः संभाष्यमाना जनैः
न क्रुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसां
यान्ति स्ययं योगिनः ॥

वृत्त — शार्दूल*

१०६

यदासीदज्ञानं ममरतिमिरसंस्कारजनितं
तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदपि ।
इदानीमस्माकं पटुतरविधेकांजनजुषां
समीभूता दृष्टिन्निभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥
वृत्त — त्रिसरिणी.

पाठान्तर — २. जगदपि-जगदिति

१०७

भोगा भंगुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भवः
तत्कस्येह कृते परिभ्रमत रे लोकाः । कृतं चेष्टितैः ।
आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयतां
कामोच्छित्तिवशे स्वधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्वचः॥
वृत्त -- शार्दूल *

१०८

मातर्मदिनि, तात भारुत, सखं तेजः, सुयन्धो जल,
भ्रातर्व्याम, निवद्ध एव भवतामेव प्रणामाञ्जलिः ।
युष्मत्संगवशोपजातसुकृतांद्रेकस्फुरन्निर्मल-
ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परे ब्रह्मणि ॥
वृत्त -- शार्दूल *
पाठान्तर -- २. एव भवतामेव प्रणामाञ्जलिः -
एव भवतामन्त्यः प्रणामाञ्जलिः ।

प्रकीर्णश्लोकाः

१०९

शैय्या शैलशिला, गृहं गिरिगुहा,
वखं तरूणां त्यचः
सारङ्गाः सुहृदो, ननु क्षितिरुद्धां वृत्तिः फलैः कोमलैः
येषां नैर्झरमभ्युपानमुचितं, रत्यै च विद्याङ्गना,
मन्ये ते परमेश्वराः शिरमि यैर्वद्धो न सेवाञ्जलिः ॥
वृत्त -- शार्दूल *

न ससारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं
 विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।
 महद्भिः पुण्योवैधिरपरिगृहीताश्च विषया
 महान्तो जायन्ते व्यसनमिष द्यातुं विषयिणाम् ॥

वृत्त — शिखरिणी.

आदित्यस्य गतागतरहरहः सक्षीयते जीवितं
 व्यापारश्चहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते ।
 दृष्ट्वा जन्मजराविषमरणां त्रासश्च नोत्पद्यते
 पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥

वृत्त — शार्दूल°

क्षणं बालो भूत्वा, क्षणमपि युवा कामरसिकः,
 क्षणं विर्त्तहीनः, क्षणमपि च संपूर्णविभयः ।
 जराजीर्णैरङ्गैर्नट इव घलीमण्डिततनुः,
 नरः संसारान्ते विशति यमधानीजघनिकाम् ॥

वृत्त — शिखरिणी

प्रियसख ! विपद्दण्डघातप्रपातपरम्परा-
परिचयचले चिन्ताचक्रे निधाय विधि खल ।
मृदमिव चलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालघत्
भ्रमयति मना नो जानीमो किमत्र विधास्यति ॥

वृत्त — हरिणा

माने म्लायति, खण्डिते च वसुनि,
व्यर्थे प्रयातेऽर्थिनि,
क्षीण बधुजनं, गते परिजने, नष्टे शनैर्यौधने ।
युक्त बधुलमेतदेव सुधिया यज्जह्नुक्कन्यापथ-
पृतप्रावगिरीन्द्रफन्दरतटीकुजे निवास वधचित् ॥

वृत्त — शार्ङ्ग

पाठान्तर — ४ तगीकुजे — दरीकुन

अभिमतमहामानप्रथिप्रभेदपटीयसी
गुरतरगुणग्रामाभोजस्फुगेज्जलचन्द्रिका ।
त्रिपुलत्रिलसल्लजावलीविदारकुठारिका
जठरपिठरी दुग्धरेय करोति विडचनम् ॥

वृत्त — हरिणी

११६

ज्ञान सतां मानमदादिनाशनम्
 वैषांचिदेतन्मदमानकारणम् ।
 स्थानं विविक्तं यमिनां विमुक्तये
 कामानुराणामतिकामकारणम् ॥

वृत्त — वशास्थ

११७

सिंहो यली द्विरदशूकरमासभोजी
 मघत्सरेण रतिमेति किलैकवारम् ।
 पारायतः खरशिलाकणमाथभोजी
 कामी भवत्यनुदिन घट्ट कोऽथ हेतुः ॥

वृत्त — रमनतिलका

११८

वृशः काणः खञ्जः श्रवणरहितः पुच्छचिक्ल-
 मणी पूयक्लिन्नः वृमिकुलशतरावृततनुः ।
 श्लुधाक्षामो जीर्णः पिठरक्कपालार्पितगलः
 शुनीमन्येति श्वा हतमपि च हन्त्येव मदनः ॥

वृत्त — शिखरिणी

कान्ताकटाक्षविशिखा न लुनन्ति यस्य
 चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुतापः ।
 कर्षन्ति भूरिविषयाश्च न लोभपाशैः
 लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स धीरः ॥

वृत्त — वसंततिलका

पाठान्तर — १ लुनन्ति यस्य — खनन्ति यस्य.

મૂક્તિસુધા

ભર્તૃહરિનાં વચનો આપણા દેશમા ચલણી નાણાની પેઠે વપરાય છે. યધા જ પ્રાંતમા ભર્તૃહરિનાં સરજો પ્રચાર હોવાથી અને એનાં વિચારશૈલી ચઢે જ સરજી પ્રાપ્ત હોવાથી, એક રીત પ્રજાકીય સાંસ્કૃતિક એકતા સાધવામા આ વચનોનો ફાલો મોટો અને કીમતી નીવડ્યો છે.

સસ્કારી લોકોના માપણોમા અને લલ્લાણોમા આ વચનો અગરનવાર આવવાનાં જ. રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રણીમા આ વચનોને અવડ્ય સ્થાન હોય જોઈએ. યુવાનો આ વચનો ષઠસ્થ કરે એ જરૂરનુ છે. કેમ કે એ વહેવત પેઠ વપરાય છે અને એમાથી જ આપણી સમ્યક્તા વિકસી છે.

सुकविता यद्यस्ति, राज्येन किम् ?

घ्रीडा चेत् किमु भयणं ?

पिशुनता यद्यस्ति, किं पातकैः ?

किं सर्पयन्दि दुर्जनाः ?

क्षान्तिश्चेत् कथचेन किम् ?

शुचि मनो यद्यस्ति, तीर्थेन किम् ?

अपयशो यद्यस्ति, किं मृत्युना ?

ज्ञातिश्चेत् अनलेन किम् ?

सत्यं चेत्, तपसा च किम् ?

कल्प स्थितं तनुभूतां तनुभिस्तत किम् ?

ग्रस्तं न किं केन वा ?

सदीप्ते भवने तु कृपयन्नन प्रत्युद्यमः कीदृशः ?

निपुणता का ? धर्मतरङ्गे रति ।

का हानिः ? समयच्युतिः ।

राज्यं किं ? आशाफलम् ।

कः शूरः ? विजितेन्द्रियः ।

सेयस्य विद्वज्जनम् ।

जहि मदम् ।

मान्यान्मानय ।

दुःश्रिते कुरु दयाम् ।

प्रच्छादय स्थान गुणान् ।

विद्विषांऽप्यनुनय ।

*
पापे रतिं मा कृथाः ।

*
मोहं मार्जय ।

*
शान्तं भायमुपैहि ।

*
चेतः ! प्रसीदाधुना ।

*
विद्या परं दयतम् ।

*
विद्या बन्धुजनौ विदेशगमने ।

*
विभूषणं मौनमपंडितानाम्

*
कथयो ह्यर्थे विनापीश्वराः ।

*
मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ।

*
विद्याविहीनः पशुः ।

*

‘प्रियं कृत्वा मौनं’ पुरुषमभिजातं कथयति ।

नास्त्युद्यमसमो ग्रंधुः ।

शीलं परं भूषणम् ।

पेश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता ।

शौर्यस्य वाक्संयमः (विभूषणम्) ।

न निधितार्थाद्विरमन्ति धीराः ।

न्याय्यान्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।

यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ।

विचैकभ्रष्टानां भयति विनिपातः शतमुखः ।

भोक्तुं न भोक्तुं क्षमाः ।

दोर्मन्याघृणतिर्विनश्यति ।

यचो हि सत्यं परमं विभूषणम् ।

*

न खलु वयस्तेजसो हेतुः ।

*

बलयान् कालः कृतान्तोऽक्षमी ।

*

कालाय तस्मै नमः ।

*

नहि शशक-घिषाणं कोऽपि कर्म ददाति ।

*

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः ।

*

तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यत् ।

*

हृदि स्थच्छा वृत्तिः ।

*

विपद्यैः स्थेयम् ।

*

अधिनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ।

*

सन्तः साश्चर्यचर्याः ।

*

मंसारे रे मनुष्याः ! वदत यदि सुखं
स्थल्पमप्यस्ति किञ्चित् ।

*

भोगे रोगभयम् ।

*

गुणे खलभयम् ।

*

चित्ते नृपालाद्भयम् ।

*

शस्त्रे धातुभयम् ।

*

आघातं मरणेन जन्म ।

*

असुरैर्येण विभूतयोऽप्युपहृताः ।

*

कथमहो मोक्षो लज्जामहे !

*

धर्मायमेवाभयम् ।

*

तृष्णा न जीर्णा, धर्ममेव जीर्णाः ।

*

न तु भवतु हरिर्गो यस्य तृष्णा विशाला ।

*

घयमप्येकान्ततो निस्पृहा ।

तल्पमस्वलपमुर्वी ।

मन्तो घनान्त गता ।

मही रम्या शय्या ।

विपुलमुपधानं भुजलता ।

योगी सुखं तिष्ठति ।

आयुः कल्लोललोलम् ।

धर्मं पफो हि निश्चलः ।

बहुतृणं विश्वं मुहुः पश्यताम् ।

संत्यज निर्जा कल्लोललोलां गतिम् ।

लीये परे ब्रह्मणि ।

जीर्णमंगे सुभाषितम् ।

मौ कित का ज्ज लिः

सागभूयण भूयणम्

‘સૂક્તિસુધા’ કરતા જરા માત્રો અને અર્થગમ્ભીર એવા
વચ્ચનાની અહીં અઝલી ઘરી હુ અને હાર ચનાવી કઠમા
ધારણ કરવાથી અનેક આપત્તિને વરાત સદુપાય સૂઝે છે

मनस्यी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ।

*

संतः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ।

*

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ।

*

मन्ये ते परमेश्वराः शिरमि यैर्वद्धो न सेवांजलिः ।

*

न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ।

*

प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ।

*

पीत्या मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूत जगत् ।

*

नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कः ?

*

न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफलशुताम् ।

*

धियेकम्रष्टानां भयति विनिपातः शतमुखः ।

*

नोदूकोऽप्यवलोकते यदि दिया,
सूर्यस्य किं दूषणम् ?

*

कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका, न मणयो
यैरर्घतः पातिताः ।

*

पथ नैव यदा क्रीरचित्पे, दोषो यस्यन्तस्य विमृ ?

*

लक्ष्मीर्यत्र, पतन्ति तत्र विवृतद्वारा इव ध्यापदः ।

*

कालः कास्या भुवनफलके ग्रीहति प्राणिसारैः ।

*

तर्किक नाम निरंबुशेन विधिना यन्निर्मित सुस्थितम् ?

*

को देहीति यदेस्वदग्धजठरस्यार्थं मनस्वी जनः ?

*

सर्वैः वृच्छगुणतोऽपि धांष्टति जन सत्यानुरूपफलम् ।

*

किं जीर्णं तृणमस्ति मानमहतामयेसरः केसरी ?

*

होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो ददति पायकः ।

*

तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिनां यो दुर्जनेर्नांकितः ?

*

अवस्था वस्त्वनि प्रथयति च सकोचयति च ।

*

पाण्येया समन्त्रं करोति पुरय या संसृता धार्यते ।

*

तृणमिषलघुलक्ष्मीर्नैव तान् (पडितान्) संरुणद्भिः ।
न भयति विसतनुयारणं चारणानाम् ॥

*

अदद । महतां निःसीमानघरिभ्रमिभृतयः ।

*

यत्पातित्यपि न प्रयाति निधनं विषाद्यमन्तर्धनम् ।

*

अधोमुखस्यापि तनूनपातः

नाथः शिखा याति यदाचिदेव ।

*

स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमान्

पशुः सतामग्रणीः ।

*

प्राप्येमां कर्मभूमिं न धरति मनुजो

यस्तपो मग्दमाग्यः ।

*

यद्यस्मात्तु पराद्भुग्योऽसि, ययमप्येवान्ततो

निस्पृहा ।

*

मत्वे नान्यच्छ्रेयो जगति विदुषोऽन्यत्र तपनः ।

*

सर्वं यस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ।

*

धनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्तैकमनसाम् ।

*

चेतःसद्गतिं योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ।

*

साहित्यसंगीतकलाधिहीनः

साक्षात्पशुः पुच्छविपाणहीनः।

*

सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयममीमा विजयते ।

*

ज्ञानं सतां मानमदादिनाशन

केपांचिदेतन्मदमानकारणम् ।

*

कलाशेषश्चन्द्रः, शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ।
तनिम्ना शोभन्ते गलितविभयाश्चार्थिषु जनाः ॥

*

कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो

गृह्णाति तुल्य जलम् ।

*

तद्धीरो भय, वित्तयत्सु कृपणां धृतिं कृथा मा कृथाः॥

*

सर्वांशापरिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रत्यह ।
स्रक्ष्मा पत्रपतन्ति चातकमुखे द्वित्रा पयोविन्दथ ॥

*

भोग कोऽपि स एक एव परमो
नित्योदितो जृम्भते ।

*

यत्स्यादाद्विरसा भवन्ति विषया
त्रैलोक्य राज्यादय ॥

*

को वा वीचिषु बुद्ध्युदेषु च तडिल्लेखासु च
स्त्रीषु च ।
ज्वालाग्रेषु च पद्मगेषु च सरिद्वेगेषु च प्रत्यय ॥

*

पुरा विद्वत्तासीदुपशमयता क्लेशहतये ।
गता कालेनासी विषयसुखसिद्धयै विषयिणाम् ॥

*

नृभि प्राणप्राणप्रयणमतिभि कैश्चिदधुना ।
नमद्भि क पुंसामयमतुल्यदर्पज्वरभर ?

*

स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला ।
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्र ॥

ટિપ્પણ

નક્ષત્રમાલા

૧

ધિયા — વિદ્-જાણણ

તપસ્ — તપશ્વર્યા એણે કઠળ કામ કે જે કરવાથી શક્તિઓ વધે શારીરિક, વાચિક, માનસિક, તથા આત્મિક શક્તિઓ જે કર્મ વહે વધે છે તેને તપસ્ કહે છે

[તપથી શક્તિઓ વધે છે, ઝમારે મોગથી તે ઘટે છે ક્રોધ કે દ્વેષથી પણ તપ ક્ષીણ થાય છે]

અન્વય — મર્ત્યલોકે ચરન્તિ ।

૨

સાહિત્ય — (૧) વિચારોના વાહન તરીકે ભાષાની ફેલ્લવળીનું શાહ્ય આને ક્યુત્પત્તિ પણ કહે છે (૨) ભાષાના અભિજાન પ્રચરાશિને પણ સાહિત્ય કહે છે. 'વાહ્મય,' અને 'સાહ્યત' એ બે શબ્દો આ જ અર્થના છે.

કલ્પા — મૂળો માળસ પણ જેમો પારી શકે તે
વલ્પા — એવી એક મજાની વ્યાપ્ત્યા શુક્લનીતિમાં આપેલી છે

વિષાણ — શીંગડુ

ભાગધેયમ્ — ભાગ્ય, સદ્ભાગ્ય.

સાસ્તાવો : ધર્મેણ હીના પશુભિરસમાના ।

३

य (उद्यम) कृत्वा (नर) न अपसीदति ।

उद्योग करवायी माणस पड़तो नहीं, तेनो नाश
यतो नहीं

शत्रु बहारनो होय तो तेनाथी नासी जवाय, पण
रोगनी पेठे शरीरमा ज वेठो होय तो तनो समूझगो नाश
न करीए तो ते आपणो सर्वनाश जरूर करवानो

सरखावो उद्योगिन पुष्ट्यसिंहमुपैति स्वामी ।

४

मूळ श्लोकमां 'को न याति वश लोके' एवो पाठ
हतो पण कवि तो नीच लोको विजे ज कहेवा मागे छे
शीलगान पुरुषो लाचने वश यना नहीं जे रुदग
(माझीना अंगराखा) होय ते ज 'लोट' मळवायी
मीठमीठु बोले छे

पिण्ड — भातनो के लोटनो गोळो, खावानु लाच

५

ज्या प्रेम होय छे त्यां स्व पर एवो भेद होतो
नहीं, त्या 'मारु तारु' कोई वस्तु नहीं स्वार्थ के मत्सर
वचमां आब्यो के तरत त उदाई शरु थाय छे

अधुना — अधुना हमणां

યઃ (વિત્ત) ન દદાતિ ન વા ભુંકે તસ્ય (વિત્તાય) સ્ત્રીયા ગતિઃ (નાશઃ) ભવતિ ।

સ્ત્રીભયી અને કનૂસાર્થી ધનનો સંગ્રહ કરવાથી
જશો ત્યામ નથી. સોમનાથના મંદિરની સંપત્તિ જેમ
હૂંટાઈ તેમ તેનો નાશ જ થવાનો. સરસ્વાતી :

કૃપણેન સમો દાતા ભુવિ કોઽપિ ન વિદ્યતે ।

અસ્પૃશ્યેવ વિત્તાનિ યઃ પરેભ્યઃ પ્રયચ્છતિ ॥

— વ્યાસ

પરિચર — સેવા કરવી.

દ્યૈરકથાઃ — સહેજમાં બોરેલાં વચનો.

પાઠાન્તર — ૨. તે ન ઉપદેશમ્—નો સદુપદેશમ્ ।

અંધરુલ્લખ — (૧) વસ્ત્રનો કલકડો, ધોતિયું,

(૨) આકાશનો ભાગ.

મંધીત. — સળે-ટારવું, સમેટવું, વીંટાઢવું

ચન્દ્રમાઃ — ચન્દ્રમ્ નું પ્રથમા એકદશન.

દૌર્ગત્યં — કષ્ટોદી દશા, દુર્ગતિ.

પૌર્ણિમાની રાત્રે જે આકાશમાં ચંદ્ર પડ્યો તેમાં જ
મીઝે દિવસે સૂરજને ફરતો જોઈ, કવિને થયું કે જે
વચ્ચે એક જ ધોતિયું છે. એકે ઉતાર્યું તે બીજો પહેરે છે !

११

परिचरितं — परनार, चवडोळनी पेठे भमनार.
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युं ध्रुव जन्म मृतस्य च ।

— गीता

ते ज जन्मेलो वहेवाय के जेना जन्म्याथी एटले
के पुरयार्थ वडे वडानी उन्नत थाय छे
वंश — कुळ, रानदान, कोम, जाति.

१२

धरं — मनाक प्रियम् । धधारे साहं, बहेतर.
दुर्गम् — दु.खेन गम्यते यत्र । कठण जग्या, पहाड,
फिलो वगेरे

भ्रान्तं — भटकलुं रखडपटी

घनचर — जंगली धनुओ, जानवरो.

घनेचर — जगलमां बसनार। मील दगेरे माणसो.

‘मूर्ख’ने ठेकाणे ‘नीच’ अथवा ‘दुष्ट’ पण वापरी

शकाय

१३

स्तवक — गुष्टो, मोटो

मनस्विन् — तेजदार माणस, पराक्रमी, पुरयार्थी,
स्वभिमान धारनार

सरसायो : नैसर्गिकी मुरमिण कुमुमस्य सिद्धा

मूर्ध्नि स्थितिर्न चरैरवताडनानि । — भगवद्गीता.

पटान्तरमां मनास्विनमूने ठेकाणे मनस्विनाम् जोईए.

સમુદ્રમયન વચ્ચે જે ચૌદ રત્નો નીકળ્યાં, તેમાં
હાલાહલ વિષ પણ નીકળ્યું. છતાં અમૃત મળે નહીં ત્યાં
સુધી દેવદાનગ્રોહ મથન બધે રાખ્યું નહિ

કોઈ પણ મહાન પ્રયત્નને અંગે શસ્ત્રાતથી જ અલ્પ
લાભ અને મહારાકટો આવે છે. અન્ય ફળોનો સ્વીકાર
કરવાથી તેટલી તપસ્યા પટી જાય છે, અને મહાફલ
દૂર દૂર જાય છે

૧૭

આજ્ઞા — હર્મત, સત્તા.

બ્રાહ્મણાનામ્ — બ્રાહ્મણાદીનાં સર્વવર્ણાનામ્ । ધર્મપરાણાં
વિદુષાં વા । આને ઢેકાણે ‘સમ્મનાના’ કે ‘દુર્ધલનાં’
એડ મૂક્યું ?

સત્તા, કીર્તિ વગેરે છ લાભ (ગુણ) જો ન પાવ
તો રાજાનો આશ્રય કરવામાં શો સાર ?

॥ પ્રવૃત્તાઃ — પ્રાપ્ત થતા નથી, સધાતા નથી.

૧૮

મોટા મોટા નાગોના માથા પર એક મણિ હોય છે
અને રાત્રે તેનો પ્રકાશ ચારે તરફ પડે છે, એવી એક
માન્યતા લોકોમાં ચાઝતી આવેલી છે. મણિમાં અનેક
સારા ગુણો હોય છે, પણ સર્વ તો ભયંકર જ હોય છે
કુટ માનવ વિદ્વાન કે કુપ્રરી હોય તો તે વધારે ભયંકર
નીવડે છે.

ઠત્પલ — કમલ ઠત્પલકોમલ — કમલ જેડ
કોમલ

મદ્દા (મોટા) શીલ (પર્વત)ની શિલાના સંઘાત
(સમૂહ) જેડ કર્કશ (કઠોર, મજબૂત, મઠગ)

વિપદિ પૈયેમ્ । અથ અભ્યુદયે ક્ષમા ।

ચૈભવ હોય ત્યારે મોટા લોકો યાજનાં દુઃખ જોઈ
કોમલ થાય છે તેમનું હૃદય કટ પીગળી જાય છે
પણ જ્યારે તેમના ઉપર વિપત્તિ આવી પડે છે ત્યારે
તેઓ પોતાના પ્રત્યે કઠોર થાય છે, કટ વેટતાં ઢગતા
નથી, શીલ છોડતા નથી

નીતિ — સદાચાર, સ્વચ્છારકુશલતા, કુટિલતા,
દારપેય એમ વિવિધ અર્થમાં આ શબ્દ વપરાય છે

નીતિનિપુણ — ચતુર મુત્સરીઓ

લક્ષ્મી — સમૃદ્ધિ, વૈભવ

ધીર — વિચારવાન, ઢાળો ધી (શુદ્ધિ) ચલાવનાર
જ ધીર

‘ચાર લોકો કહે તેમ ચાન્ડુ,’ ‘નુકસાન ન થાય
અત્ત રાસ જોડ,’ ‘પોતાને ચચારીને બને તો યોજાનું
મલ્લ કરડ,’ એમ માનનારા માને ધણા થયા છે તેથી
જ આજનો જમાનો હલ્કો થયો છે ‘જે નેક દેરાય

૨૩

સારો સ્નેહી શું શું કરે છે તે આ છોકરાં
વર્ણવ્યું છે.

મિત્રમ્ — સ્નેહી.

શુદ્ધ — શુભ રાસવા યોગ્ય વાત.

કાલે — સકલ સમયે, બર્ણીને દસતે.

ન જદ્વાતિ — છોડતો નથી

૨૪

અપચીયતે — વધતે.

વિમૃશન્તઃ — વિચાર કરવાગાઢા.

વિપદા — વિપત્તિથી.

મૂંસાતા નથી કેમકે વિપત્તિ ટકવાની નથી.

૨૫

ફાન્દુકઃ — દડો.

ફરાવાતૈઃ — ફર એટલે હાથ, એના આઘાતોથી.

પાતિતઃ — પાડેલો

ઉત્પતતિ પથ — જરૂર કડલે છે.

ધૃત — (૧) શીલ, ચારિત્ર્ય, (૨) ગોઠ.

સાધુધૃત — (૧) સમ્મન, (૨) ગોઠ દડો.

સ્થાયિન — ધાયમ ટકનાર.

અસ્થાયિન — ન ટકનાર.

ટિપ્પણ

સદ્વૌધશતકમ્

મંગલાચરણ

દિક્કાલાયનયચ્છિન્ન — દિશા, કાઠ ઇત્યાદિથી
અમર્યાદિત; સ્થલકાઠ વગેરેથી પર.

ચિન્માત્રમૂર્તિ — ચિન્માત્ર મૂર્તિ: यस્ય । કેવલ
(શુદ્ધ) જ્ઞાન એ જ જેનું સ્વરૂપ છે તે.

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં વદ્ય । — તૈત્તિરીયોપનિષદ્

સ્વાનુભૂત્યેકમાનાય — સ્વાનુભૂતિ: એવ એક માનં
પ્રમાણ જ્ઞાનસાધનં यस્ય સઃ તસ્મે । સ્વાનુભૂતિ આત્મસાધા-
ત્કાર એ જ જેને જાણવાનું એક સાધન છે તેને.

૬

પ્રચ્છન્ન — ગુપ્ત, ગૂઢ.

ગુપ્ત - રક્ષાણું, મુરશ્ચિત

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિદ્યાની પ્રગતિ અનેક રીતે
ધેયલી છે:

વિદ્યાધનં સર્વધનપ્રધાનમ્ ।

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ — સરસ્વાતો:

સાહિત્યમંગીતવદ્યાવિહીનઃ સાધ્વાન્ પશુઃ પુષ્કલવિષાળહીનઃ ।

મા શ્લોકમાં ઘણા રૂપદો હોવાથી અલંકાર માત્રારૂપક
પાય છે.

મૂર્ધજા — મૂર્ધિ જાતા મૂર્ધજા । માપાના વાઙ
(મૂર્ધન-માયુ, જન્-જન્મયુ, પેદા થયુ)

મસ્તૃતા (વાળી) — દામ્પસશાયુક્તા પ્રામ્યવાદ
દાવદિતા ॥ । ગીતામાં તનું ગર્ભન આમ વર્ણુ છે .

અનુદેશજર વાચ્ય સમ્ય પ્રિયદિતિ ચ યા ।

દામ્ભૂષણ ભૂષણ — સરગાત્રી

દામાન્દુગ્ધે પ્રિયદેવચલ્લનો કીર્તિ મૂત દુષ્ટન યા દિનસ્તિ ।
તાં વાપ્દેતાં માનર નદ્દલાતાં થેનું ધીરા સુતૃતાં વાચમાદુ ॥

— મસ્તૃતિ

સ્મયદૂષિતા: — ગર્વથી દૂષિત.

અયોધ્યોપદ્રતા: — અજ્ઞાનમસ્તા:

જીર્ણમદ્રે સુભાષિતમ્ — વિદ્યા અને વચનચાતુરી
કોની આગળ વ્યક્ત કરવી ? તે અંદર ને અંદર મુકાઈ ગઈ છે.

અંદરસાંઠે, અંદરનાર અને અજ્ઞાન કે જડતા એ પ્રણે
શાબ્ય, સાહિત્ય તેમ જ કલ્પનાની સાચી કદર કરવામાં
અન્તરાયો છે.

ચલાચલ — અતિશય ચંચલ. અતિશયતા ચતારા
માટે 'ચલ'ને અહીં ઘેરડયું છે. અને તેથી પહેલા ચલના અન્ત્ય
અ નો આ થયો છે. ચલ+અચલ એમ વળ રૂપ બની
શકે છે અને ત્યાં અચલનો અતિચલ એવો અર્થ થાય છે.
નાસ્તિ ચલં યમાન્ તત્ । સરસાવો

લ્હમીસ્નોયનરક્તમજ્જાચપલા વિદ્યુચલં જીવિતમ્ ।

દુકૂલં — નાનુક રેસાનું કપડું; રેશમી કપડું.

નિર્વિશેષ: આધિક્યરહિત મેદરહિત ચિદ્રોષ ।

મહત્ત્વ વગરનો વેર, અન્તર

સરસાવો : સર્ગ. સંપત્તયસ્તસ્ય સંતુર્યં યસ્ય માનસમ્ ।

ઉપાનદગૂરુપાદમ્ય નનુ ચર્માશ્નૈવ મૂ ॥

— હિનોપદેશ

તથા મંત્રોષ એ પુરુષસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

લભ — પ્રાપ્તેઽપ્યર્થે આધવપ્રાપ્તોચ્છા ।

લભ યથા પાત્રોનુ મૂઢ ગણાય છે લોભ પાપસ્ય કારણમ્ ।

લોભ સ્વ-પ્રાઽપિ તાન્ હન્તિ શ્ચિત્રં રૂપમિપ્રેષિતમ્ ।

તાન્ — અગ્નિઞ્ચાન્ ગુણાન્ । શ્ચિત્ર — કોટ

પિશુનતા — પાછળથી દાપ કાઢવાની ક શાદી
ચારાની ટવ

તીર્થમ્ — તીર્થત યત્ર તત્તમ્પમ્ । પાટ પાર
ઠતરવાનો માર્ગ આરા, પવિત્ર સ્થાન

નિજા — પાત્રીષાઓ સર્ગારહાગીઓ

અપચદો — સરસાગો

ગભાગિનસ્ય ચાકીર્તિ મરણાન્તિગિચ્યત । — ગીતા

ઝદિ — માર્તી નાત હન્ મારણ

પદયી — માર્ગ

દુગ્ધજલભેદવિધો ધૈદગ્ધ્યમ્ — દૂધ ન પાણી
ગુપ્ત પાકવાની હસર્ગી જગા રસ્ટન સાહિત્યમાં બહુ મર્યાદે છે
સરગારા નાર્ત્તરવિવરુ હસાગ્ય તમવ કુદર ચત ।

વિભેઽસ્નિષ્ણપુનાન્ય કુત્ત્રન પાડવિષ્યતિ ય ॥

— મામિનાગ્નિમ

માટે, ચાતકની જેમ રાહ જોવી એવી કહેવન ચર્હ પહી છે.
સરસાવો ધરણીપતિત તોય ચાતકનાં રુનાવરમ્ ।

ચાવના કરવાનો પ્રસંગ આવતાં સ્વમાન ધરાસ્નાહ માળસને
કેટલી મનોવેદના થાય છે તે નીચેના શ્લોકથી સ્પષ્ટ થશે.

દેહીતિ વક્તુકામસ્ય યદ્ દુ રમુપજાયતે ।

દાતા ચેત્તદ્વિજાનીયાત્ દશાસ્સ્વપિશિતાન્યપિ ॥

— પ્રમુખાવલિ

૧૬

અર્થસ્ — લોહ, તાલુ

સ્થાત્યામ્ — સ્વાતિ નમ્રપ્રમા સૂર્ય દેય ત્યારે
સમુદ્રમાની હીપો ઝુપટે છે અને તમાં વરસાદના ટીપા પડતાં
તેનાં મોતી થાય છે, એવી માન્યતા છે

પાત્રવિશેષે ગ્યસ્ત શુણાન્તર વ્રજન્તિ શિશુવન્માતુ ।

જલમિવ સમુદ્રશુન્તૌ મુક્તાશ્ચ પદમ્ભ્ય ॥

ભગ્વત્કથા ૧૬-૧.

માગત તરી અમર

મિત્રાપદ° — આપત્તિ જ મિત્રતાની સાચી કસોટી છે
નિવપપ્રાપ્ત તુ તેષા (મિત્રાણા) નિવત્ । — હિતોપદેશ

૧૮

एक दरिद्री माणस स्मशानमा पडला शबने पोताना
दारिद्र्यभार साये थाडा बरत माट सादु करवा वीनव्यु पण
शवे विचार क्यों के आ तो खोटनो वपार છે તેથી एणे
तने जवाब न आपवानु ज उचित मान्यु

सरस्वती दारिद्र्यान्मरणाद् वा मरण मे रोचत न दारिद्र्यम् ।

अपवलेश मरण दारिद्र्यमनन्तक दु खम् ॥

— मृच्छकटिक मां चारुदत्त

૧૯

मद् — हाथीना गडस्थळमाथी सरतो मद, दान

मत्त्वघत् — तजस्थी, बळवान

सरस्वती तजसा हि न वय समीक्ष्यत । — कालिदास

૨૦

पाद् — पग, किरण

इनजान्त — सूर्यकान्तमणि

निकृति — अपमान

यद् तद् — जो तो पછી

धूळने विषे पण एक कविण आस ज कबु छ°

पादाहत यदुत्पाय मूर्धानमधिरोहति ।

स्वस्थान्વાપમાનેऽपि देहिनस्तद्वર રજ ॥

२१

अघकरनिघर — कचरानो ढगलो, उकरडो
 फूफयाकु — कूकडो (कूकण गलेन वक्रित इति ।)
 सरखावो बनेऽपि सिंहा मृगमासभक्षिणो
 शुभुक्षिता नैव तृण चरन्ति ।
 एव कुलीना व्यसनाभिभूता
 न नीचकर्माणि समाचरन्ति ॥

२२

सरखावो :

इक्षोरमात्कमश पर्वणि पर्वणि यथा रसविशय ।
 तद्वत् सज्जनमैत्री विपरीतानां च विपरीता ॥

— शार्ङ्गधरपद्धति

वे दुर्जनो जो पासे आन तो वखत जतां तमनो सबध
 गधारे ने बधारे बगडतो जाय छे, ज्यारे सज्जनो नो सबध
 बधारे ने बधारे स्निग्ध बतो जाय छ

२३

धैर्यम् दृढचित्तत्वम् ।
 मनसो निर्विकारत्वं धैर्यम् रास्त्वपि हेतुषु ।
 युधि विग्रह — युद्धे चाप्यपगमनम् । — गीता ।
 अभिरति — प्रीति, समहेच्छा

२४

अकारणविग्रह — कारण विना लटवाड

सरखावो • अकारणाभिप्रेतवैरदाहणादसम्बन्धात्कस्य भय ॥
 विद्यत । — याग

योपित् — खा

असहिष्णुता — (तेमना उत्कप) सहन न थवो ते
अदखाई

२५

प्रणयिता — भक्ति, निष्ठा (प्रणय प्रेम, भक्ति)

प्रकृतिमहताम् — प्रकृत्या महताम् । स्वभावे
मोटाभोना

करे श्लाघ्य त्याग —

दानेन पाणि (विभाति) न तु कक्षणेन ।

मुखे सत्या घाणी — किं वाचा मण्डनम् ?
सत्यम् । — शकर

श्रुतमधिगत च भ्रवणयो —

धाम श्रुतेन एव (विभाति) न कुडलेन ।

२६

पद्म — सूर्यशी विकसतु कमल

कैरव — चन्द्रशी विकसतु कमल, कुमुद

विक्रचीकरोति — विकसित करे छे खोलव छे

विक्रच — विगत कच यस्मात् । प्रफुल्ल स्फुल्ल (कच-घड़ी)

नाभ्यर्थितोऽपि नो सन्व दिनकर, चन्द्र तथा
जलधर त्रणे साथे लेवाना छ

कृताभियोगा — कृत अभियोग उत्साहपूर्ण

यन यैस्ते । कृतोयोगा ।

स्वभाव एग्रीजतचेतसा सतां परोपकारव्यसन हि जीवितम् ।

શાલ્યોદનઃ— શાલિ નામના ચોરાનો- કમોદનો-ભાત
મનસ્વી — પ્રશસ્ત મનઃ અસ્ય અસ્તીતિ । ઉદાર —
ઉન્નત — મનવાદ્યો

કાર્યાર્થી — કાર્ય અર્થયતે इति । કામ કરવા માગનાર
(વિદ્યાર્થી, ધનાર્થી કે નાં જેમ)
સરસાવોઃ મુક્તદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાભી જયાજયી ।
તેમ જ વિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે ભવતિ મહતા નોપકરણે ।

અભિમુખનિહત — સમી છાતીએ ઘવાયેલો
સાધુચાદઃ — ‘ સાધુ સાધુ ’ इति વાદઃ ઉચિતઃ ।
‘ શાશ્વાત, ’ ‘ શાશ્વાત ’ના પોકારો, જયજયકાર
તિષ્ઠન્તુ સાચત્ — સરસાવોઃ
હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગે જિત્વા વા ભોક્ષ્યસે મહીમ્ ।
— ગીતા

અયધાર્યા — વિચારતી ઘટે છે.
આયિપત્તેઃ — મરણ પર્યંત
વિપાકઃ — (પચ-રાંચતું) રાખતું તે; પચતા, પચ,
પરિણામ
અતિરમસપૃત્ત — અતિ ઉતાવળથી કરેલું, વગર
વચાઈ કરેલું

सरखावो सहसा विदधीत न क्रिया, अवित्रेक परमापदा पदम् ।
— भारवि

३०

दिशति — उपदेशे छ वतान उ वाप छ

अपाकरोति — (अप+आ+करोति) दूर कर उ
सस्कृतमा उपसर्गोनी मददधी अनेक भ्रमभेद सहेलाईधी
उपजावी अने वतावी शकाय छ

सत्संगति * — सरखावा

सग सता विभु न मङ्गलमातनोति । — जगन्नाथ पण्डित
सता हि सग सकल प्रसूते । — सभातरङ्ग
मता सद्भि सग कथमपि हि पुण्यन भवति ।

— भवभूति

३१

पेश्वर्यम् — ईश्वरस्य भाव । स्वामित्व, वैभवं

उपशम — शान्ति, इन्द्रियनिग्रह, इन्द्रियजय

वित्तस्य* — सात्त्विक दानानु आ उक्षण ज्ञान

दशे काले च पात्रे च तद्दान सात्त्विक विदुः । — गीता

प्रभक्षितु — निग्रहानुग्रहगमर्थस्य । प्रभुता धरानागनु

सरखावो

ज्ञान मौन, क्षमा शक्तौ, त्याग श्लाघाविषय ।

गुणा गुणानुगन्विवान् तस्य (दिगीपस्य) सप्रसवा इव ॥

— रघुवन्

शील* — सरखावो कोऽलंकार ? शीलम् । — शक

૩૨

જલાયતે — જલમિવ આચરતિ । જલવચ્છીતલો
ભવતિ । આ અને વીજા નામધાતુઓ છે, અને તે અય્ પ્રત્યય
લગાડવાથી બને છે.

કુલ્યા — ગ્રાવોચિયુ.

માલ્યગુણ — હારનો દોરો

સમુન્મીલતિ — વિકસે છે, પ્રકાશે છે

સરસાવો : અહોં વા હારે વા..... શ્લોક ૮૧

૩૩

પરિતર્જયન્તી — ધમવાવતી, ધીક યતાવતી.

તર્જ (ધીક યતાવતી) ઉપરથી બનેલો તર્જની શબ્દ
અંગૂઠા પાસેની આંગઠી માટે વપરાય છે, કારણ ધમવાવતાં
તેનો ઉપયોગ થાય છે.

ભિન્નઘટાત્ કથ અમ્ભ. — ફૂટેલા ઘટામાંથી
જેમ પાણી

ચિત્રમ્ — વિચિત્ર, આધર્યકારક

અદિતમ્ — સ્વવિનાશદેયુભૂતં કર્મ । પરાપકારમ્

૩૪

માનસ — હે મન, શ્રવિ મનને ઉદ્દેશીને પ્રથ કરે છે.

આત્મનીનં — આત્મને દિતમ્ । આત્માને માટે દિતકર.

આત્મલીનં — આત્માનિ અન્નઃશરણે લીનં ગૂઢં
સ્થિતં, ન તુ દૂરસ્થમ્ ।

ગ્રાન્થ્યાપિ — મૂલથી પણ, ક્યારેક પણ

निर्वृति — शांति, मोक्षसुख, परमानन्द
 सरखावो तमात्मस्य येऽनुपश्यन्ति धीरा
 तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् । — कठोपनिषद्

३५

अकिंचन — नास्ति किंचन यस्य स । जेनी पासे
 कहु नथी एवो, गरीब, पूरेपूरो अपरिग्रही
 दाम्स्त — इन्द्रियनिग्रहगान् ।

निग्रहो बाह्यवृत्तीनां दम इत्यभिधीयते ।

शाम्त — यतचित्त, जेण पोतानु चित्त काबूनां
 राख्यु छे ते

सुखमय — आनन्ददायी, सुखपूर्ण
 सरखावो सतोपामृततृप्तानां यत्सुखं शाम्तचेतसाम् ।
 कुतस्तद्धनलुब्धानां इतद्धेतद्ध धावताम् ॥

— हितोपदेश

३६

चाटुल — छुशामतखोर
 घृष्ट — अविनीत, निर्लज्ज, धीट
 अप्रगल्भ — बीकण, असकारी, गामडियो
 अभिजात — सकारी, कुलीन, खानदान
 गहन — दुखेनापि अवगन्तु अशक्य ।
 सरखावो यरं वन वर वहि यर भारोपजीवनम् ।
 पुसा विवेकहीनानां सेवया न धनार्जनम् ॥

— समातर्ज

भारोपजीवनम् — हमाली के वैतरु करीने जीवडु ते

३७

अस्तुभंग — मरण. भंगर-प्रणा. । आ शब्द बहु-
वचनना ज वपराय ऐ

पद्मनुविधेयं च मदताम् — अनुयाहि तापु-
पदाम् । जुगो श्लोक ११

अस्तिधारावत — सांझनी धार उपर पाउरा के
गूरा जेः भपदे मन, अहि रिक्त कम

गरगातोः धुरस्य धारा निर्गता दुरत्यया ।

दुर्ग वपराययो वदन्ति ॥ — कटावनिदर

३८

मध्यपृष्ठम् — पृष्ठस्य मध्यं इति मध्यपृष्ठम्-
मध्यर्थाभास समाग, जेमके मध्यमहाभारतम् मध्यगङ्गम् इ

कमठपति — इमांगताहि रिगु

सः पृष्ठे दोगः

प्रोढाधीनं शुभते — गीळामा ले ऐ

३९

प्रदानं प्रहृतम् — दान आपे त तनी कोई पण
जातनी जाहेरान कया रिना.

संग्रमविधि — प्रत्युपानाभिरादनादिना आदरविधिना
भीतमुपयम् । छद्मिने उतागळपी सामा अई सामान
परुं त. संग्रम — आदर, उतागळ

निरभिभयस्तार — निन्दारहिन

अनुत्सेकः — निरगिमानता

गरगाताः श्लोक ३७

શુક્લશામઃ — શુધા શામઃ । મૂલપી ક્ષીણ ચયેભાં.

વિપન્નદીધિતિ — વિપન્ના નશ્વ દીધિતિઃ દીપ્તિઃ

ચસ્ય સઃ । નટતેજ, તેજોદીપ્તિ.

૬૫ — હાપી

કેસરી — કેમરઃ (ચાલ) અસ્ય અસ્તિ ઇતિ ।

સરસ્વાતોઃ યદિ નામ દૈવગત્યા...(શ્લોક ૨૧મો)

૪૧

ઘાઙ્ગ — વઢવાનલ, સમુદ્રમા રહીને તેને શોષતો
કાવ્યનિક અગ્નિ

નંમૃત — એકઠી કરેલી

જીમૃતઃ — જીવનસ્ય મૃતઃ પટચન્ધઃ—મેઘ

સરસ્વાતોઃ યસ્મિન્ જીવતિ જીવન્તિ યદ્વદઃ સોઽગ્ર જીવતિ ।

વાયતાઃ કિં ન કુર્વન્તિ ષડ્ઞ્વા સ્વોદરપૂરણમ્ ॥

—યત્તંત્ર

તથા પ્રજાનામેવ મૃત્યુર્થ સ (દિલીપઃ) સામ્યો થલિમપ્રહીત્ ।

સહસ્રગુણમુત્સૃષ્ટ આદત્તે હિ રમ રવિઃ ॥ — રઘુવંશ

૪૨

મનસિ યચસિં — મનોવાચકાયૈઃ પુણ્યકર્માચરણે
રતા' । મન, વાણી અને કર્મથી પુણ્યકર્મ આચરનારા.

• શ્રેણિ — હાર, પરંપરા.

પર્વતીકૃત્ય — પર્વત જેવું કરીને. આને ' ચિવ ' રૂપ
કહે છે. અમૃતતદ્ભાવે ચિવઃ । પુત્રીકૃતઃ ધવલીકરોતિ ॥

सरसावो:

परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।

न त्वहं सत्यमुत्सृज्य व्यवसेयं कथंचन ॥

महाभारते भीष्माचार्यः ।

४५

कूर्मः — कौ जले ऊर्मिः वेगः अस्य इति । जेनी
पाणीमा गति छे ते — काचयो

निर्याहः — चीवटपूर्वक नभायुं, पार पाडुं छे
प्रतिपन्नघस्तुपु — हायमा लीधेली वस्तु, अंगीकृत
कार्य.

गोश्रघ्नतमू — कुलघ्नत, कुलधर्म

सरसावो:

अद्यापि नोज्जति हरः विल कालकूटं

कूर्मो विभर्ति धरणीं खलु पृष्ठभागे ।

भम्भोनिधिर्वहति दुःसहगडवाम्नि

अहोर्कृतं मुकृतिनः परिपालयन्ति ॥

रघुकुलरीति सदा बलि आई । प्राण जाहु बह बचनु न जाई ।

— तुलसीदास

४६

तदीयद्विषाम् — तेना (केशवना) शत्रुओनुं-राक्षसोनुं

कुलं — रहेठाण, समूह

शिखरिन् — शिखरवाळो — पर्वत

સવર્તકા — પ્રલયકાન્તવર્ષિણ મેઘવિશેષા પ્રલયામય

વા ।

ઝંજિતમ્ — અતિ ચઢવાન, પ્રમાવશાઢી

ભરસહ — ભાર સહન કરે તહ

૪૭

ઉદન્યચ્છન્ના — સમુદયી ઢકાયેલી—મર્યાદિત થયેલી

ઉદન્યત્ — ઉદકાનિ સન્તિ અન્ન ઇતિ । સાગર

કલયતિ — માપે છે કલ્ ક્રિયાપદના સંસ્કૃતમાં

અનન્ક અર્થ થાય છે અને તથી આ ધાતુ કામધેનુ કહેવાય છે

કલતિ કામધેનુ ઇતિ વૈયાકરણોક્તિ ।

સ્ફુરદયધિમુદ્રામુકુલિતા — લસત્પરિચ્છેદ એવ

મુદ્રા (સીલ) તથા મુકુલિતા પિંહિતા પરિચ્છિન્ના ઇત્યર્થ ।

સ્પષ્ટ દેસાતી મયાદાની છાપ (મુદ્રા—‘ સીલ ’) થી ઢકાયેલી,

પરિચ્છિન્ના

ભાષા (સ્થાવરજંગમા) — (સ્થાવર જગમ) થધી

દસ્તુઓ

પ્રજ્ઞોન્મેષ — મુદ્ધિનો ઉન્મેષ—વિકાસ (સ્તીલુ તે)

સરસાવો

ઈતિ પરિમિતિમનો ભાતિ સર્વેડપિ ભાવા

સ તુ નિરવધિરેક સગ્ગના । વિવેક ॥

૪૮

પરાર્થઘટકા — પારકાનુ હિત સાધનાર

સ્થાલી — સ્થલતિ તિષ્ઠતિ અપ્રમત્ર ઇતિ । થાલી,
તપેલી

ધૈર્ય — પોસરાજ

તિલચલી — તલનો ચોલ

લાંગલ — હલ,

અર્કમૂલ — આંકડાનું મૂલ્ય

ધૃતિ — ઘાટ

ફોદ્રય — ફોદરો, એક હલકું રૂપ ધાન્ય

કર્મભૂમિ — સત્કર્મ કરવા યોગ્ય ભૂમિ, માર્યલોક
'ભોગભૂમિ' અથવા 'ફલભૂમિ' સ્વર્ગ માટે વપરાય છે
કર્મભૂમિરિયં વ્રહ્મન્ । ફલભૂમિરસૌ મતા । — મહાભારત

દેમગિરિ — સોનાનો પર્વત, મેરુ પર્વત, આ પર્વત
પૃથ્વીના મધ્યમા આવેલો છે અને તેની આસપાસ આશુ વિશ્વ
ફરે છે એવી પૌરાણિક માન્યતા છે

રજતાદ્રિ — ચાંદીનો પર્વત, વૈભાસ પર્વત ઘરપથી
ઢપાયેલો હોવાથી સૂર્યપ્રકાશમાં ચાંદીના પતરાથી મહેલો
હોય એવો દેસાય છે

તરવસ્તરવઃ તે ષવ — તે વૃક્ષો (બદલાયા વિના)
જેવાં હાય તેમાં વૃક્ષો જ રહે છે

મન્યામહે — મોટો ગમીએ છીએ, માન આપીએ છીએ

મલયઃ — હિન્દુસ્તાનની દક્ષિણમાં આવેલો પર્વત. તેના ઉપર ચન્દનના ક્ષાદ વહુ થાય છે. તે ઉપરથી 'મલયજ'નો અર્થ ચન્દન થાય છે.

સરસ્વાતો :

મલયાચલગન્ધેન ત્વિન્ધન ચન્દનાયતે ।

તથા સમ્પન્નસગેન દુર્જનઃ સમ્પન્નાયતે ॥

૫૧

મધવન્ — इन्द्र મહ્યતે પૂજ્યતે इति મધવન્ — મધવા ।

કુલિશ — वज्र

દહનોદ્ગારગુરુભિઃ — अग्निनी उवाळाओषी दुःसह

उद्गार — बहार आग्नौ ते, उवाळा

ગુરુ — भारे, दुःसह

સુપારાગ્રેઃ સ્વનુઃ — हिमालय पर्वतनो पुत्र, मैनाक पर्वत.

અસૌ સંપાત — તે (પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ એક) પતન પહેલા પર્વતોને પાંડો હતી. તે વધેય કડતા અને પ્રાણીઓને ભારે ત્રાસ આપના. એમની સામે દાદ માગરા મુનિઓનું શિટ મંડલ (deputation) इन्द्र પાને ગયું. પ્રાણીમાત્રને આ કડતા પહાડોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવા इन्द्रे પોતાના વજ્રથી પર્વતોની પાંડો કાપી નાણી તે વચ્ચે હિમાલયનો પુત્ર મૈનાક પોતાનો જીવ વચાગરા વાયુની મદદથી સમુદ્રમાં કૂરી પડી સતાઈ ગયો. એ પૌરાણિક કથાનો અહીં સ્પષ્ટ છે

મિત્ર — નટ થયું, નાર પામ્યું

મુદઃ (મુદ્ નુ નહુવચન) આનંદ, સંતોષ, મન.સ્વાસ્થ્ય

ઈત્યમ્ — આમ, આવી સ્થિતિમાં

તાદ્રુ — તેઓ, અમર્યાદ

સ્થાત્મન્યેષ...મદિમા* — જેના સોનાનુ મહત્ત્વ
પોતાની ઓંદર જ સમાપ્ત થયું છે તેઓ, જેના સોનાનો ધીજા
કોઈને લાભ નથી એવો.

અભિષ્ઠો મુદઃ — માટીથી જુદો નથી એવો, માટી
સમાન

કૃમિકુલચિત — જીવહાઓની આચારીથી મરાઈ
ગયેલું — રા રવહનું

જુગુપ્સા — ઘૃણા. શુર્ (રક્ષણ કરયું)નું ઇચ્છાદર્શક
રૂપ છે, પણ તે જા જા રાસ અર્થમાં વપરાય છે

જા શંકતે — શરમાતો નથી

ફલ્ગુતા — તુચ્છતા, અસારતા
સરસાવો : ત્યક્તલમ્નો રાજ્યભાગ્ ૬૨ ।
અથવા તો ત્યક્તલમ્ : સુખી ભવેત્ ।

વ્યાલ — દુષ્ટ ગજ, મયંમર મુજંગ, સરસાવો :
ન મવતિ વિસતન્તુર્વારણ વારણાનામ્ । શ્લોક ૬૦ મો

समुज्जृम्भते — प्रयत्न करे છે
 ચન્નમણિ — હીરો
 સંનઘટે — તૈયાર થાય છે
 સુધાસ્યન્દિ — અમૃત સ્વનાર, અતિમધુર,
 સૂક્ત(સુ+ઉક્ત) — સુભાવિત

સરસાઓ •

ન દુર્જન સઙ્ગનતામુપૈતિ बहुप्रकारैरपि सेव्यमान ।
 भूयोऽपि सिन्धत पयसा घृटेन न निम्बवृक्षो मधुरस्त्वमेति ॥

૬૬

પ્રસન્ન — ચલાત્કારથી, ધ્રુવ વળ વાપરીને
 મકર — મ વિષ કિરતિ રૂતિ । મગર
 પ્રચલદ્વર્મિ° — પ્રચલન્ત્ય યે કર્મયઃ તેવા માલાભિ-
 આકુલ તમ્ ।

પ્રતિનિધિ — સામો થઈને વેઠેલો, દુરાપ્રહાજાન્ત,
 જિહ્વી

સરસાઓ • જ્ઞાનલવડુવિદગ્ધ

અને

ધરણ્યરુદિત કૃત શવશરીરમુદ્વૃત્તિત
 સ્થલેઽન્વમવરોપિત મુચિરમૂપરે વર્ષિતમ્ ।
 શ્વપુટ્ટમવનામિત વધિરર્કર્ણગ્રાપ કૃતો
 ધૃતોઽધમુલદર્પણો ચદ્વુધો જન સેવિતઃ ॥ કુવલયાનન્દ

સિકતા: — રેતી. વાલુકા: ની જેમ હંમેશ વહુવચનમાં વપરાય છે.

પીટ્યન્ — ઘાળીમાં પીલનાર—પીલીને. પીટ્-દબાવડું

શશચિષાણ — સસલાતું શીંગડું (અસંભવિત વસ્તુ)

બોલવાની સાથે જ જે જે વસ્તુઓનો વિરોધ કે અસંભાવ્યતા સ્પષ્ટ થાય તેને ‘વદતો વ્યાઘાત’ કહે છે. એવી સાવ અસંભવિત વસ્તુઓના દારણના નીચેના શ્લોકમાં એકત્ર આગેલા છે:

एष दग्ध्यामुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ।

मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशङ्खधनुर्धरः ॥

તાનિ — તામ્બેવ.

સકલાનિ — અવિકલાનિ

અપ્રતિહતા — અકુંઠિત

ઉષ્મન્ — ગરમી, ઠૂંફ

દાટેલા સજાના ઉપર રહેતું ઉંદર જેવું પ્રાણી વળ ધનની ગરમી (ઠૂંફ)થી વૂંદકો મારી खींटीए મેરદેલી મિશ્નાની ડોળીમાથી રાઈ શકે છે, એવી પંચતંત્રના કવિએ વાર્તા કહી છે તે અહીં યાદ આવે છે.

उष्मापि वित्तजो वृद्धिं तेजो नयति देहिनाम् ।

— દ્વિતીયં તંત્રમ્

उपस्कृत — भलंकृत, शणगारेल, संस्कार आपेल
 प्रदेय — आपवा योग्य
 आगम — विद्या, वेद
 विषय — वेस
 कुत्स्य — निंद, हलको (कुत्सा — निंदा पार्थी)
 यैः अर्यतः पातिताः — जेमणे ओछी किंमत आंकी
 अर्य — किंमत, मूल्य.

सखायो :

फलकभूरणसंमहणोचितो यदि मणिल्लपुणि प्रणिधीयते ।
 न स विरौति न चापि हि शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥
 — सभातरंगे

(त्रपु — सीमुं, कटगईनी धातु)

हीमति — लज्जावाळा(मा)
 मुनिः — मूगो, मौनसेवी
 विमतिता — बुद्धिहीनत्व, मूर्खता
 अवलितता — गर्विष्ठपण
 मुखरता — वाचाळपणं निन्दित मुखे यस्य दिद्यते

■ मुखरः । तस्य भावः तता ।

अङ्कितः — अङ्क — चिह्न, डाघो. ते उपरधी
 अङ्कित — अंगयुक्त, डाघवाळें. दूषित, बरपोढायेलो.
 सखायो : मौनान्मूकः इ. श्लोक ३६.

આવી પરિસ્થિતિમાં વીજા એક કવિનો નીચેનો
ઉપદેશ જ ગ્રાહ્ય છે.

વિચિત્રે ન ચલુ કશ્ચિદુપાયઃ સર્વલોકપરિતોષકરો યઃ ।
સર્વથા સ્વહિતમાચરણીયં; કિં કરિષ્યતિ જનો વહુજતપ. ? ॥

અથવા : —

સવેચ્યા વ્યવહર્તૃન્ય; કુતોહ્યરચનીયતા ? — ભવભૂતિ
કો લોકમારાધયિતું સમર્થઃ ।

૬૦

અધિગતપરમાર્થાઃ — જ્ઞાનરૂપ પરમ તત્ત્વ જેમણે
હાસલ કર્યું છે તેઓ

મા અઘમંસ્થાઃ—અવગણના કરીશ નહિ.

હસ્તન ભૂતકાલ્બનું હર મા સાચે નિરેધાત્મક આશ્ચર્યના
અર્થમાં વપરાય છે.

સંરુણદ્ધિ—અટકાવે છે, રોકે છે, રોકી શકે છે
ધારણ — બંધન, પ્રતિરોધક ધારણઃ — હાથી

૬૧

ગોચર — ગાયઃ (ઇન્દ્રિયાણિ) ચરન્તિ અસ્મિન્
इति — ઇન્દ્રિયોનો પ્રદેશ—વિષય

કિમપિ — અવર્ણનીય

શમ્ — કલ્યાણ. શમ્+કર — શંકર

પ્રતિપાદ્યમાન — દીયમાન, અર્પણ થતું

કલ્પાન્તેષ્વપિ—કલ્પ એટલે મદ્ધાનો એક દિવસ. તે ૪૩૨ કરોડ વર્ષનો થાય. ૧૦૦૦ યુગોનો એક કલ્પ થાય છે. કલ્પ એટલે ત્રિલોક્ય પણ થાય છે

પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્ત મુજબ આ જન્મમાં પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યા તેમ જ સરકારો ધીજા જન્મમાં પણ આપોઆપ પ્રાપ્ત થાય છે વિદ્યા કુલજનવધૂરિવ જહાતિ નો જન્મજન્માનિ ।

હર્તુર્ન ગોચર યાતિ, દસા મવતિ વિસ્તૃતા ।

કલ્પાન્તેઽપિ ક્ષય નૈતિ, વિદ્યારત્ન મહદ્દનમ્ ॥

તાન્પ્રતિ માનમુદ્ગત—તેમની સાથે અહંભાવનું વર્તન છોટી ઢો.

૬૨

પ્રાણાઘાતા—પ્રાણીવધમાયી નિરૂત્તિ ‘ ન હિંસ્યાત્ સર્વાણિ ભૂતાનિ ’ ઇતિ શ્રુતિઃ ।

કાલે — યોગ્ય વસતે

શક્ત્યા — યથાશક્તિન । શક્ત્યનુસાર

યુયતિ. ...પરેષામ્ — પારકાની સ્ત્રી વિધે વાતચી । ન કરવી તે

અનિર્વર્ણનીયહિ પરકલત્ર નામ । શાકુન્તલ ૫

વિભંગઃ — નાશ

સામાન્ય — સર્વશાસ્ત્રસાધારણ. સર્વલોકસાધારણ સાર્વવર્ણિક ઇતિ યાત્ । સાર્વભૌમ

अनुपहितविधि — अनुपहित विधि यस्य — जेनु विधान (करवु) अकुठित रहे छे — जे परिणाम आपवामां चूस्तु नयी, अमोघ (२) बीजा कोई पण शास्त्रने आडे न आगनार

मनो रामादिगहित वागदुष्टानृतादिना ।

हिंसादिरहित कर्म तदवेश्वरपूजनम् ॥

— एक आधुनिक सन्यासी

६३

किं — ‘किंप्रयोजनम्’ना अर्थमा तेनी जेम ज तृतीया साये ‘किम्’ वपराय छे

ज्ञाति — न्यात, दायादो तेमा कुत्तप ने कजियो होय एन्ले धूळधाणी थवानी ज

सुहृद् — मित्र (शोभन हृदय यस्य), सारु हृदय (शोभन निर्मल हृदय मन)

किं सर्प —

विषधरतोऽप्यतिविषम खल इति न मृषा वदन्ति दिद्वास ।
यदय नकुलद्वेषी सकुलद्वेषी पुन पिशुन ॥

सुकृतिता यद्यस्ति राज्येन किम् — सारु काव्य रचगना शक्ति होय ता राज्यनी शी जहर ? लोकोना हृदयो यश करगनां शक्ति हाय तो हुक्मतनी जहर शी ?

अनवद्या — वद्या एन्ले बोलवा योग्य, स्तुत्य अवद्या — निंद । न अवद्या अनवद्या — अनिंद, स्तुतिने पात्र

૬૪

વિષમસ્થિત — સંકટમાં કે અગવડમાં આવી પડેલો
પ્રમત્ત — માનવગરનો

સરસ્વારો :

અરક્ષિત તિષ્ઠતિ દૈવરક્ષિતં સુરક્ષિતં દૈવહનં વિનશ્યતિ ।

૬૫

પ્રત્યક્ષમ્ — અક્ષ્ણોઃ પ્રતિ । અવ્યયીભાવ સમાસ
અક્ષમ્ इन्द्रियम् પ્રતિગતમ્ । તત્પુરુષ

પરોક્ષં પ્રત્યક્ષં કુરુતે — અજ્ઞાતને સુજ્ઞાત બનાવે છે.

ભગવતીન્ સત્ક્રિયામ્ આરાધય — ऐश्वर्यवती
સત્ક્રિયાની આરાધના કર.

व्यसनैः (मकटैः) विपुलेषु गुणेषु — જે સાધવામાં
અનેક સંકટો કે મુશ્કેલીઓ વેઠતી પડે છે તેના ગુણો વિષે.

विपुलेषु गुणेषु व्यसनैः आस्थां मा कृथा. —
અનેક ગુણો પ્રાપ્ત કરવા પાડઠ્ઠ પડીશ નહિ. व्यसन-આસક્તિ

‘સર્વ પદં હસ્તિપદે નિમગ્નમ્’ એ ન્યાયે વધા જ ગુણો
‘ભગવતી સત્ક્રિયા’ (સદાચાર)માં આવી જાય છે.

૬૬

ગૃહે — ઘરમાં, કોટામાં, खानામાં
પ્રાણિસારાઃ — ગ્રાળી રૂપી સોગટો
અક્ષી — રાત અને દિવસરૂપી બે પાસા.

પાઠાન્તરોમાં બહુકલ કાલનું વિશેષણ, ઘટુકલમ્
ક્રિયાવિશેષણ

‘કાલ’ અને ‘કાલી’નો કેટલાક ટીકાકારો
શકર અને પાર્વતી એવો પણ અર્થ કરે છે જગતનો સહાર
ધરવાનું કામ તો શકરનું છે જ શકર અને પાર્વતીની સોગટાં
રમવાની વાત પણ આપણી પૌરાણિક કથાઓમાં પ્રચલિત છે

૬૭

દુર્ગ — દુર્ગમ સ્થાન દુષ્ટેન ગમ્યત અત્ર ઇતિ ।

ધિપમ — વિકટ

સેવા ધૃતા નિષ્ફલા — (નીચોની) નિષ્પલ
સેવા કરી ‘a thankless task’

કાકયત્ — કાગડાની જેમ

કાકોઽપિ જીવતિ ચિરાય વલિ ચ ભુક્તે ।

આશાઢ્યા — ડરથી, બીતા બીતા, કાગડની જેમ
કોઈ હાકી કાઢશે એ બીકથી

જુમ્મ — ચગાસુ યાત્રુ, મોં પહોલું કરવું, વધવું
અજ્ઞ ગલિત, પલિત મુણ્ડ, દશનવિહીન જાત તુણ્ડમ્ ।
પૃદ્ધો યાતિ શ્રીત્વા દણ્ડ, તદપિ ન મુષ્ણાશાપિણ્ડમ્ ॥

— શકરાચાર્ય

૬૮

રહસ્યમ્ — છાનગી વાત (ચાલે છે)

વિશ્વેશિતુ — (વિશ્વ + ईश्) વિશ્વ ઉપર રાજ્ય
કરનાર ईશ્વરના, શકરના

નિર્દોવારિકનિર્દયોક્તિ — નિર્ગતા દોવારિકાણાં
નિર્દયોક્તય યસ્માત્ સત્ નિર્દોવારિકનિર્દયોક્તિ । અતઃ
અપરુપમ્ ।

દ્વારિ નિયુક્ત દોવારિક — દ્વારપાઠ
પાઠાન્તરમાં નિર્દોવારિક યતપરુપમ્ આ આસો
એક સમાસ છે

૬૯

શાલભ — પતંગિયુ

દીપદહને — દીવાની ઝ્યોતિ ઉપર

ઘડિશયુત — આજઢાવાલુ

વિજાનન્ત — વિપયાણાં વિનાશહેતુત્વ સમ્યગવ-
ગચ્છન્ત ।

વિપજ્જાલજટિલાન્ — ડુ ધા કે સજટોની જાઢધી
કે પરપરાધી ધ્યાપેલા

શદ્ધાદિભિ પશ્ચભિરેવ પ ત્વમાપુ સ્વગુણેન યદ્વા ।

કુરગ-માતગ પતગ-મીન મૃગા નર પશ્ચભિરશ્ચિત્ કિમ્ ॥

— શકરાચાર્ય

‘ અશ્ચિત — પ્રસ્ત ’

કુરગ, માતગ વગેરે એક એક વિપયના મોગ ધને
છે, ઝયારે યુદ્ધિ હોવા છતાં માણસ તો પાંચેયનો મોગ
ધને છે

અરુજમ્ — મેગ રહિત. ન વિચિતે રુઝ્ રજા યસ્મિન્
અપ્રતિહત — અકુઠિત

સરસ્વાવો મહતા પુણ્યપણ્યેન ક્રીતિય કાયનોત્ત્વયા ।
પાર દુ સોદધેગન્તુ તર યાદન્ન મિચિતે ॥
મોહમુદગર

તથા ન કૂપસનન યુક્ત પ્રદીપ્તે વહિના ગૃહે ।

શયનમવનિપૃષ્ઠમ્ — શયા ભૂમિતલમ્
અનુમન્તું નોન્સદ્ધે — (હુ) સાણી શક્તો નધી
નયધનમધુપાન — નવા જ મઢેલા દ્રવ્યના મદધી

ઉન્મત્ત — ઓંવઢા — ધબેલા

સરસ્વાવો

ફલ સ્વેચ્છાલભ્ય ... સહન્તે સંતાપ તદપિ ધનિનાં દ્વારિ
પૃષ્ઠા । — મર્તૃહરિ

કૌશ્ચિત્ — મદ્દાએ જગત સરગ્યુ તેનો તેમ જ તેના
મરીચિ, પુલહ ર માનસપુત્રોનો અહીં ઉલ્લેચ છે

અપર — વિષ્ણુ તથા તેના કૂર્માદિ અવતારો
તેમ જ માન્વાતા વગેરે રાજાઓ અહીં સૂચિત છે

અન્યૈ — પરશુરામ, બલિ વગેરે પૃથ્વી જીતી તેને
દાનમા આપી તેનો ઉલ્લેચ છે.

અન્યે ધીરાઃ — અનેક પ્રખ્યાત રાજાઓ આ પદમાં
આરી રાકે

ચતુર્દશ ભુવનાનિ — મૂ, મુવર્, સ્વર્, ઇત્યાદિ
 ચૌદ લોકો એમા સાત ઉપરના તથા સાત નીચેના
 લોકોનો સમાવેશ થાય છે.

૭૩

ઉપાસિતગુહ* — ઉપાસિત સેવિત ય ગુહ તસ્માત્
 લઘ્વા યા પ્રહા તસ્યા અભિમાનેન ઉચ્ચતા ।

પ્રતન્યન્તિ — ફલાવે છે

સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા, વિદ્વાન્ સર્વત્ર પૂજ્યતે ।

માનધન — માન-સ્વમાન-જેનુ ધન છે ત

માનદ્ — (૧) માન દદાતિ ઇતિ । ધીજાને માન
 આપનાર (૨) માન યતિ (શત્રૂણામ્) ઇતિ । ધીજાના
 (શત્રુના) માનનો નાશ કરનાર

પરાદ્મુખ — પરાન્ મુખ યસ્ય ॥ । વેપરવા

પદ્માન્તત — અત્યન્ત, પૂરેપૂરા

૭૪

અભુક્તાર્યા યસ્યામ્ — અહીં પૃથ્વીને સાધારણ સ્ત્રી-
 પિત્ર સ્ત્રી-જોડે સરસાવી છે યસ્યાં નૃપશતૈ અભુક્તાયા
 ક્ષણમપિ ન યાતમ્ ઇતિ અન્વય ।

પતય. — પતિઓ, રાજાઓ

પ્રત્યુત — કન્નડ, ને થદલે

મૃત્પિષ્ઠો° — અહીં સમુદ્રવલ્ગ્યાક્તિ પૃથ્વીને કવિ
 એક અણુ તરીકે ઓઢ્ઢલાવે છે

મૃશ દરિદ્રા ક્ષુદ્રા (રાજા ગણાઃ) તત્કિમપિ
 દ્યુ અથવા ન દ્વદતે — માટીના ગોઢ્ઢના કક્કડા
 માટે લડનારા મિલારા અને ક્ષુદ્ર ંવા આ રાજાઓ
 માગનારાઓને કઈક આપે ને ન પળ આપે

માગીકૃત્ય — માગ પાઢીને, વર્હચી લઈને

પરપિષ્ઠ — પરાન

સાપમાન° — અપમાન વેઠીને પળ, પારકા પામે
 મીલ માગીને જીવવામા રાચનારા

કિં લોભાય — ‘મવતિ’ અહીં અધ્યાહત છે ચતુર્થીનુ
 રૂપ લોભાય પરિણમ વતાવે છે

શફરી — નાનકઢી માછરી

સ્ફુરિતેન — હાલચાલથી, સ્ફુરણથી

જાતુ — સરેસર, કઢી

સિંહ — હિનસ્તિ ંતિ સિંહ । ઘર્ણવિપયેયાત્

સત્વાનુરૂપ — પોતાના વઢ કે મહત્તાને અનુરૂપ —
 શોમે તેડ

मांस — मनुए मासनी व्युपत्ति आम आपी छे
 मा स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मासमिहादम्यहम् ।
 एतन्मासस्य मासत्व प्रवदन्ति मनीषिण ॥

सरखावो सिंह शिशुरपि इति १९ श्लोक

७९

तुलितयिसिनी° — कमळना पादहा उपरना पाणी
 साथे जेने सरखावामा आवे छे (तवा अस्थिर, चंचळ
 प्राण)

नलिनीदलगतजलमत्तितरलम् तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ।
 —शंकराचार्य

वियेक — सारानरसानो विचार

आढ्य — सपन्न धन + आढ्य = धनाढ्य गुणाढ्य

नि.सज्ञ — बेभान, मूढ़

निजगुणकथा° — आत्मस्तुति करवामा पाप रहेलु छे
 इन्द्रोऽपि लघुतां याति स्वय प्रत्यापितै. गुणै । मुभाषित
 भ्रुवते हि फलेन साधगो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् ।

नैषधीय° २-४८

सरखावो

जठरबुहरी दुष्पूरय करोति विडम्बनम् ।

પ્રસાદં નૈતુમ્ — પ્રસન્ન કે શુશ કરવા માટે
 પ્રસન્ને ત્વય્યેવ — તુ પોતે જ પ્રસન્ન-સંતુષ્ટ-થાય ત્યારે
 ચિંતામણિ — ઇચ્છિત વસ્તુ આપનાર કાત્પનિક મણિ
 સ્વયમુદિત...ગુણે — સ્વયમુદિતાઃ ચિન્તામણિગુણા.

યસ્મિન્ તસ્મિન્ ।

ધિમુક્ત-સંકલ્પઃ — ઘડી તૃષ્ણાનો જ્યારે ત્યાગ
 કરાયો હોય — અન્ત આવ્યો હોય — ત્યારે કઈ ઇચ્છિત વસ્તુ
 પ્રાપ્ત કરવાની વાકી રહે છે ? ત્યારે ઘડી જ ઇચ્છાઓ તૃપ્ત
 થયેલી ગણાય

ચિદ્વદગોષ્ઠી — વિદ્વાનોનો વાર્તાલાપ, કાવ્યશાસ્ત્ર-
 વિનોદ

ગોષ્ઠી — ગાવ. અનેકા વાચ. તિષ્ઠન્તિ અસ્યામ્ —
 સભા, સભાપણ

કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદેન કાલો ગચ્છતિ ધીમતામ્ ।

વ્યસનેન તુ મૂર્ઝાણા નિદ્રયા કલ્લહેન વા ॥

ગલત્કુષ્ટવપુષઃ — ગલત્કુષ્ટાન્તિ વર્પૂયિ યાસા તા.
 (રામા)

સમારંભાઃ — શરૂ કરેલા કાર્યો

પશુ — અનુમતથી જે રૂઢાપણ શીખતો નથી તેવા
 માણસ, પશુ જેવો જડ

પ્રત્યાશા — તૃષ્ણા

અશનિગ્રાવ — વજ્ર જેવો કઠણ પથ્થર

ઘટિત — વનેહું

આ સંસારની ભોગવિલાસસૃષ્ટિ સાંજવાના જલ્લ જેવી છે. તેની પાછલ પડતાં માણસ કેટલીયે વાર ભગ્નાશ પાય છે. તોપણ તેની નફટાઈ એટલી અનહદ છે કે તે પશુની જેમ ફરી ફરી તેની જ પાછલ દાંહે છે. તેથી તેનું હૃદય પથ્થર જેવું કઠણ જ હોવું જોઈએ, એમ કવિ કહે છે.

૮૩

અધિનિવસ્ — આ ક્રિયાપદ વીજી વિમક્તિ લે છે
સુરનદીમ્ અધિનિવસામઃ — યતિધર્મેણ इत्यर्थः
દારાન્ પરિચરામઃ — ગૃહસ્થધર્મેણ अनुनयामः
ગુણોદારાન્ — ગુણૈઃ उदारान् । सद्गुणी (સ્ત્રીઓને)

૮૪

અજ્ઞાનમૂઢો જનઃ — અજ્ઞાનને લીધે મોહમાં પડેલો.
અજ્ઞાનેનામૃતં જ્ઞાનં તેન મુક્ષાન્તિ જન્તવઃ । — ગીતા
સંખ્યાતિમ — અગણિત, સંખ્યાની પાર
સંદૃશ્ય — નિહાલીને, જોઈને

સરસારોઃ અતો વિમુક્ત્યૈ પ્રયતેન વિદ્વાન્ ।

સંન્યસ્તવાચાર્યમુક્સસૃહઃ સન્ ।

યદ્યવથ મુહુરીક્ષસે — વીજાના મોટા તરફ
વારેવારે જોતુ એ દૈન્યનુ લક્ષણ છે

ચાટુ — હુશામત

પ્રત્યાશયા — પૈસા વગેરે મજશે એવી આશા કે
લાલચથી.

કવિ અહીં અન્યોક્તિ દ્વારા સાધુચરિત માણસના
ગુણોનુ વર્ણન કરે છે

મરસફલ શાસ્ત્રા — અમ્મચ્છની પ્રાથમિક
જહરિયાતો પૂરી પાડનારી તરુશાસ્ત્રાઓ

ધીક્ષ્યન્તે ચન્મુશ્વાનિ — સરસાઓ ચદ વક્ત્ર
મુહુરીક્ષમે શ્લોક ૮૫

પ્રસભમપગતપ્રશ્નયાણામ્ — સાવ વિનયશૂન્ય થયલા

દુઃસ્વીપાત્તાર્પ... ભૂલતાનિ — ‘મુશ્વાનિ’ ટુ
પ્રિષ્ઠેષણ છે દુઃસ્વીને અત્યન્તકષ્ટેન ઉપાત્ત સપાદિત
નદન્પમપિ યદ્વિત્ત ધન તન ચો સ્મયો ગર્વે સ એવ પવનો
વાત તદ્વશાન્ નર્તિતા ચલિતા ભૂલતા ચેષાં તાનિ
(મુશ્વાનિ) ।

સરસાઓ મગાતરગદ્દિમશીકર ૩ શ્લોક ૭૬

યોગનિદ્રાં ગત — યોગનિદ્રા કે સમાધિમા મમ
થયેલો યોગ વિપથાન્તરવ્યાપ્તિ તદ્વપા નિદ્રા ।

અભ્યસનમ્ — અભ્યાસ

કિં તં ભાવ્ય મમ મુદિવસૈ — એવા મંગલ
દિવસો હુ જોઈશ સ્વરો ? એવા સારા દિવસો મને આવશે
સરા ?

શૃંગ્લકણ્ઠુચિનોદમ્ — શીંગડુ મરજવાળવાનો
ચિનોદ — આનન્દ.

પોતાનામા અહિંસા દૃઢમૂલ થતા આસપાસના પ્રાણીઓ
સ્વાભાવિકપણે જ નિર્ભય થાય છે અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયા
તત્સન્નિધૌ વૈરત્યાગ । — યોગદર્શન

પર જ્યોતિ — વ્રહ્મ

આનંદાશ્રુજલં પિવન્તિ શત્રુના —

સરલાનો • સપ્રાપ્સ્યન્ત જરઠહરિણા ॥ શ્લોક ૮૭

અર્થેશયા — અંદે ઘેરત ત અકરાયા (અતુર
સમાસ) — સ્તોત્રામા સૂત્રગ

મનૌરથોપ કૌતુકજુપામ્ ‘અસ્માક્મ્’ તુ
વિશેષણ છે

મનૌરથોપરચિતપ્રાસાદ — હૃદયે ચમલા

અસ્માક આયુ પરિક્ષીયતે — અમારી જિંદગી
વહી જાય છે

મળૌ ધા લોઘે ધા — સરસ્વાતોઃ સમલોષ્ટાસ્મકાશ્વનઃ ।

છૈણમ્ — છીઓનો સમૂહ

છૈણના ઘ્રણ અર્થ થાય છે. ૧ છીઓનો સમૂહ,

૨. છીપણ, ૩. છીઓને વશવર્તી.

સમદૃશઃ — સમા સમાના દક્ષ યસ્ય સઃ સમદગ્ ।

તસ્ય ।

પુણ્યારણ્યે — તપોવને

ઉપિત્યા — સ્ત્રીને

સ્વયમ્ — પોતાની મેલે

અતુલપરિતાપાય — આ ચતુર્થોનું પદ પરિણામ
બતાવે છે. *પરિતાપં દાતુમ્ ।

વિપયોનો વિયોગ અનિવાર્ય જ છે, તો તેમનો ત્યાગ
કરવાનું શ્રેય આપણે જ કેમ ન લેવું? એમ કરતાં
પામરતામાંથી તમ જ અનેક વિટંબણામાંથી યહી જવાય છે,
અને અપાર શાંતિનું મુખ મળે છે.

શામસુખમનન્તમ્ — અપાર શાન્તિનું મુખ.

યદ્વચ કામમુર્સાં સ્ત્રીકે યદ્વચ દિવ્યં મહત્મુરમ્ ।

તેમ જ ગીતામાં

તૃષ્ણાનામમુરસ્યૈત નાર્હનઃ પોદ્દશી કલ્પામ્ ॥

વિહાય કામાન્ યઃ સર્ગાન્ પુર્માંધરતિ નિઃસૃઢઃ ।

નિર્મમો નિરુદ્ધારઃ સ જ્ઞાન્તિમધિગચ્છતિ ॥

તથાપિ — તોપણ. અહીં 'તસ્માદ્દિ' (તેથી)ના અર્થમાં લેવું પડે.

સમસ્ત જગત કર્માંધીન છે; તેથી ઢાઢ્યા માણસે વિચાર કરીને કામ કરવું પડે.

સુસ્ય દુઃસ્ય ન કોઽપિ દાતા, પરો દદાતીતિ કુબુદ્ધિરેષા ।
અહં કરોમીતિ કૃયાભિમાનઃ સ્વકર્મમૂઢપ્રચિતો હિ લોકઃ ॥

— યોગવાસિષ્ઠ

હતવિધિ — હત - દુષ્ટ, મૂઝો. 'દાધ' પણ આ અર્થમાં વપરાય છે.

વિધિઃ — વિધિ (નસીબ), ગ્રહદેવ

પ્રતિનિયત — કોઈ પણ કાર્યનું ચોક્કસ એવું કોઈ એક ફલ આપવાની શક્તિ ધરાવનારો (ગમે તેવું ફલ આપવાની અશક્તિ આમા ધ્વનિત છે).

ન હિ કર્માંણિ ક્ષીયન્તે । — મહાભારત

ફલં કર્માંયત્તમ — વાવે તરૂં લળે, એ ન્યાયથી ફલ કર્માંધીન છે.

ન ચેમ્યઃ પ્રભયતિ — જંમની આગઢ એનું કશું ચાલતું નથી.

કર્મનો અટલ નિયમ અહીં બતાવ્યો છે.

યયા ધેનુસદ્દેષુ વત્સો વિન્દતિ માતરમ્ ।

તથા પૂર્વકૃતં કર્મ કર્તારમનુગચ્છતિ ॥

કુન્દાલચન્ નિયમિત — કુમારની જેમ (મદ્દાઢરૂપી ગમણની બદર) અનેકવિધ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાના કામના નિમાયલો, રસાયલો—રસાયો, રોકામના આવ્યો

ગહન — અરણ્ય, ગ્રાસદાયક

રુદ્ર — રોદયતિ (અમુરન્) ઇતિ રુદ્ર ।

કપાલપાણિપુટકે — કપાલે ચ પાણિપુટકં ચ ।

સ્વય મહેશ, શ્વશુરો નગેશ, મુતો ગણેશથ, સરસા ધનેશ ।

તથાપિ ભિક્ષાટનમેવ જામ્મો, ચલીયસી કેન્ડલમીશ્વરેચ્છા ।।

સૂર્યો બ્રામ્યતિ — સરતિ આકાશે ઇતિ સૂર્યં ।

મુવતિ રમેણિ લોક પ્રેરયતિ ઇતિ વા । પહેલી ગ્રગ લીટીથી અહીં વાચ્યરચના ગુરી પડે જે આને ‘પ્રક્રમભેગ’ કહે છે

કર્મનો કાયરો કોઈ પણ ઉઘાટી ઘાસતુ નથી. થધાને અને તાંવે થડુ જ પડ છે જ્ઞન (The Immutable Law) અથવા થદ્ધ વિષે ઉપનિષદમાં વર્ણન કર્યું છે

મયાદસ્યામિસ્તપતિ મયાત્તપતિ સૂર્યં ।

મવાદિન્દ્રધામિધ મૃત્યુર્ધાગતિ પમમ ॥

દશાયતામ — મત્સ્યકૃમો ધરાદ્યનરસિદાય વામન ।

રામો રામથ કૃષ્ણથ બુદ્ધ કચ્છી ચ તે દમ ॥

‘પૃર્ષ્વા ઉપર તારે દય વાર જન્મ લેવો પડશે’ એવો દુર્ગામ્ જ્ઞપિત જ્ઞાપ આપ્યાથી વિષ્ણુને દમ અવતાર લેવા પડયા. (કચ્છી અગ્નાર તો વાદી છે.)

ઉદ્ઘાપ — ટપકો, નિંદા, ગાઝ

કથમપિ — મહા મુસીબત, જેમ તમ કરીને

ચિત્તસ્તમ્ભ કૃત — મનની લાગણીઓ દયાવી
દીધી

મોઘાશા — જની હચ્છા અથવા મનોરથ નિષ્ફળ
ગયા છે તે આશામાં સપડાઈને માણસ ગમે તરી વિચ્છિન્નાઓ
સહન કરવા તૈયાર થાય છે

ત ધન્યા પુણ્યભાજસ્ત તૈસ્ત્રીણ કલેશસાગર ।

જગસમોદ્દજનની યૈરાસાઽઽશીવિપા જિતા ॥

આશીવિપા — નાગળ

ધિધુરા — વિગતા ધૂં કાર્યભારો યસ્યા સા ।

(સાધનાભાગને લીધે) જેને કશું ક્ષામ નથી એવી,
મૂલવળ કે દુસ્તને લીધે વિપણ થયેલી વિચારી

નિરગ્નધિધુર — અગ્નિ ન હોવાથી બિઠવલ કે વિપણ
બનેતી

ગેહિની — ગેહ - ઘર એવી જ રીતે ગૃહ ઉપરથી
ગૃહિણી શબ્દ થાય છે

યાચ્છામઙ્ગ — યાચનાભગ થવાના અર્થથી ગદગદ
વાર્ણીય તૂટતા અને પડતા અક્ષરે

कादेहीति घदेत् — सरस्वातोः

देहीति वचनं भुत्वा देहस्थाः पञ्च देवता ।

मुसान्निगत्य गच्छन्ति ह्रीं-श्रीं-घी-र्धृति-कीर्तयः ॥

तीक्ष्णधारेण खट्वेन वरं जिह्वा द्विधा कृता ।

न तु मान परित्यज्य देहि देहीति भाषणम् ॥ — प्रसन्नरत्नावलि

९६

क्षान्तं (किन्तु) न क्षमया — 'भक्षयित्वान् भवेत् साधुः' पण एवी नीति स्वीकरी दण्डुजर कर्तु.

त्यक्तं (नाम किन्तु) न मंतोषतः — मुखोए त्याग कर्यो त्याग तेमनो त्याग घयो, पोतं समाधानपूर्वक मुखोनो त्याग न कर्यो.

नियमितप्राणैः — प्राणोने रोकने, जाणं प्राणायाम करीने.

धृदा के भावशुद्धि विना करेला क्षमा, त्याग, तप के ध्यानमाधी इच्छित फळनी अपेक्षा सरासरी कृपा छे हेतु तेंउ फळ.

९७

उपभोग्यगति — उपभोगो आपनारा — मेळयवामं साधनभूत

न च प्राप्नो हृदप्रत्ययः — भविष्यकाळमां मळ्या दिपं सातरी पण नवी एवा

વાઙ્માત્રપરિગ્રહાણિ — એકત વસ્તુનાં —
 ચ્યનનાં — જ પદ્ધતી રાસેલા, જન્નાં જ સન્નતા

વિષેક એટલે જ જ્ઞાનાત્માનસ્તુચિત્તઃ એ હોય
 તો તેનું આ પરિણામ અનિવાર્ય જ હોય.

૯૮

શિરઃશોષઃ — શિરઃ એવ શોષઃ વસ્ય ચઃ (રાહુઃ) ।

સમુદ્રમંથન વસતે રાહુકેતુએ અનૃત જાણ્યુ. તે ગડ્ડા
 નાંચે કતરી જાય ત પહેલ્મ જ દેવોએ તેમનું લોકું ડહાવી
 દીધું. તેથી પ્રહ્લણ વસતે સૂર્ય તથા ચંદ્રનો તેઓ પ્રાપ્ત કરે
 છે — વલકે તેમના ગઢ્ડી જવાને પરિણામે જ પ્રહ્લણો થાય
 છે. પણ થોડા વસત પછી તેઓ તેમને છોસી દે છે એવી
 પૌરાણિક માન્યતા છે. એમ શત્રુને પણ છોડી દેવામાં કવિ
 રાહુની મોટાઈ બતાવે છે

૯૯

મિથ્યા ધદન્ સિદ્ધસે — રાણુ દોવાનું અભિમાન
 નું રાણીને કૃપા કટ વેટે છે.

પારવાનું દુઃખ દૂર કરે તે (પદ્મઃસમ્બંધન) જ સત્પુરુષ
 નામને લાયક ગણાય.

પૃથુ — વિશાળ, વિસ્તીર્ણ. આ શબ્દ ઉપરથી જ પૃથ્વી શબ્દ વન્યો છે.

કૂર્મ. — ધિષ્ણુએ કૂર્માવતાર લઈ પૃથ્વીને પોતાના પીઠ ઉપર ઝૂંચાતી હતી.

ધ્રુવ — ઉત્તાનપાદ રાજાનો પુત્ર ધ્રુવ તપને પ્રભાવે તારામંડલના મધ્યમાં સ્થાન પામ્યો. આશુ ય્યોતિર્મંડલ (તેજસ્વિચક્રમ્) તેની માસપાસ ફરતું આપણે જોઈએ છીએ.

સંજાતવ્યર્થપક્ષાઃ — (૧) સંજાતાઃ ચ તે વ્યર્થાઃ સંજાત-વ્યર્થાઃ । તેષાં પક્ષો યેષાં તે । જેમનો જન્મ નિરર્થક છે એવાના પક્ષમાં મળેલા; (૨) વ્યર્થો પક્ષો સ્વાર્થપરમાર્થ-લક્ષણો હ્રપરલોકલક્ષણો વા યેષાં તે વ્યર્થપક્ષાઃ । સંજાતાથ તે વ્યર્થપક્ષાથ । હ્રલોકિક તેમ જ પારલોકિક યેમાંથી એક્ય હિત જેમણે સંપાદન કર્યું નથી એવા, (૩) સંજાતાથ તે વ્યર્થાથ પક્ષાઃ યેષાં તે । જેમને પાંચો છે પણ તે નકામી જેવી છે, એવા (ઉદુંવરના ફલમાંના મગતરા.)

ઉદુંવરમશક શબ્દ 'કૂપમણ્ડક'ની જેમ જ સંદુચિતપણું વતાવે છે.

નોપરિણત્ ન ચાધઃ — ન ઉપર ન નીચે, કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી નહિ. ધોનીનો કૂતરો ન ઘરનો ન ઘાટનો.

૧૦૧

વિરસાયાસ — રસહીન ક નિષ્ફલ પ્રયત્ન

દુરધ્યવસાય — દુરાગ્રહ, મૂર્ખાઈમરેલા ધધા

વ્યપેતનિજઘ્નમા — (૧) પોતે સ્થિર રહીને પૃથ્વીને

આધાર આપવાનું જમણ છોડ્યું છે (૨) પોતાની મર્યાદા

જેમણે ઓળંગી છે એવા

કુલશિખરિણ — કુલપવતો સાત ગણાય છે

મહેન્દ્રો, મઝ્ય, સદ્ય શુક્તિમાન, ઋક્ષપર્વત ।

વિંધ્યધ, પારિયાત્રધ, સસૈતે કુલપવતા ॥

સામાન્યપણ પવતા તથા સમુદ્રો પોતાની મર્યાદા

આઢગતા નથી, પણ કલ્પના અત ઘસત તેઓ પણ ચલિત

ધાય છે પણ મહાન વ્યતિતઓ આવે વચ્ચત પણ ધીરજ

ક હિંમત હારતી નથી સરસાવો

દર્શિતમયડપિ ધાતરિ ધૈર્યચ્વસા ભવેન્ન ધીરાણામ્ ।

તેમ જ — ઉદયતિ યદિ ભાનુ પશ્ચિમે દિગ્વિભાગે

વિકસતિ યદિ ધન્ય પર્વતાનાં શિલામ્ ।

પ્રચલતિ યદિ મેઠુ, શીતતા યાતિ વહ્નિ

ન ચલતિ શ્વલુ વાન્ય સખનાના કદાચિત્ ॥

૧૦૨

મન શકર પ્રયત્નમ્ અન્નિચ્છતિ, એ મુલ્ય

વાક્ય છે શાકીના ચધા પદા મનના વિશયણો છે

ધાપલ — ચચઢતા અસ્થિરતા

યિકલ્પવિસ્તર — શકાકુશકાઆના વિસ્તાર

વિતીર્ણે સર્વસ્વે — સર્વસ્વ આપી દેઈને
 વિગુણપરિણામા. વિધિગતી: — વિચિત્ર કે
 દુઃખદ પરિણામવાળી વિધિની ઘટનાઓ; દૈવદુર્વિલસિતાનિ.
 પ્રિયામા — ગ્રામ પ્રહરવાળી-રાત્રિ
 પુણ્યારણ્ય — પવિત્ર વન, તપોવન
 ‘વિરસપરિણામા:’ પાઠમાં વિરસ એટલે દુઃસ્વપૂર્ણ.
 ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકેન અમૃતત્ત્વમાતશુઃ ।
 —- યૃહદારણ્યકોપનિષદ

કિમ્ — કિં કાર્યમ્, કિં પ્રયોજનમ્, કોડર્થઃ । તેનો
 શો ઉપયોગ? આ અર્થમાં આ વધા શબ્દો તૃતીયા સાથે
 વપરાય છે.

કિં ઘેદૈઃ* — સરસાવો:

નાનુધ્યાવાદ્ યદૂન્ શબ્દાન્ વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્ ।

— યૃહદારણ્યકોપનિષદ

સ્વર્ગપ્રાપ્તકુટીનિવાસફલદ — વેદ, સ્મૃતિ
 વગેરેથી મળતા ફલમાં કશો દમ નથી, એ ચતાવવા પ્રાપ્ત
 અને કુટી શબ્દોનો ઉપયોગ કરી સ્વર્ગનિવાસનો તુચ્છતા
 કવિષ્ણ ચતાવી છે.

કર્મક્રિયાવિગ્રમઃ — યજ્ઞયાગ-૨ત્યાદિ ક્રિયાઓનો
 વિલાસ-પસારો.

प्लवा येनेऽदृष्टा यत्रस्था अष्टादशोक्तं ह्यवरं येषु कर्म ।

— मुण्डकोपनिषद्

मुक्त्वा — बाद करीने, सिवाय

स्थानमानन्दः — स्वस्मिन् आत्मनि य आनन्दः

तस्य यत्पदं तस्मिन् यः प्रवेशः तस्य कल्पनम् करणम् ।

आत्मनाक्षात्कार

शेषा. यणिग्धृतयः — बाकीना तो वाणियावेडा छे.

१०५.

पेशल — दक्ष, कुशल

त्रिकरूपजरूप — शकाकुशकायुक्त एवो वक्त्वाद

मुखर — वाचाल

हाथी चलत है अपनी गतमे घुमर भुक्त है वाकु भुक्त्वा दे ।

— कवीर

तुभ्यप्रियाप्रियो धीरः तुभ्यनिन्दन्मसंस्तुतिः । — गीता

१०६

स्मरतिमिर — काम-विकार ए अ अधिकार अथवा
कोई नेत्ररोग (तिमिर) तेना मस्कारोधी उत्पन्न धयेल्ले
(अज्ञान)

पटुतरविचेकांजनजुषाम — सदसद् वस्तुनो
विचार करवामा विशेष कुशल एवो जे निवेक ए अ अंजन
(मुरमो) जेमणे आग्या आंज्यु छे एवा (अमारी)

१२९

ममीभूता — असमा सुमा मपता ममाभूता ।
समत्वने पामी (अभूत तद्भाव चिव ।)

१०७

‘तैरेव चाय भय’ पठी ‘रचितः’ अध्याहत छे
कस्य कृते — कया भोग माट, शा माटे ?

कृतम् — बस करो अल्मू पण ए ज अर्थमा तृतीया
साथ ज वपराय छे

आशापाश विशदम् — अगणित आशाओनी
शान्ति थवाथी स्वच्छ विशुद्ध-बनेलु

कामोच्छित्तियशे — कामस्य उच्छित्त्या वशम्,
तस्मिन् । कामनाओनो-रासनाआनो-नाश थनार्थी हवे
पोताना वसमा आवेलु — प्राप्त थयेलु उच्छित्ति —
उच्छेद, समूह नाश

स्थधामनि — पाताने स्थाने आत्मामा
पराधि स्थानि व्यतृणत्स्वयम् तस्मात्परां पश्यति नान्तरामन् ।
कश्चिद्दीर्घ प्रत्यगा-मानमैश्वर्यं आनृतचभुरमृतत्वमिच्छन् ॥
— कठोपनिषद्

१०८

सुकृत — पुण्यकर्म

उद्रेक — उत्कथ, उत्कटता, विक्रम,

अपास्त — दूर कगयलु

મોહમહિમા — એપનાત્રિતયા મઠ મોહ તસ્ય મહિમા । એપના ત્રણ ડ પુત્રેપના, વિત્તેપના, લાકેપના

યુધ્મત્મગ મોહમહિમા — યુધ્માક સગસ્ય વશેન ઉપનાત યત્ સુકૃત તસ્ય ઉદ્રેકેણ ઉત્કર્ષેણ સ્ફુરત્ નિર્મલ ચ ચદ્ જ્ઞાન તેન અપાસ્ત દૂરીકૃત સમસ્ત મોહસ્ય મહિમા યસ્ય તપાભૂત (અહમ્) ।

અન્ત્ય — છવટની (વિદાયના સલામ) કારણ હવે પરબ્રહ્મા લીન થાય કે

કુટુબીનન જવા પૃથ્વી, આપ, તજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતાં દેહ આપ્યા અને ટકાવ્યો ત ન્હયા પુણ્યકમ કર્યું, જધી જ્ઞાન મળ્યું અને પરિણામે મુક્તિ મળી ॥ માટે ત મૂનોના કવિ ઉપકાર માન છે અને દુનિયાની વિદાય લે છે

૧૦૯

સરસાવો આ જ કવિનો દ્વલોક ‘મહી રમ્યા કામ્યા હ’

વૃત્તિ — આજારિકા

રત્યૈ — આનંદ આપવા માટે, મનાવિનાદ માટે કાવ્યશાસ્ત્ર વિનોદાર્થમ્ ।

મેયાઙ્ગલિ — સેવાય અંગલિ । ચતુર્થો તપુરુપ ।

ચિદાઙ્ગના — અઙ્ગના પ્રશસ્તાનિ અઙ્ગાનિ યસ્યા સા ।

મિદ્યા એવ અઙ્ગના ।

કુશલ ચરિતમ્ — કસ્યાણકારક કર્મ-વ્યવહાર-
પરિણામ

વિપાકઃ પુણ્યાનાં — પુણ્ય કર્મોના પરિણામનો
વિચાર કરતા મને ઢર લાગે છે.

ચિરપરિગૃહાતા : — ઘણા લાવા વસતથી સપ્રહ
ફરેલા-મેગા થયેલા — સેવાયેલા.

મહાન્તો જાયન્તે — મોટા થાય છે, વધે જ
જાય છે

ન જાતુ કામઃ કામાનામ્ ઉપભોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્તમેવ ભૂય એવાભિવર્ધતે ॥ —મનુ
પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્ બ્રાહ્મણો નિવેદમાયાન્-
'નાસ્ત્યકૃતઃ શૃતન ।' —મુણ્ડકોપનિષદ
તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલ ક્ષિણે પુણ્યે મત્યલોક
વિશન્તિ । —ગીતા

ગતાગતમ્ — ગત ચ આગત ચ ગતાગતમ્-આગ્યા
દૃષ્ટ્વા — ગીતામા ' જન્મમૃત્યુજરાધ્યાધિદુ સદોપાત્ત-
દશનમ્ ' ને જ્ઞાનનુ લક્ષણ ગણાવ્યું છે. જેને જન્મજરાધ્યાધિ
આદિથી ત્રાસ કે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી તે જડ જ
કદેગાય

ઉન્મત્તભૂતમ્ — ઉન્મત્ત દન ઇતિ ઉન્મત્તભૂતમ્ ।
(મુનુષ્ સમાય ।) નરસામો : મારભૂત

કામરસિક — કામેણુ રસિક । માગોમા આનંદ
લેનાર — રાચનાર, માગોની લહેજત માળનાર

ચલીમણ્ડિતતનુ — (ઘડપણને લીધે) કરચલાથી
યુક્ત વહવાળા

યમધાની — યમના નગરી ધાની સ્થાન
સરજાવો રાખધાનો, મસીધાની ૬

જયનિકા — નાટકના પડદા યવન લાકો
પાસેથી આપણે લાધો હજી તથી પડદાનુ જવનિકા નામ
પડણુ લાગે છે

બાલ્ય તારુણ્ય ક્રિયાદિ અવસ્થાઓ એ જ જિંદગીના
નાટકના પુદા જુદા અક્ટો છે ત પૂરા કર્યા પછી સસારની રંગ
ભૂમિ ઉપર ભાગ ભજવતો નર (માણસ) છેવટ મરણના
પડદાની પાછળ સદાને માટે જાય છે

આગલ કવિ શેક્સપિયર જિંદગાની સાત અવસ્થાઓ
(જિંદગીરૂપ નાટકના સાત અક્ટ) ગણાવે છે

All the world's a stage
And all the men and women merely players
They have their exits and their entrances
And one man in his time plays many parts,
His acts being seven ages

— * As You Like It

આ શ્લોકમા મુખ્ય વાગ્ય આ છે.

વિધિ મન પિણ્ડીકૃત્ય ભ્રમયતિ ।

જેમ કોઈ ક્યાંયેલો કુંભાર માટીના પિંડાને એટલે કે ગોળાને ચાક ઉપર ફરવી તેના જુદા જુદા આકાર ઘડે છે, તેવી રીતે વિધિ (દૈવ, બ્રહ્મા) માણસના મનને ચિન્તાના ચાક ઉપર ફેરવે છે. પણ તે કયા ઘાટ ઘડવા માગે છે તે આપણા જાણ્યામાં આવતું નથી.

વિપદ્વંડ...ચલે — વિપદઃ એવ દંડાઃ તેષાં પ્રાતસ્ય પ્રપાતપરંપરાયાઃ પરિચયેન ચલતીતિ વિપદ્વંડ...ચલમ્ । તસ્મિન્ । પરિચય — સ્પર્શ, તાડન.

માને મ્લાયતિ इत्यादि पहिली वे लीटीमां बधी 'मति सप्तमी'नी रचनाओ छे.

जह्नुकन्या — गंगा नदी, जाह्नवी

भगीरथना प्रयत्नधी स्वर्गमांथी कृत्या पछी गंगा जह्नु राजानी यहभूमि उपरधी बहेवा लागी; तेथी तेनो यज्ञ जळमय થઈ ગયો. પરિણામે જહ્નુ ચિઢાઈ ગયો અને ગંગાને પી ગયો. પછી દેવોની, ઋષિઓની તથા સ્વાસ કરીને ભગીરથની પ્રાર્થનાથી તેણે પોતાના કાનવાટે ગંગાને ચહાર કાર્ડાં તેથી ગંગા જહ્નુની કન્યા મનાય છે.

जह्नुः कन्यां मगरतनयस्वर्गमोषानपंक्तिम् । — मेघदूत

इय जठरपिठरी विडबन ऋरोति आ मुख्य
वाक्य छ बासीना बन्ना पदो 'जठरपिठरी'ना विशेषणो छे
माणसना स्वमान, औदार्य इत्यादि गुणो तथा ग्रीडा
के शरम ए बधानो एसी माय आ जठरपिठरी (पेटनो
छाडा) नाश करे छ पेटना छाडा पूरवा मात्रे माणमने
अनेक दिग्विधाओ सहन करवा पड छ

अभिमत पटीयसी — प्रिय एग स्वमाननी
प्रधिने-भावनाने भित्र फरनार, उद्दी नाखनार.

गुस्तर चन्द्रिका — अनेक उदात्त गुणोનો
समूह ए ज काई मूयविकासी कमज — तने भकोचारनार
उज्ज्वल चादनी

विपुल कुठारिका — उत्कट शरमनी लागणी
के ग्रीडा ए ज कोई बेलो — तेने कापनार कुहाही
सरग्वारो जठरपिठरवती वहिनिरर्थीकरोति ।

एक ज वस्तु भित्र भित्र प्रकृतिवाळा माणसोनी
बाबतमा मार विरोधी परिणाम उपनाबे छ. One
man's meat is another man's poison

द्विरद — द्वौ रदौ दन्तौ यस्य स । हाथी
खर — कृष्ण

બઝવાન માણસ જ પાતાના વિકાગને કાનૂમી રાખી
શકે છે અશક્ત દુજેન ।

૧૧૮

કૂતરાના આવેદૃષ્ટ ગર્ભને દ્વારા અહીં કવિએ માણસની
પામર વિકાસવશતા ઉપર ભારે કટાક્ષ કર્યો છે. જેઠી
લીટીનો પૂર્વાર્થ તો વહેવત જેવો થઈ ગયો છે.

પૂયક્રિદ્ધ — પહચી સ્વરહાયેલો

પિઠરકચ્છપાલાર્પિતગલ. — જેના ગઢામા હાડલાનો
કાઠલો ભરાઈ ગયા છે એમ

૧૧૯

ન લુનન્તિ — કાપતા નથી, ધાયલ કરતા નથી.

કૃશાનુઃ — (કૃશ્યતિ—નાશ કરીને ઘટાડે છે તે) અગ્નિ
કામ ક્રોધ અને લોભને જાતે તે ત્રણે લોકને ખીતે.

ત્રિવિધે નરકસ્યેદં દ્વાર નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદંતત્ત્રયં સ્યજેત્ ॥

— ગીતા ૧૬-૨૧

ટિપ્પણ સૂક્તિસુધા

પૃ. ૨૬. સુકયિતા યચસ્તિ°— અસ્વાદ લેવા માટે સરસ કવિતા હોય તો મની આગલ રાજ્યસુખ પણ તુચ્છ છે અથવા એવો પણ અર્થ કરાય : ‘સરસ કવિતા લઘીને, સમાજનું હૃદય જાતીને જો લોકોમતિ કરી શકાતી હોય તો એને વદલે રાજસત્તા દ્વારા સમાજને કાવૂમાં રાણી સમાજને મુધારવાનો પ્રયત્ન શા માટે કરવો ?’

ઘ્રીઢા એટલે ‘હીન કર્મ કેમ કરાય ?’ એ જાતની સદ્વૃત્તિને જન્મ દેનારી લજ્જા કે શરમ.

જાતિચેત્°— મર્તૃહરિના જમાનામાં પણ ન્યાત-જાતના ક્ષયઢાથી સમાજ દુર્દશાએ પહોંચ્યો હશે એટલે જ એ કહે છે કે જાતિ (ના ક્ષયઢા) હોય તો ધીજા દાવાનઢની જરૂર શી ?

સત્યં ચેત્°— પ્રામાણિકપણે સત્યનું પાલન કરવા જતો માણસ એટલો તો તવાઈ જાય છે કે આત્મશુદ્ધિ માટે ધીજા તપની જરૂર જ નથી.

કલ્પં સ્થિતં°— માણસનું શરીર ક’પ જેટલું ટકે તોય તેથી શું ? માત્ર લાંબા જીવનથી થેયની પ્રાપ્તિ થોડી જ થાય છે ! ‘નાજોડપિ જીવતિ ચિરાય વલિ ચ મુઢ્વતે’ ।

पृ ५७ अस्मिन् न हि — एवा कर्तुं वस्तु छ क
नन माय बीचा काई वस्तुना भय नया ६ दरक वस्तुने
खाड नागनार ७ न कइउ उपद्रव होय ज छ

समयच्युति — वयतना प्रगाड, तवन जवा
न्वी त च्युति अतिवाहनम् — पसार एग ठड.

आज्ञाफलम् — जाना एम् यस्य । हुक्म करी
शास्त्रा—तनु पाठन करानी जरबु ए चेनु एम् छ त हुकमनु
पाठन करायानु सामर्थ्य

पृ ५८ शान्त भावमुपैहि — चित्तशान्ति प्राप्त
कर चित्तन स्थिर राख

अपण्डितानाम् — पण्डा बुद्धि अस्य सजाता
अमो पण्डित । न पण्डिता नति अपण्डिता भूषा ।
तपाम् ।

पृ ५९. विवेकभ्रष्टानाम् — माणमे विवेक फगावी
दीधा क तनु अनक रीत पतन थगानु विनिपात —
महापतन सननाश

गंगा स्वर्गमाथी शकरना माथा पर पढी, त्याथी
हिमालयना शिखर उपर त्याथी बली घरतीनी सपाटी
उपर एम करती करती सो मुखया सागरमा पडे छ
एम गगाना विवेकभ्रष्ट क स्थानभ्रष्ट धनाथी अध पात थयानी
घटना वर्णवीने कवि उपर जणावेग नियम तारवे छे

ભોક્તું ન મોક્તુ ક્ષમાઃ — વિપયાન્ ભોક્તુ° — સામાન્યપણે માણસ એવી દુવિધામાં કે દુ સ્થિતિમાં હોય છે કે તથા તે વિષયોનો ઉપભોગ લઈ શકતો નથી તેમજ તેનો મદતર ત્યાગ પણ કરી શકતો નથી.

દોર્મન્થ્યાન્નૃપતિ° — ‘દુર્મન્ત્રી રાજ્યનાશાય’ ।
દોર્મન્થ્ય — સરાર કે દુષ્ટ મંત્રી હોવાપણું, ઘડસલાહ

પૃ. ૬૦. કૃતાન્તઃ — કૃત અન્તયતિ ઇતિ, કૃતઃ અન્તઃ યન વા । અન્ત લાગનાર, નાશ કરનાર.

અક્ષમી — ક્ષમા ન વિચતે અસ્ય । ક્ષમા ન કરનાર.

પૃ ૬૧. શાસ્ત્રે વાદભયમ્ — શાસ્ત્રની વાચ્યતા પદ્ધતિઓને ને વાદનો ભય હોય છે. વાદભયમ્ ને ટેકાણે ‘વાદિભયમ્’ પાઠ પણ છે.

અસ્થિર્યણ° — સમૃદ્ધિ કે સપત્તિને માપે અસ્થિરતા કે નશ્વરતાની આપત્તિ હોય જ છે.

કથમહો° — કેવું વિચિત્ર કે મોહને લીધે અમને શરમ પણ નથી આવતી !

પૃ° ૬૨. તલ્પમસ્વરૂપ° — ‘શૃંગ્યા ભૂમિતલમ્’ । ધરતીનાં મળાટી એ જ એક વિસ્તીર્ણ પથારી છે.

સન્તો વ્રનાન્તં° — આ વધો સસારનો પસારો નશ્વર કે ક્ષણજીવી છે એમ ઓઝ્ઝીને ડાહ્યા માણસોએ વનનો જ આશ્રય લીધો છે

उपधानम् — उपधीयत शिर अन इति । उशीकु

आयुः कल्लोलः — जीवित मोजाना जवु चचल
छ सरसावो तुलितविसिनी पत्रपयसाम् । तथा
'नलिनीदलगतसलिल तरल तद्वन्जीवितमतिशयचपलम्' ।

बहुतृणम् — विश्व तरफ सदाय घासनी जम जोडु
ईपदसमाप्त तृण बहुतृणम् तृणकपम् । लगभग धानना
जेडु

संत्यज निजां — जलतरगना जेवी पोनानी अस्थिर
अवस्था के मनोदशानो त्याग कर

मौक्तिकाञ्जलि

पृ ६५ मनस्वी — प्रशस्त मन अस्ति अस्य
इति मनस्विन् । उदार, धीर, श्रेष्ठ चित्तवान्ने गुजरातीमा
सामान्यत 'स्वच्छदी', 'तरंगी' ना अर्धमा ज वपराय छे

प्रतीकारो व्याधेः — जे केवळ रोगनु निवारण
छे ते ज जाणे सुख छे एवो अवळो ह्याल माणस बांधे
छे. तत्त्वत मुख छे के नहि अने होय तो ते शामा छे
त जीवानी तस्वी ते रेतो नही

नीचस्य गोचरः — नाच माणसना दृष्टिपथमा,
सकजामा सपढायेला कया माणसने सुख मळी शकें वार ? नीच

રાજાના ક્ષેત્રમાં રહીને કોને મુલ મળી શકે? ગોચર—
(ગો ઇન્દ્રિય, ચર ચાલુ, પરચુ) ઇન્દ્રિયો જ્યાં
મુઘી-જ્યાં-જઈ અથવા પહોંચી શકે તે ક્ષેત્ર

પરિગ્રહ — સ્વીકારેલી વસ્તુ, વટગાડ

પૃ૦ ૬૬. પત્ર નૈય — વસત ઋતુ વેસતા તમામ
વનસ્પતિ પરલવિત થાય છે પણ કેરડાના કાઢને પાદકા
નથી આવતા તમા કઈ વસ્ત ઋતુનો દોષ છે શુ ?
વિધિએ કપાળે લલ્યુ હોય ત કોણ ખૂસી શકે ?

કરીર — કેરડાનું કાઢ

વિષ્ટદ્વારા — વિષ્ટ દ્વાર યામ્ય તા । જેમને
માટે ધારણા ચોલેલા જ છે એવી (એવી રીત)

પ્રાણિ સાર : — પ્રાણીસ્થ શોગટા વઢ.

કાલ કાલી સાય સાગટાની રમત રમે છે એવી
પૌરાણિક માન્યતા ડ પ્રાણીઓ એ જ તે સાગટા છે એમ
અહીં કહ્યું છે કવિ નરસિંહરાવે પોતાના કાવ્યમાં જરા
મિત્ર — કાઠા માણસ માયે રમત રમે છે એવી —
કપતા કરેલી ડ

મોહથી નિજ માનિયા

શોગટા જે આપણે,

શક્તિ ■ મન ધારિયા

હા ! જે હરી વીજી કાળે !

— સ્મરણસહિતા

મુસ્થિતમ્ — સારી રીતે સ્થિર થયેલું, અપાય-
વિહીન, અવિનાશી

દગ્ધજઠરસ્યાર્થે — વઘ્યા પેટને સ્વાતર

અવસ્થા ઘસ્ટુનિ* — કોઈ વસ્તુ મહત્વની, કીમતી
છે કે નજીવી છે તે માણસની ગરજ અથવા અવસ્થા ઉપર કે
પ્રસંગ ઉપર આધાર રાખે છે. કોઈ પણ સીજ વસ્તુ તે જ
નજીવી કે મહત્વની होती नहीं. એનું મહત્વ કે
તુચ્છતા સાપેક્ષ હોય છે.

પૃ૦ ૬૭, તનૂનપાત્ — તનુ ન પાત્યતિ જાઠર-
રૂપેણ શરીર ધારયતિ, તનૂનપ ઘૃત અત્તિ ઇતિ વા
તનૂનપાત્ અગ્નિઃ । અગ્નિ જઠરમા રહીને સ્વાપેલું અન્ન
પચાવે છે અને શરીરને પડવા લાગે નથી તથા શરીરને ન
પડવા દેનાર કહેવાય. અગ્નિમા ધર્મા હોમાય છે એ
પ્રસિદ્ધ જ છે.

સર્વે નાન્યન્* — જાણા માણસ માટે આ
દુનિયામા તેવું મિત્રાઈ ધીજી કોઈ કમ્યાણકારક વસ્તુ
નથી.

પૃ ૬૦. સર્વાંશાપરિપૂર્વકઃ—વધાર્ના આશાઓ પૂર્ણ કરનાર—વધી દિશાઓને વ્યાપનાર (વ્યાપીને)—મેઘ દરરોજ વરસે તોય ચાતવના મોઢામા તો પાણીનાં વે ચાર સૂક્ષ્મ ટીપા જ પડવાનાં દૈવે દરેકનો ભાગ નક્કી કરેલો હાય છે, તથી વગરે મઠ્ઠુ અક્ષમ્ય.

ભોગઃ ક્ષાંડપિ—કોંડપિ—અવર્ણનીય, મહાન.

નિત્યોદિત—સદાય હસ્તી ધરાવતો, શાશ્વત ટકનારો.

યત્સ્યાદાત્—જે (ભોગ)ના સ્વાદથી—અનુભવને પરિણમે

કાં વા યીચિપુ—મોજાં, પરપોટા, વીંજઢી, સ્ત્રીઓ, આગ, સાપ તથા નદીનાં પ્રવાહ એ વધાં કોઈ ધનમશુરતા માટે, તો કોઈ દગો દેનાર તરીકે જાણીતાં છે. આ સંમાર પણ જુઓ જ છે. તના વિવિધ સ્થાવર જગમ ભાગાં પ્રગ્થની આસક્તિ છોટી રહેને શકરની ઉપામના વાદામાં જ પ્રેય છે

પ્રાણપ્રાણપ્રચળમતિભિઃ—પ્રાણનાં પ્રાણે પ્રવળા નતિ. રૂપાં તૈ. : પોતાના પ્રાણ વચાગા તરફ જ લેમનો જાંફ છે જાઓ વટે.

નૃભિઃ નમદ્ભિઃ—નૃપુ નમન્તુ મન્તુ-મતિ મતની લેમો જ અહીં નૃતીયાનો પ્રયોગ છે.

અનુલદ્વર્પચ્ચરમરઃ—અપાગ ધમડની ગરમી (ગા માટે !)

नक्षत्रमाला

‘ दान्त-शीतल तजने नमन हजो ’

१. जमना पासे नथी विद्या के तप, नथी दान के शील, नथी कोई गुण अथवा धर्मनु पालन, तेओ खरेखर, ओ पृथ्वीने भाररूप थई जाण मनुष्यरूप धारण करेली पशुओ ज होय तम ओ मर्त्यलाकमा विचरे छे

२. ज माणस साहित्य-संगीत-क कळा विहोणो छ तने शिंगडा-पूछडा विनानो साभान् पशु ज जाणवो घास खाधा गिनाय ते जीवे छ ए खरेखर सामान्य पशुओनु अहोभाग्य छे ।

[कारण के एवाओ जो घास खावा माड तो पशु ओने भूखे ज मरवानो वारा आव तमनी आयासी नानी-मूनी नथी]

३. आळस ए माणसना शरीरमाँ वसतो महान चेरी छे, ज्यारे उद्यम जीवो कोई हितैषी नथी तेनो आश्रय कथा पटी माणसने पडगपणु रहेतु नथी

૪. મોડામા કોઢિયો દીધા પઝા, દુનિયામા કયો નીચ માણસ વશ થતો નથી ? મોઢા પર લોટનો રેપ કયોં હોય તો મૃદગ પળ મધુર અવાજ કરે છે' આગરે માટીના અગવાઢો જ ને ?

૫. તમે ત અમે, અને અમે તે તમે, એવી ભાવના અધ્યાર લગી આપણી વચ્ચે હતી, જરાય મેદ કે અંતર ન હતું ત્યારે હમણા એવું તે શુ બન્યું કે જંથી તમે ત તમે થઈ ગયા, અને અમે અમે રહી ગયા ?

૬. દાન, ઉપમોગ અને નાશ, એમ ધનને ત્રણ ગતિઓ હોય છે જે નથી કશુ આપતો, કે નથી મોગવતો, તના ધનની ગ્રીજી જ ગતિ ઘડાની

૭. સન્તપુરુષો પ્રત્યક્ષ શિસ્તામણ ન આપતા હોય, તોય તમની પામે રહી તમની સેવા કરવી ઘટે કેમકે એમને સહેજ કરેલી વાતો પણ શાસ્ત્રની કોટીએ પહોંચે છે [એમાંથી જ આપણને જીવનદર્શન મઢી રહે છે]

૮. મમર્યોની પણ હાદમારી કોઈ વાર જોરાને મઢે છે જે નીલામ્બરના કકઢાથી ચંદ્રમા રાત્રે નીંગઢાયેલું હતો, ન જ કકઢા વઢે દિવમે મૂર્ય વીંટાય છે બન્નેની સી કસોટી દસા કે ને વચ્ચે મઢીને એક જ ધોતિયાનો કકઢો છે

૯. હરણ, મીન અને સજ્જન, એ ત્રણે કેવલ ઘાસ, જલ અને સતોષ સેવીને પોતાની વૃત્તિ (આજીવિકા) ચલાવે છે છતાંય આ દુનિયામાં (અનુક્રમે) પારધિ, માછી અને ડુજન તમના નાહકના શત્રુ બને છે

૧૦. આપણે ભોગોને ભોગવ્યા નથી, પણ ભોગોએ જ આપણને ભોગવ્યા આપણાથી તપ નથી થયું પણ આપણે જ તવાઈ ગયા જિંદગી જીવીને આપણે કાલ સુટાડ્યો નથી, પણ આપણે જ ભૂટી ગયા, અને આશ્ચર્યે આપણી તૃણા ઘસાઈ જવાને યદલે આપણે જ ઘસાઈ ગયા અતે કમાયા શુ ?

૧૧. ઘટમાઢની પેડે ફરતા, ક ચકડોઢની જમ ભમતા, આ સસારમાં એમ તો કયો પ્રાણી મરીને ફરી જન્મ લેતો નથી ? પણ જન્મ્યો તો તે જ કહેવાય કે જેના પેદા થવાથી આશ્ચર્ય વશ ઉત્પત્તિ પહોંચે

૧૨. પર્વતોના દુર્ગમ સ્થાનોમાં, જગલા પશુઓ માથે રચઢવું પડે ત બહેતર, પણ મૂર્ખ કે મીઢ માણસની સોવતમાં રહેવાનો પ્રસંગ તો દેવાધિદેવ ઇન્દ્રના મહેલમાં પણ ન પોસાય

૧૩. માલતીના ફૂલોનાં જેમ, માનવન જનોને માટે
 વે જ મામ્ય સરજાયેલા હોય છે : : કા તો મર્ત્ય લોકોનાં
 માથા ઉપર વિરાજમાન થવાનું, નહિ તો વનવગડામા જ
 કરમાઈ જવાનું

૧૪. સ્વદાવનારની આગલ પૂછઠી પટપટાવની, તેના
 પગમા પડી, જમીન ઉપર આઢોટતાં આઢોટતા ચતા ધડને
 પોતાનું મોંદુ અને પેટ બતાવવાં, એ તો કૂતર જ કરે. ઝ્યારે
 ગજરાજ તો આગલ ધરેલા સ્ત્રોત્રાક તરફ ધીરજપૂર્વક
 જોયા જ કરે અને સો વાર સુશામત થાય ત્યારે જ સ્વાય.

૧૫. હલકી કોટીના માણસો વિઘ્નના મયથી કાર્યનો
 આરંભ જ કરતા નથી મધ્યમ કોટીના માણસો કાર્યનો
 આરંભ તો કરે છે, પણ વિઘ્નો વાગતાવિંત બેસી જાય છે;
 ઝ્યારે શ્રેષ્ઠ પુરુષો વિઘ્નોથી વારવાર ઘવાના જાય તોપણ
 એક વાર હાથ ધરેલું કામ કેમે કરીને પડતું મૂકતા જ
 નથી

૧૬. સમુદ્રમથનનો પુરુષાર્થ ચલાવતાં, લક્ષ્મી, કૌસ્તુભ-
 મણિ, જેવા અસાધારણ મૂલ્યવાન રત્નો મઝબાથી દેવો
 હરણાયા નહિ, તેમ જ હાલાદલ જેવું મયંકર વિષ નીકળવા-
 થી તેઓ ગમરાયા નહિ. અમૃત હાથ ન આવ્યું ત્યાં
 મુધી તેઓ વિરમ્યા નહિ. ઘારેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થાય
 ત્યાં મુધી ધીર પુરુષો પોતાનો પ્રયત્ન છોડતા નથી.

૧૭. હકૂમત, કીર્તિ, વ્રાઘણોનું પરિપાલન, દાન, ઉપભોગ નેમ જ પોતીકાંઓનું કે મિત્રોનું સંગ્રહણ, આ ■ લાભ જેમને હાંસલ થયા નથી, તેમણે રાજાશ્રય સાધીને શો સાર મેળવ્યો ?

૧૮. દુટ્ટ દુર્જન માણસ અનેક વિદ્યાઓથી મંદિત હોય તોપણ તેનો ત્યાગ જ કરવો ઘટે. માયા પરના મળિથી ફાપાલો થયેલો સર્પ ભયંકર નથી હોતો હું !

૧૯. વૈભવકાંઠે, મોટા લોકોનું મન પારકાના દુઃખો જાંઠું કમલ જેવું કોમલ થાય છે. ઝ્યારે, પોતાના ઉપર આપત્તિઓ આવી પડતાં, તે જ મન દુઃખોના પ્રહાર ફીલવા માટે મોટા પહાડના પથ્થર જેવું કઠણ અને અડગ બને છે.

૨૦. વ્યવહારનીતિમાં નિપુણ એવા લોકો વચોડે કે વચાંગે, આગ્યલક્ષ્મી વાહે આવે કે જતી રહે, મરણ આજે જ થાય કે યુગ વીત્યા પછી થાય, વિચારવાન ધીર પુરુષો ન્યાયશુદ્ધ માર્ગથી એક ઢગલું પણ ચઢતા નથી.

૨૧. ફલ જેવે ત્યારે શાડો ભારથી નીચે નમે છે; વાદર્યાં નવા પાળીના ભારથી જમીન તરફ ત્રાવ નીચે ડૂંકે છે; વૈભવ વચ્ચે સત્પુરુષો પણ ઉદ્ગમ થવાને ચડતે ઊલટા નમ્ર થાય છે. પરોપકારશીલોનો એ સ્વભાવ જ છે.

૨૨. કુટલોથી નહિ, પણ વેદશાસ્ત્રના (સદ્વૌધના) ધ્રુવણથી જ કાન શોમે છે કલ્પણથી નહિ, પણ સત્પાત્રોને દાન કરવાથી જ હાથ શામે છે એવી જ રીત કરુણાગીત માણસના કાયા ચંદન આદિના લેપથી નહિ, પણ પરાપકારના કૃત્યોથી જ ગોમે છે

૨૩. સત્ત લાકો કહેતા આવ્યા છે કે પાપ કરતાં વારે, હિતકારક પ્રવૃત્તિ તરફ વાળે, રહસ્યવાતને છાનો રાખે, સૂચીઓની જાહેરાત કરે વિપત્તિ વચ્ચે સાથ નહિ ડોડે તથા કટોકટીને વચ્ચે વધારે ધાય,— આ વધા મારા અને સાચા મિત્રના લક્ષણો છે

૨૪. હેરાયા છતાં કૃષ્ણ ફરી કરે છે, તેમ જ ક્ષીણ થયા છતાં ચંદ્રમા ફરી પુનઃ ધાય છે, એ ધ્યાનમા લઈ, સાપુરુષો વિપત્તિઓથી મૂંઝાતા નથી, સકન્દ આવી પડતાં વિમાસનમા પડતા નથી

૨૫. હાથની થપાટથી ફરી ફરી પછાડવા છતાં ગોઠ દડો ફરી ફરી ઝલ્લે જ છે સાચુ જ છે કે સાધુવૃત્તિ વાળાઓ પર વીતેલી પડતીઓ ઘણુ કરીને ટકતી નથી

૨૬. આય પુરુષ પડે તોપણ તે દહાના પડવા પ્રમાણે, એટલે કે પડ્યો કે તરત જ પાછો ઝલ્લવાનો ઝ્યારે પામર, અનાર્ય પડે છે તે માટીના ઢેપા લેવો જ, એટલે કે તે

પટપો કે તરત ટિગ્રમિગ્ર થઈ જવાનો. ઝઠવાની તો પછી
વાન જ હી ?

૨૭ ધૈર્યવાન માણસને ગમે તવા સકટથી રિષાવ્યો
હોય નોયે તનો ધૈર્યગુણ મૂસી નાસવો શક્ય નથી દિવેટને
કે મશાલને ઝૂંધી વાટી હોય તોપણ ઈની જ્વાળા ચડી
નીચે જતી નથી, તે તો ઉપર જ જગતી,

✽

✽

✽

[નક્ષત્રા ૨૭ ગણાય છે પણ કાક કોક વાર ધ્રુવ
સાંધે અભિજિત ઉમેરીને એમની સમ્યા ૨૮ ની કરવામા
આવે છે, એટલે આપણે પણ નીચેનો શ્લોક ઉમેરી ૨૮
નક્ષત્રો ગણી લઈએ]

રપસત્યં કમલાનાં સતપુરુષાણાં પરોપકારિત્યમ્ ।
અસતાં ચ નિર્દયત્યં સ્વભાષસિદ્ધ ત્રિપુ ત્રિતયમ્ ॥

૨૮. કમલાની લાલાશ, સમ્મનોનુ પરગજુગણું, અને
દુર્જનોની કઠોરતા, આ ત્રણ ગુણો જ ત્રણેયમાં સ્વાભાવિક
છે.

सद्बोधशतक

‘आ मार्ग कयाण तरफ छई जनारो ते’

मगलाचरण

ॐ दिशा अने काल वगेरयी ज मयादित नयी,
ज कवळ शुद्ध ज्ञानरूप अने अनत ठ, तथा आत्म-
साक्षात्कार ए ज जने जाणवानु एवमात्र साधन ठे,
एवा शांत तजारूप परमात्माने हु नमन करु छु

१ विद्या ए माणसनु अनेक रूप ठ ए एनु
सुरक्षित एहु गुप्त धन छे विद्या ज माणसने अनेक
भोगो, कीर्ति अन सुख मेळवी आपे छे विद्या गुरुभोनी
पण गुरु ठ परदेशमा क प्रयासमा होईए त्यार विद्या
ज हरजननी गरज सारे ठे आम बधी रीत विद्या
ए ज परम दैवत छे

राजाने त्या पण मान विद्याने होय ठ धनने नहि
विद्याविहोणो माणस नयों पशु ज छे

२. बाजूबध, चंद्र जेवा चळकता हार, स्नान, सुगंधी
द्रव्योनी लेप, फूलो के वाळनो शणगार, इत्यादि बाध

પ્રસાધનો માણસને શોભાવતા નથા પણ સસ્કારસપ્ત વાળી માણસે કેન્દ્રેલી હાથ તા ત જ એકલી તને મારી રીતે શોભાવે છે

વઢી વાઝૂપથ ટટ્યાદિ આભૂષણા ઘસારાથી સતત ધોળ થતા જાય છે. જ્યારે વાર્ણરૂપી આભૂષણ સદાને માટ ભૂષણરૂપ જ રહે ૪

૩. હે માઈ ચાતક ઘણવાર ધ્યાન દઈને મારી ગત સામજી અસ્વાસ્થ્યો નીરદ મેઘ તો ઘણા હોય છે, પણ ત થધા જ કાંઈ નીરનુ દાન કરે એવા મધી હોતા કેટલાક વરસાદ વરસાડીને ધરતીને તરવોજ કરે છે, જ્યારે કેટલાક માત્ર નિરર્થક શાજ્યા જ કર ૫ માટે, માઈ, જેને જેને તુ જુએ તે દરેકની આગઠ દીન રચન કાઝાશ નહિ

૪. શું કરીએ ? જેઓ જાણકાર છે તમા અટલાઈંધી રવાઈ ગયા છે. જેઓ સત્તાધારી કે સપ્ત છ, તમના વિવેકદાક્ષિત અઠકારથી વળસી ગઈ છ. ચારીના વિચારા સાવ બેસપર છે. પરિણામે માઠ કારિત્ય અને ચાનુયે મારી અદર જ મુકાઈ ગયું છે

૫. હૃદયો ચ્ચઠ છે, પ્રાણ પણ ચ્ચઠ છે. જાવન અને જોડન તો સાવ જ ચ્ચઠ છે. આમ આ અનિ ચ્ચઠ અને નશ્વર સસારમાં નિથઠ એવો તાર કેવઠ એક ધર્મ જ છે

૬. હે રાજન ! અમને અમારા આ જાડા વલ્કલોથી સનોપ છે અને તને તલ્લમ રેશમથી સતોપ થાય છે. વન્નેનો મતોપ તો સરસો જ છે. તેથી જે વન્નેના પરકમાં કાંઈ અર્થ જ નથી. જેની તૃણા વિશાળ છે તે મળે દરિદ્રી કહેવાઓ જ્યાં મનમા તૃપ્તિ છે, ત્યાં ધનવાન કોણ અને દરિદ્રી કોણ ?

૭. જે અજાણ હોય તેને મહેલાઈથી રાજી કરી શકાય; જે મુજાણ હોય તેને તો તેથી પણ વધારે મહેલાઈથી રાજી કરી શકાય પણ જરાક-સરસા જ્ઞાનથી જે અર્ધદમ્બ થયો છે તેને તો સાક્ષાત્ બ્રહ્મદેવ પણ રાજી ન કરી શકે; પછી ધીજાઓની તો વાત જ શી ?

૮. જ્યારે મારું જ્ઞાન નહિ જેવું હતું ત્યારે હાથીની જેમ હું મદાધ થયો હતો. હું સર્વજ્ઞ છું, એવા ગર્વથી મારું મન તો વસતે ફુલ્લાયલું રહેતું. પછી જ્યારે વિદ્વાનો પાસેથી થોડુંક થોડુંક હું જાણવા પામ્યો ત્યારે મારી મૂર્ખાઈનું મને ખાન થયું, અને જેમ તાવ ઊતરી જાય તેમ મારો ગર્વ સોંસરો ગઢી ગયો.

૯. રાજાઓનો ક્રોધ ડગ્ર હોય છે; એમને પોતીકુ એવું કોઈ નથી હોતું. હોમ કરનારો જો આદુતિ આપતી વસ્તુને પણ અગ્નિને સ્પર્શ કરે તો તેને પણ તે વાલે જ છે ને ?

૧૦. માણસમાં જો એક લોભ હોય તો એને કીજો કયો દુર્ગુણ જોઈએ ? [લોભમાં વધા જ આવ્યા જાણવા.]
 ચાલી ચાલવાની હલકાઈ હોય તો કીજો પાપોની જરૂર
 શી ? સત્ય હોય તો કશા તપની શી જરૂર ? મન
 નિર્મલ હોય તો તીર્થયાત્રાની ગરજ શી ? અને જો
 મલ્મનસાઈ હોય તો સર્ગાવહારાંઓની શી જરૂર ? તેમ જ
 જેને સ્વાભાવિક પ્રતિષ્ઠા છે તેને આભૂષણોની શી પડી હોય ?
 સારી વિદ્યા જો હસ્તગત હોય તો પૈસાની શી પરવા ? અને
 જો અપકીર્તિ પેલાઈ હોય તો મૃત્યુનું શું પ્રયોજન ?

૧૧. અરે भाई, તુષ્ણાને છેદજે, ક્ષમા ધારણ કરજે,
 ગર્વને છત્તી દેજે, પાપકર્મમાં પ્રીતિ રાખીશ મા, સત્ય જ
 ચોલજે; સજ્જનોને માર્ગે ચાલજે, વિદ્વાનોની શુશ્રૂષા કરજે,
 સન્માન્ય લોકોને માન આપજે, તારા દ્વેષીઓનાં પણ મન
 રાખજે, પોતાના ગુણોનાં ધનનાં વૃંક્ષીશ મા — તમની
 જાહેરાત ન કરતાં એ ઢાંઢી રાખજે, મેઢવેલી કીર્તિ
 માંચવજે, દીન દુઃખિયાઓ ઉપર દયા કરજે. વધા
 મજ્જનો આમ જ કરતા આવ્યા છે.

૧૨. મહાદેવ જો વધુ ક્રોધાય તો ■ કમલિનીના
 વનમાં રહેવાનો હંમનો લઢાવો નટ કરી શકે છે. પણ
 દૂધ અને પાણી ગુદાં પાડવાની તેની ચતુરદેહી જે કીર્તિ
 નોકોમાં મનાઈ છે, તેનું હરણ કરવા એ મહાદેવ પણ
 સમર્થ નથી.

૧૩ તમારી પાસે ગાઠોના મઢાર છે એટલે તમે મટે ગાઠો આપતા જાઓ અમારી પાસે એ ન હોવાથી અમ ગાઠ આપી શકીએ તમ નથી પોતાના પાસે જ હોય ત જ આપી શકાય છે, એ ન્યાય દુનિયામાં જાણીતો છે સસલાનુ શીંગડુ (જની મુદ્દલ હસ્તી જ નથી ત) કોઈ કોઈને આપતુ નથી

૧૪ હે રાજન્ ! આ પૃથ્વીરૂપી માયને દાહરાના જા તારી ઇચ્છા હોય તો આ પ્રજાજનોનુ વાટરઢાના જેમ તુ પાલનપાપણ કર વાછરડુ ધુણ તો ગાય પણ ધુણ પ્રજાનુ જો હમેશ સારી રીત પાપણ થાય તા આ પૃથ્વી કપલનાની જેમ વિધવિધ પ્રકારના ફળાથી ફાલશે

૧૫ તુ જ ચાતકના જીવનનો આધાર છે એમ કોણ નથી જાણતુ ? તો પડી હે મધધેષ્ટ, તુ અમારા દીન વચનની શા માટ રાહ જુએ છે ?

૧૭. સાંભઢો ઁક પુરાણી રૂપકકથા. પાણી દૂધ પાસે આવ્યું ઁટલે દૂધે ઁ અતિથિને પોતાના બધા ગુણો અર્પણ કર્યા. દૂધ પાતલુ થયુંલું જોઈ, લોકોઁ તેને ગરમ કરવા મૂક્યું. દૂધને આમ તાપ થતો જોઈ તે પાણીઁ પોતાની જાતને અગ્નિમાં બાઢી ઢીઢી. પોતાને કારણે પોતાના મિત્ર પાણીની થયેલી ઁ દુર્દશા જોઈ દૂધે અગ્નિ ઁપર બઢાઈ કરવાનો મનસૂબો કર્યો. ઢંતે જ્યારે ઁ દૂધનો ઁના મિત્ર પાણી સાથે ફરી મંયોગ થયો, ત્યારે જ ઁ શાંત થયું. સ્વરેસ્વર, સારા લોકોની મૈત્રી આવી જ હોય છે.

૧ૢ. જિંદગીથી કંઠાઢેલા ઁક નિર્ઘન માણસે અકસ્માત સ્મશાનમાં જઈને ત્યા પઢેલા ઁક શવને જોતાં કહ્યું, ‘ હે મિત્ર, ઁઢ અને મારા દારિદ્ર્યનો મારે બોજો ઁક ઢળ માટે તું ઁંબક. હું ક્યારનો ઢાઢી ગયો છું, માટે તારું મરણતું મુસ હું જરા મોગઢી લઢું ’ ત્યારે ‘ દારિદ્ર્ય કરતાં મરણ જ વઢારે સાઢું,’ ઁમ જાણતું હોવાથી જ શય મૂઢું રહ્યું.

૧ૣ. સિંહ સાવ બચ્ચું હોય તોપણ મદોન્મત્ત દાર્ઢીના વિશાઢ ગંઢસ્થઢ ઁપર કૂઢી પઢે છે. પરત્તમી લોકોનો આ સ્વમાવ ॥ છે. તેજસ્વીપણું કોઈ ઁમર ઁપર બોઢાર રાસતું નથી.

૧૩. તમારી પાસે ગાઝોના મઢાર છે એટલે તમે મળે ગાઝો આપતા જાઓ અમારી પાને એ ન હોવાથી અમે ગાઝ આપી શકીએ તમ નથી પોતાના પાસે જે હોય ત જ આપી શકાય છે, એ ન્યાય દુનિયામા જાણીતો છે સસલાનુ શીંગડુ (જેની મુઢલ હસ્તી જ નથી ત) કોઈ કોઈને આપતુ નથી

૧૪. હે રાજન્ ! આ પૃથ્વીરૂપી ગાયને ઢાંહવાના જો તારી ઇચ્છા હોય તો આ પ્રજાજનોનુ વાહરડાનાં જૈમ તુ પાલનપોષણ કર વાઝરહુંં સુગ તો ગાય પણ સુશ પ્રજાનુ જો હમેશ સારી રીત પોષણ થાય તો આ પૃથ્વી કરપલતાની જેમ વિધવિધ પ્રજારના ફલોથી ફાલશે

૧૫. તુ જ જ્ઞાતકના જીવનનો આધાર છે એમ કોણ નથી જાણતુ ? તો પછી, હે મેઘમેઘ, તું અમારા ઘીન વચનની શા માટે રાહ જુએ છે ?

૧૬. ગરમ ગરમ છોટા ઉપર પડેલા પાણીનુ તો નામ સરસુ જણાતુ નથી. એ જ પાણી કમલના પાદડા ઉપર મોતીના ઢાળા જેવુ ક્ષોમે છે. વઢી એ જ પાણી જો સ્વાતિ નક્ષત્રને ટાળે સમુદ્રની છીપમા પડે તો તેનુ સરસ મોતી જ વને છે સરેસર અઘમ, મધ્યમ કે ઉત્તમતાનો ગુણ મોટે ભાગે સોવતને પરિણામે જ જન્મે છે

૧૭ સામઢો ઁક પુરાણી રૂપકકથા પાણી દૂધ પામ ઢાવ્યુ ઁરે દૂધે ઁ અતિથિન પોતાના વધા ગુણો અર્પણ કર્યા દૂધ પાતલુ થયલુ જોડ, લાકોઁ તેને ગરમ કરવા મૂચુ દૂધને બામ તાપ થતા જોડે તે પાણીઁ પોતાની નાતને અમિમા ઢાઝી ઢીધી પાતાને કારણે પોતાના મિત્ર પાણિની થયેલી ઁ દુર્દશા જોડે દૂધે અમિ ઉપર ચઢાડે કરવાનો મનસૂનો કર્યા અતિ ઝારે ઁ દૂધનો ઁના મિત્ર પાણી સાથે ફરી સયોગ થયા, ત્યારે જ ઁ ક્ષાંત યયુ ઝરેઝર, સારા લોકોની મૈત્રી બાત્રી જ હોય છે

૧ૢ ષિદગીધી કટાઝગ ઁક તિથન માણસે અકસ્માત સ્મગ્નમા જડન ત્યા પડેલા ઁક શયન જોતાં કહુ હે મિત્ર, ઝઠ બન મારા દારિદ્ર્યનો મારે વોનો ઁક ક્ષણ માટે તુ ઝચક હુ ઝ્યારનો થાઝી ગયો છુ, માટે તારુ મરણતુ મુઝ હુ જરા મોગવી લડ ' ત્યારે 'દારિદ્ર્ય કરતા મરણ ન વધારે સારુ,' ઁમ નાખતુ હોવાધી જ શવ મૂગ રહુ

૧ૣ સિંહ માવ વચ્ચુ હાય તોપણ મદોન્મત્ત હાયીના વિશાઢ મઢસ્થલ ઉપર કૂડી પડ છે પરાક્રમી લોકોનો બા સ્વભાવ જ છે તજસ્વાપણુ કાડે ઝમર ઉપર બોધાર રાગતુ નધા

૨૦. અચેતન હોવા છતાં સૂર્યકાતમણિ, સૂર્યનો પાદ-સ્પર્શ, એટલે કે કિરણસ્પર્શ, યતાવેત જો સચ્ચી ભડે છે, તો પછી ચેતનવતો તજસ્વી પુરુષ બીજાએ કરેલો અપકાર કેમ કરીને સહન કરે ?

૨૧. દૈવવશાત્ જો કદી જગત કમલ વિનાનુ ધર્ષ જાય, તો શું હંસ કૂવડાની જેમ ઉકરડાનો ઢગલો સ્તોતરવા માડશે ?

૨૨. સવારની છાયા પ્રારંભે મોટી લાંબી હોય છે, પણ દહાડો ચડતા તે ટૂંકી થઈ પોતાના જ પગ તળે સતાઈ જાય છે — દુર્જનોની મૈત્રીનું પણ એમ જ છે. એથી ઝલક, વપોરની છાયા પ્રથમ નાનકડી હોય છે, પણ પછી ધીમે ધીમે એ લગતી જાય છે. — સજ્જનોની મૈત્રી આવી હોય છે. આમ દુર્જનોની અને સજ્જનોની મૈત્રીમાં આવી સવારની અને સાંજની છાયા જેવો ભેદ હોય છે.

૨૩. વિપત્તિને વચ્ચે અડગ ધૈર્ય ઉદયવાળે ક્ષમા શીલતા, મત્રીઓની સમક્ષાં વાસ્ત્વાતુર્ય, યુદ્ધમાં પરાક્રમ, સત્કીર્તિ વિષે પ્રીતિ, શાસ્ત્રોના અધ્યયનની અવગતતા, આ બધું મહાત્માઓને સ્વભાવસિદ્ધ જ હોય છે

૨૪. નિદયપણ, કારણ પિનાની લઢલઢ, પરધન અને પરછી વિષે ઇચ્છા, સજ્જનોની તેમ જ સ્વજનોની અદેસાઈ, આ વધા દુર્ગળો દુર્જનોના સ્વભાવમા જ હોય છે

૨૫. જેઓ સ્વભાવે ઉદારચરિત છે, તેમને નીચેના આભૂષણો શોભાવે જ છે હાથે સત્પાત્રે દાન આપવાની ટેવ, માથે ગુરુજનોને ચરણે ભક્તિપૂર્વક નમન કરવાની અભિલાષા, મોઢામા સત્યથી પાવન થયેલી વાળી, વધે વાહુમાં અજોડ પરાક્ષમ, હૃદયમા નિષ્પાપ શૂંતિ, અને કાનમા શાસ્ત્રોનુ શ્રવણ અને તમનુ જ્ઞાન પછી થીજુ ऐश्वर्य एमनी पामे न होय तो शु थयु ?

૨૬. સૂર્ય કાંઈ પણ જાતની યાચનાની રાહ જોયા વગર જ કમઢના સમૂહને ફૂલવે છે, તેમ જ ચંદ્રમા પોયણાના સમૂહને વિકસાવે છે અને મેષ પણ વગર વિનતીએ દુનિયાને જલ આપે છે સ્વરેસ્વર, સગ્જનો પોતાની મેઢે જ પારકાના હિત માટે ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયાસ કરે છે

૨૭ ધાર્યુ કામ પાર પાડવા માંગતો ટેકીલો માળમ જિંદગીમા આવતા સુઢોને કે દુ ઢોને ગળકારતો નથી

મ્યારેક એ જમીન પર સૂઈ તા ઘ્યારેક પલંગ પર પોઢે, ઘ્યારેક કવલ શાફમાની ગાઈને જીવે તો ઘ્યારેક કમાદનો માત આરોગે મ્યારેક યીગડાર્તા કયા ઓઢ તા મ્યારેક જલક્તા ઝીમની વસ્ત્રો પરિધાન કરે મુસ કે દુસ કાઈ જ એને રોઝી શક્તુ નયો.

૨૮. સામી છાતીએ યા ફીલેલાને રણમા વિજય મલ્લો કે સ્વગ, પળ ઇ પહેલા, વસ્ત્રે પશ્ચની સેના તરફથી નીકળેગ 'સાધુ, સાધુ, સાવાશ, સાવાશ' નો પોસાર તના જાનને સરેસર અત્યત આનંદ આપનારો હોય છે

૨૯. સાહ કે નરમુ કોઈ પળ કામ કરતી વચ્ચે, ઢાળા માણસે ત કામનુ પરિણામ શુ આવશે તેનો પ્રથમથી જ પ્રયત્નપૂર્વક વિચાર કરવો થતે ધેમકે અતિ ઉતાવળથી વગર વિચારે કરેગ કર્મોનુ પરિણામ શમ્યની જેમ મરણ પર્યંત હૃદયને ઘાલનાહ નીવડ છે

૩૦. મજ્જનોનો મમાગમ બુદ્ધિની જડતા હરે છે, વાળીમાં સચનુ સિંચન કરે છે, પ્રતિષ્ઠા અને ઉન્નતિનો રસ્તો ચતાવે છે, પાપને પરદારે છે, ચિત્તને નિર્મઝ્તાની પ્રસન્નતા વહે છે અને દશે ઢિગાઈ કીર્તિ ફલાવે છે - કહો ત્યારે સત્સગ માણમાને માટે શુ નથી કરતો ?

૩૧. વૈભવની શોભા છે સૌજન્ય, વહાદુરીની શોભા છે યાત્રી પરનો કાઠૂ. જ્ઞાનની શોભા છે વૈરાગ્ય અને ચિત્તશાન્તિ તેમ જ પ્રિયાની શોભા છે વિનય, ધન દાનથી શોભે છે, તપની શોભા અક્રોધ છે અધિકારની શોભા ક્ષમા છે, ધર્માચરણની શોભા નિસ્કાલમપણામા છે, અને આ યયાના મૂલ્યમા અને વધાને શોભાવનારુ પરમ ભૂષણ તો શીલ-ચારિત્ર્ય છે.

૩૨. વધા લોકોને વહાલુ લાગનારુ અને સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાલ આદિ વધા લોકમા હૃદય ગણાયેલુ શીલ અથવા ચારિત્ર્ય જે મનુષ્યના રોમરોમમા વિકસે છે, તને માટે અગ્નિ પાળી જેવો શીતલ બને છે, દરિયો સહેલાઈથી પાર કરી શકાય એવી નાની નીક જેવો ક્ષણવારમા બને છે, નગાધિરાજ મેરુ નાનકડી શિલા જેવો બને છે, સિંહ એકાએક મૃગલા જેવો ગરીબ વર્ના આવે છે રિપધર મહા ભુજંગ ફૂલહારમા દોરા જેવો બની આવે છે, તમ જ વિપરસ પણ અમૃતવૃષ્ટિ જેવો બને છે, એટલે કે શેર પણ પોતાની મારફ શક્તિ છોડી દેઈ અની વરસાયે છે

* વહાદુર માણસ પોતાનાં વળગાં ન પૂકે, વક્ત્રાદ ન કરે, એ જ એને શોભે.

શ્રુત મનાય છે, દુશ્મની સેવા કરે તો એ ગમાર ગણાય છે સહનશીલ હોય તો તે ઢરપોકમા રૂપ છે, પણ જો એ સહન ન કરે તો મોટા ભાગે એને રાનદારની વિનાનો ઠરાવવામાં આવે છે આમ સેવાધર્મ મલમલા યોગીઓ પણ ન સાધી શકે એવો ગહન, વિપમ અને વફોડો છે.

૩૭. ન્યાય અને સદાચારથી લાઘવી આજીવિકા વિષે પ્રીતિ રાક્ષસી, પ્રાણ જવાનો સમય આવે તોપણ મેલુ કામ હાથે ન થયું, દુર્જન લોકો આગલ ત્યાચના ન જ કરવી, પણ મિત્રની પાસે પણ, જો તે નિવન થયો હાય તો કશું ન માગવું, વિપત્તિમાં પણ દીન ન બનતા માથું ઝુકું રાક્ષસ અને આપદધર્મની વાત ન કરતા ઉચ્ચ આદર્શ સેવકો, એટલે કે સકલ સમયમાં પણ ધીરોદાત્ત વર્તન રાક્ષસ, અને મહાનુભાવોને પગલે ચાલવું,—આવું આ જ્ઞાની ધારે ચાલવા જેવું વિકલ અસિધારામન સજ્જનાને કોણે થતાવ્યું હશે વાક ?

૩૮. સમસ્ત ભુવનોની ઉત્તરડને શેપનામ પોતાની પ્રિશાલ્લ પળા ઉપર ટકરી વહન કરે છે, તે શેપને વાચવાનો રાજા (કુર્માગતારી વિષ્ણુ) પોતાની પીઠ ઉપર હમેશા ધારણ કરે છે, તે વાચકને વચ્ચી સાગર રમકડાની જેમ સહેજે પોતાના જાલમાં વેગાડી દે છે કન્નડ આશ્ચર્ય ! મોટાઓના ચારિત્ર્યની મહત્તાને મર્યાદા જ નથી મહાત્માઓનો વિભૂતિઓ અત્ત કે પાર વગરની હોય છે

૩૧. કમ્પી જાહેરાત ત્યા રંગર ઇનુમાનુ દાન
 બાપડુ, બનિધિ ધાર બાવ્યો હોય ત્યાર ડાઘટાપી પત્ની
 બાગાતારાગના કરવા ધીજાનુ બનું કરાને ત થાયત
 મોન રારાય કોઈએ ટપકાર કર્યો હોય તો જાહેરમાં
 તના સ્ત્રીયાર કરવા, મપતિમાં મર ન કરવો, પારકાની
 નિંદા કે અપમાન થનુ હોય એવી વાતા ન કરવી, આડુ
 બા અતિ વિષમ અમિધારાવત સરજનોને કોઈને મતાવ્યુ
 હશે શાદ ?

કાર્દા નહિ, એ તો ઇમનો સરમાર ॥ છે

૪૦. મૂરને લીધે મમે તટલો દુલ્હા પડયો હોય,
 પડપણધી કૃદા થયો હોય, ગાત્રો મધાં લીલાં પડવાધી
 મારે કટણ દસામાં બાવી પડયો હાય, તજમાત્ર નીલકી
 ગયુ હાય, એટલુ તો છુ વળ પ્રાણનો જ નારા ધવાનો
 વારા આધ્યો હોય તોપણ, મદોન્મત્ત હાર્યાઓનાં ગડસ્થળો
 પાઈને તપાના મોલી જેવા માસના કોલિયા મરવાના જ
 હચ્છા રાતનારો, માર્નાઓનો અમેમર એવો સિદ્ધ અન્ય
 જાનવરોની પેઠ કદી સૂકુ ઘાસ રાસી સ્વરો ?

માનધન પુરુષ મમે તટલો વિષમ સ્થિતિએ પહોંચ્યો
 હોય તોય એની શાનને ન છાજે એવુ હલકુ કામ
 કરવા તૈયાર થાય જ નહિ

૪૧. પોતાનુ પેટ ભરવાના જ ઉદ્યોગમા રન્યાપચ્યા શુદ્ધ જના તો હજારો પડલા છે જ્યારે પરાર્થને જ જ સ્વાર્થ માને છે એવો સજ્જનોનો અગ્રેસર કોઈક જ હોય છે

નદીપતિ સમુદ્રનુ પાણી વડવાનલ પીએ છે તે કદી ન ધરાય એક પોતાનુ પેટ ભરવા માને. જ્યારે જ મસુદનુ પાણી મેંઘ પીએ છે, તં ઉનાઢાથી થતો જગતનો તાપ તોઢી તાવવા માટે જ

૪૨. મન, વચન અને શરીરમા જઆ પુન્યામૃતથી ભરેલા છે, ઉપજારની પરપરાથી ત્રણે લોકને જોઆ પ્રસન્ન કરે છે, અને પારકાના રાઈ જેગડા અપ ગુણાને પર્વત જેગડા મોટા કરી ઘતાવી જોઓ પોતાના હૃદયકમઢ્ઢનો વકાસ સાથે છે, એવા સન પુરુષો કટલા હશે ?

૪૩. સજ્જનોની આ કેવી રીત કે તઓ નમ્ર થઈને પોતાને કાલે લઈ જાય છે પારકાના ગુણાની કદર કરીને પોતાનુ ગુણજ્ઞપણુ (અને તં દ્વારા ગુણીપણુ પણ) સ્થાપિત કરે છે પારકાને કાજે થહોઢ્યા પાયા ઉપર મોટા કામા અસ્તજ ચલાવીને તં દ્વારા જ જ કઈ પોતાનો સ્વાર્થ સધાય ત સાથે છે, અને આક્ષેપના ંટલે કે નિંદાના કઠોર શન્દોથી જેમના મુખ વાચાઢ ન્યા છે એવા દુષ્ટ લોકોની હીનતાને પોતાના ક્ષમાશીલ આચરણથી જ ઉતારી પાડ છે

મતાયલુ છે, અહીં શરણે આવેલા પર્વનોનો સમુદાય સૂણ છે, તો અહીં જ એ માગરને ધીમે ધીમે વાઢી નાગ્વનાર વડવાનલ પળ પ્રલયનાઢના વધા અગ્નિઓને સાથ લઈ ધર ફરી વેઠો છે ચરેચર, સાગરનુ હૃદય કેટલુ વધુ વિશાઢ, સામર્થ્યવાલુ અને માર સ્ખમનારુ ડે

[‘કે’ અટલે પાળી. ‘કે’ અટલે પાળીમા (પહેલુ) ણવ-ત કેશવ એવો કેશવનો અર્થ કરાય છે પ્રલયકાઢ પડી શ્રીવિઘ્નુ જાવનો પેઠે નિઢેશ થઈને ક્ષીરસાગરમા સૂતા રહે છે તે પરધી]

૫૭ આ વિશાઢ પૃથ્વી સાગરધી વીંટઢાયેલી અટલે કે સીમિત છે એ જલનિધિ સાગર પળ સોઅક યોજન લેટલો હજે મતત પ્રગમ કરનારો સૂચ અનત ગણાતા બાવાદાનુ પળ માપ કાઢે છે એમ વધી વસ્તુઓ સ્પષ્ટ ઢેચાતી મર્યાદાનો છાપધી અટલે કે મુદ્રાધી અકાયેલી છે પક્ત સજ્જનોની પ્રતિભા જ અમર્યાદ હોઈ, સર્વત્ર વિજય પામે છે

૫૬. પોતાનો સ્વાથ તદ્દન જતો કરીને ઘીજાનુ હિત સાધનારા આ લોકો સત્પુરુષો છે સ્વાર્થને આચ ન આવે એવી રીતે જોમો પરહિત સાધવાનો ઉદ્યમ આદરે ડે, તમો સામાન્ય કોટિના ગણાય જોમો સ્વાર્થને ચાતર પારકાના હિતને હજે છે તમોને માનવ રૂપ ધારી રાઢસો કઢી ઢકાય

હવે જાઓ કઈ પણ મતલબ વિના પારખના હિતના નામ
 કરવાને મઠી પત્તા હોય ૩ તમને કયા નામથી
 આજીવન ન ગમવાનું નથી

૪૦. ન અમાગિયા માણસ આ કમભૂમિમા આવ્યા
 છતાં તપાચરણ કરના નથી, સત્કર્મ કરીને પાતાની
 જિંદગીનો સદુપયોગ કરવાને થદલે તુચ્છ રૂમોમા અમૂલ્ય
 જીવન વિતાડે ૩, તે ગરેસર જાણે નીલમણિની બનાવેલી
 તપેલીમા ચંદનના જેવા ઘટ્ટણથી તલનો ચોળ વફરે છે,
 આકાશના મૂલિયા મેઝવા માટ માનાની હનુપૂર્ણથી
 જમીનને પેડ છે અથવા કમૂરના માટ કાપી કાદગની
 આમવાસ તની ગાઢ બનાવે ૩. ઝીંઝુ શુ ?

૪૦. એવા સુવર્ણ પરત મેઠ, કે રજત પર્વત કંલાસને
 લઈને શુ કરીશ કે જેને આશ્રય લેગેલા કૃષા, હતા
 તરા ને તરા જ રૂઝા રહે છે અમે તો દક્ષિણના મલ્લ
 પરતને જ માન્ય ગણીએ છીએ કેમ કે તના આશ્રયને
 કારણ કવોલ લીમટો અને ઇન્દ્રજવના કૃષ્ણો પણ ચંદન
 થતાં જાય છે

૪૧. [જૂના વાઝમા પરંતોને પાશ્વો હોવાથી તઓ
 ઊઠી ઊઠીને મનુષ્યસ્ત્રીને દવાવી દેતા હતા અત
 ઇન્દ્રે વજ્ર પેંડી પેંડીને પહાડોના પગ કાપી નાશ્યા એ

ધામાથી જ નરીઆ વહેવા લાગી પહાડો પરનુ એ મકુટ
 જોડે, હિમાલયના દીકરા મૈનાક સગાવહાલાઓના ત્યાગ
 રી, સમુદ્રમા ડૂબી મારી, અને પોતીકાનાં સુખદુઃખ
 સાથે એકરૂપ થયાને ઝડલ, પોતા પૂરતો જ વિચાર કરી
 એ પાતાની જાન ગચાવી એ પૌરાણિક કથા આગળ
 રી કવિ કહે છે]

માતેલા ડન્દે ફેંકલા વજ્રના સપ્તત પ્રહારોથી, કે જ
 પ્રહારો અગ્નિની ઉપરાઉપરી ગાઝાઓ બહાર પડતી હોવાને
 લાંબ વિગેષ નુ સહ થયા હતા ત પ્રહારોથી પાસ કપાઈ
 જાત તો । મૈનાક માન્ય બહેનર હતુ, પણ પોતાના
 પિતા, હિમાલય, સકટમા સપડાઈને અસહાય ગયા
 હોય એ વરાતે, તનો કશો ક્યાલ રાહ્યા વગર, કેવલ
 પોતાની જાતને બચાવના રાતર મહાસાગરના પાણીમા
 ભૂમકો મારી સતાઈ જનુ, એ તેને માટે સાચે જ ઉચિત
 ન હતુ

૬૨. જૈમનુ મન સનાપના સુખને લાખ છીલેલુ
 છે, તમના આનંદમા જને કારણ કશો પર પડવા નથી,
 અને જમની ધુદ્ધિ ધનલાભથી વ્યાકુલ થઈ છે, તમની
 તૃષ્ણા પણ જેના દ્વારા હણાઈ નથી,—એવા અપાર સપત્તિનો
 મહાર (સુવર્ણપવત મેરુ) વિધાનાએ કાને માન્ય મર્ચ્યા
 હશે ? આજરે જેનુ સુવર્ણમાહામ્ય પોતાના બદર જ સમાઈ
 ગયલુ છે એવા મહામા મારી આગળ વધી કદર નથી

[પાઠાતર સ્વીકારીએ તા આ જ શ્લોક નીચે પ્રમાણે
બંધી જાય છે]

જમનુ મન સનોપમુદથી જાગૃત થયું છે, તમને
માટ જ માટીથી બુદ્ધા નથી, અને જેમની બુદ્ધિ ધન-
લાભન લીધે આકલી થઈ ડૂ, તરા પામર લોકો જના મુઘી
પહાંની શક્તિ નથી, — એવા એ અપાર સપત્તિનો મહાર
પિવાના એ આમ કાંને માટે બનાવ્યો હશે /

જેનો મુગ્ધમહિમા પોતાની બદર જ સમાઈ ગયો
છે, લેખી કે સતાપી કોઈના જ વામના નથી, તરા મેહ
મને આરપી શક્તિ નથી

૫૩. ગીવડાબોના ગૂંચડાથી શ્વેદબદતુ, લાગથી
મીનુ થયલું, દુર્ગંધ મારતું જોતા જ ચીતરી ચડે એડ
તથા માસ વિનાશુ એડ માણસનું કાલકુ અત્યન્ત સ્વાદથી
પાત કરડતો હોય, તમે વચ્ચત કૂતરા, દેવોનો રાજા ઇન્દ્ર
પાસે આવે તોય, તેને જોઈને શરમાતો નથી, કેમકે
શુદ્ધ પ્રાણી પોતે સઘરેલી કે અપનાવેલી વસ્તુ કેટલી
મુગ્ધ છે એનો રચાલ કરી જ શકતો નથી

૫૪. અમૃત ટપકતું હાય, એવા મધુર ગોધવચ્ચનોધી
જ જે માણસ દુષ્ટાને મનમાર્ગે આણવાની હામ મીડે છે, તે
જાણે કમલના કાંમલ તતુઓ વડે મદોન્મત્ત હાથાને
વાયવાના પ્રયત્ન કરે છે, અથવા જાણે શિરીષ ફૂલની

પાલકીની વિનાયી હીરાને પાસા પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, બંધવા જાણે મધના એક ટીપા વડે સ્વાદ મહા-સાગરને મધુર બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અર્થાત્ એ વૃથા પ્રયાસ છે

૫૨ મગરની લાલમા ભરાયેલું રત્ન જાર કરીને વચ્ચે ઘસાઈ શકાય, ઉપરાઉપરી આવતા ઉદ્વેગતા મોજાથી મીષણ બનેલા તોફાની દરિયાને પણ વચ્ચે તરીને પાર કરી શકાય, તમ જા હાથેડાયલા સાપને પણ કદાચ ફૂલની જેમ માથે ધારણ કરી શકાય પણ હાથ પકડીને સામા થઈ બેટેલા મૂર્ખ માણસના ચિત્તનું સમાધાન કદાપિ ન કરી શકાય

૫૬ ઘાળીમાં પ્રયત્નપૂર્વક પીલવાથી રેતીના કણમાંથી પણ વચ્ચે માણસ તલ મેળવી શકે, તરસથી પીડાતો કોઈ માણસ મૃગજલ પીને પણ પાતાની તરસ છિપાવી શકે, પૃથ્વાપર્યટન કરતા કરતા માણસને કદાચિત્ સસલાતું ઝિંગડું પણ હાથ આવે, પણ જીવ પકડીને સામા થઈ બેટેલા મૂર્ખ માણસને કદાપિ આરાધી ન શકાય

૫૭, શ્રીમતાઈ હતી તે વચ્ચેના જેવી જ અવિકલ્પ દિવ્યો આજે છે, એ જ કમ છે, એ જ અવુઠિત બુદ્ધિ છે, વાચાશક્તિ પણ એ જ છે, અને પુરુષ પણ એ જ છે છતાં, પૈમાની દૃષ્ટિ અતી રહેતાંવંત માણસ જુદો જ બની જાય છે એ કેવળ બધું વિચિત્ર !

૫૮ શાસ્ત્રમૂલ શબ્દાધ્યા જમની વાળી મુન્દર ઘના
 ૩ અન જમની પામ વદાદિ શાસ્ત્રાનુ જ્ઞાન શિષ્યોને
 જાપી સ્વાય ણુ ૩ (એલે ક જઓ પાતાનુ કીમની
 જ્ઞાન શિષ્યાન સફલ રીત આપવાની શક્તિ ધરાવ ૩)
 એવા વિદ્યાત કવિષઙ્ગિતો જે રાજાના મેગમા નિર્ગન દશા
 ભોગવે છે ■ ત રાજાના નગુણાઈ ૩ કવિઓ તો
 સપત્તિ િના પળ ચાદશાહ હોય છે મોંઘામૂલ! રત્નોના
 કિંમત્ત ઓછી આવનાર નાદાન રત્નપારસુઓ જ નિંદાપાત્ર
 હોય છે, નહીં ક રત્નો

૫૯ માણસમા જા સ્વાશીરતા ક મયાદા હાય તો
 એ નહતા મનાય છે મત કરવા તરફ હચિ હોય તો
 ત દમ ગણાય છે પવિત્ર આચરણ જા એને પમદ હાય
 તો એ કષ્ટ ક ધૂર્તતા ઠરાવવામા આવ ■ શર માણમમા
 નિદયતાનુ આરોપણ થાય છે એ જ માણસ જો શત ક
 ધીમો હોય તો એ એના દુબલતા ગણાય છે એ જા મૌન
 સેવી હાય તો એ વક્કૂફી અને વક્તા હોય તો એ
 વાચાજતા કહેવામા આવ છે માણસ પ્રિય વાતા કર તો
 એ દીનતા અને તનસ્વિતા બતાવે તો એ ઘમડ ગણાય
 છે ત્યારે એવા કયા ગુણ છે ક ન દુર્વનાએ વસાડયા
 નથી ?

૬૦. જ્ઞાન આદિ પરમ તત્ત્વો જેમને પ્રાપ્ત થ, એવા રૂઢિતોની અગ્નિપરિક્ષા કરીશ મા તળખલા જેવી તુચ્છ સપત્તિ તેમને ધ્વન્યકારક થઈ શકતી નથી તારા જ વહેવા માડલા મદના પ્રવાહથી જેમના ગઢસ્થલો કાઢ્યા કાલા થયા છે એવા હાથીઓને કમઢના તનુઓ રોકી નથી શકતા

૬૧. લૂટનાર ક હરણ કરનારની જે નજરે પણ ઘડતુ નથી જે હમેશ માણસનુ અકલ્પિત કન્યાણ જ કરે છે, યાત્રિકોને સતત આપ્યા કર્યુ હાય તોય લૂટવાને ઘડલે જ પરાકોટી સુધી વધ્યા જ કરે છે, અને કલ્પનો અન્ત આવે તોય જ નાશ પામતુ નથી, એડુ વિદ્યા નામથી બાલકાનુ, આતરિક ધન જેમની પાસે છે, તેમની સાથે હે રાજાઓ, અભિમાનનુ વર્તન છાઢી દો એવાઆ સાથે કોણ હરીપાઈ કરી શકે ?

૬૨. કોઈ પણ પ્રાર્ણાનો વધ ન કરવા, પારકાનુ ધન હરણ કરતાં ચિત્તન રોકવુ, સાચુ બોલવુ, યોગ્ય સમય, પીતાની શક્તિ પ્રમાણે દાન આપવુ, પરસ્ત્રી વિષે વાતચીત સરહી પણ ન કરવી, તૃષ્ણા ઇટલે ન વાસનાના પ્રવાહના છદ કરવા, વહીલા પ્રત્યે વિનયશીલ થવું અને પ્રાર્ણામાત્ર પ્રત્ય દયા રાખવી આવો આ આચાર વધા ધર્મોના તમામ શાસ્ત્રોને સમત છે અને એ જ કન્યાણનો સાર્વભોમ માર્ગ છે

૬૩ માણસમા જા ક્ષમા હોય તો આત્મરક્ષણ માટે
 કયવ — વસ્તરની શી જરૂર ? જો એનામા કોવ હોય
 તો ધીજા શત્રુઓની જરૂર શી ? ન્યાતીલા હોય તો
 પટ્ટી અગ્નિની જરૂર શી ? જો અનુકૂળ સ્નેહી મિત્રો
 હાય તો દિવ્ય ઔષધિ રાક્ષસાની આત્મશયક્તા શી ? જો
 દુર્જનો પાસે હોય તો શુ સર્પો પળ જોઈએ છે ? અને જો
 સરકારવતી વિદ્યા કેલવેલી હોય તો ધનની વિમન શી ?
 જો લાજલગ્ના હોય તો આભૂષણ વગર શું નડનાનુ
 હતુ ? અને જો સારુ કાવ્ય રત્નવાની શક્તિ હોય તો પટ્ટી
 હકૂમતની શી તમના ?

૬૪. [માણસ સૂતો હોય, ઝગમગ થયો હોય
 અથવા સકટમા પસાયો હોય ત્યારે તેની સલામતી
 જોતપમમા હોય છે હવે એ જ ગફલત જો મોટા જગલમા
 કે રણમાં હોઈએ ત્યારે, શત્રુ કે અગ્નિ કે જલધી ઘેરાયા
 હોઈએ ત્યારે, અથવા મહાસાગરમાં કે પર્વતની ટોચે ક્રમા
 હોઈએ ત્યારે આવી પડે તો તો પૂછવું જ શુ ? પળ
 એવે ઠંકાણે એવી અવસ્થામાં પણ, પૂર્વે કરેલાં પુણ્યોને
 લીધે જ માણસ બચી જાય છે — એ આત્મ વ્યવસ્થા કરતા
 કવિ કહે છે :]

વનમા કે રણમા, શત્રુ, જલ કે અગ્નિ વચ્ચે,
 મહાસાગરમા કે પર્વતની ટાચે, માણસ સૂતો હોય, ઝગમગ
 અવસ્થામાં હોય કે કપોટી દશામા પડ્યો હોય ત્યારે,
 પૂર્વે કરેલા પુણ્યા જ એને રક્ષે છે

૬૫ હે સાધા, તારે પાંચ્છિત ફલ ભોગવડુ હાય
 સો અનેક ઘણા કઠાપાના કડાકૂટમા પઢીશ મા ફક્ત
 સર્વ શુભ ફલ આપનારી, ઐશ્વર્યવતી સત્ક્રિયાની ઉપાસના
 કર કે જે દુષ્ટોને સાધુ બનાવે છે, મૂર્ખોને વિદ્વાન બનાવે
 છે શત્રુઓને મિત્ર બનાવે છે અત્રાતને મુજાત બનાવે છે
 અને હાલાહલ જેવા મયાનક ચેરને પણ જીતજાતામા
 અમૃત બનાવી દે છે

૬૬ જે કાક ધરમા અનેક માણસો રહેતા હતા
 ત્યા માત્ર એક જ ધાકી રહ્યો હતો એક હતો ત્યા
 વચ્ચે જતા ઘણા થઈ જાય છે અને અત ત્યા એક વાકી
 રહેતો નથી આમ રાત અને દિવસન જાણ ત ક પાસા
 હોય તમ, હાથમા નચાવતા, મગવાન કાઠ પ્રાણીઓના
 સોગમ બનાવીને આ જગતના પટ ઉપર મગવતી કાઠી
 જાડ રમત રમ ૩

૬૭ [પાતાના પીવનની વિફળતા વળવતા એક
 અગ્રિત કહે છે]

વિકટ સ્થળોન ગ્રાથ દુગમ એવા અનેક પ્રશ્નામા
 હુ રસડયા પણ કશું પણ મન મળ્યું નાહ પાતાના
 જાતિન અને કુળન ઉચિત એવું અભિમાન છાદી દડ
 પારવાની ચાપરી કરી પણ ત વધી એલ ગર રહેને કોઈ
 હાસી કાન્થ એવી શરા હમશા મનમા રાખના,

૭૦. જ્યાં સુધી આ શરીર રોગરહિત અને સ્વસ્થ છે, જ્યાં સુધી ઘડપણ દૂર છે, જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ સ્વાઈને ક્ષીણ થઈ નથી અને જ્યાં સુધી આપરદા છૂટી નથી, ત્યાં સુધી જ ઢાઢ્યા માણસે પોતાના આત્માના કલ્યાણને અર્થે મહાન પ્રયત્ન આદરવો જોઈએ

ઘરને આગ લાગી જાય ત્યારે કૂવો સોદવાનું કામ શરૂ કરવું એ વાલી કેવું !

૭૧. રાવા માટે ફળ પૂરતા છે, પીવા માટે મીઠું પાળી છે, સૂવા માટે ધરતીની પીઠ છે, પહેરવા માટે કાઢની છાલોના વસ્ત્ર છે મારે વધારે શું જોઈએ ? અને તેથી જ, એકાએક પ્રાપ્ત થયેલી નવી સપત્તિરૂપી મંદિરાના સેવનથી જાઓની વધી ઇન્દ્રિયો ખાન ભૂલી ગઈ છે, એવા દુર્જનોની તુમાચી સહન કરવાને જરાયે મન થતું નથી

૭૨. ઉદાર હૃદયવાળી કેટલીક ધન્ય વિભૂતિઓએ પૂર્વે આ જગત નિર્માણ કર્યું, ધીજા કેટલાકોએ એના પાલનનો ભાર ઉઠાવ્યો, એથીયે ધીજા કેટલાકોએ એ જ જગતને જીતીને, તળસલાની પેટે એને દાનમાં આપી દીધું, કાત્યારે પણ કેટલાક ધીરોદાત્ત આર્ય પુરુષો આ ચૌદ ભુવનોનો ઉપભોગ રહી રહ્યા છે આવી સ્થિતિમાં બે ચાર શહેરોની માલિકી મઢતાવેત માણસો આટલો વધો ગર્વ શાનો રાખતા હશે ?

૭૩. તું અધિકારસપન્ન રાજા છે, જ્યારે અમે પોતાના આચાર્યની સેવા કરીને મેઝવેળા જ્ઞાનનું અભિમાન રાસી ઉન્નત થવા માગીય છીએ તારી કીર્તિ તારા વૈભવ ને કારણે છે, જ્યારે અમારી કીર્તિ કવિઓ દશે દિશામાં ફલાયે છે એવી રીત, જે અભિમાના રાજા આપણી વચે મોટો તફાવત છે જો તુ અમને જાહેરે મોં પરથી હેતો હોય તો અમે પણ બિચ્ચુ બેદરકાર છીએ

[માનધનાતિ' ને ઠંકણે માનદ નાતિ' પાઠ લેવા વધારે ચારો છે એ પાઠનેદ હેતા શ્લોકનો જ્ઞા અર્થ થાય—]

તું સિદ્ધાસનાસ્થ થયેલો અધિકારસપન્ન રાજા છે, તો અમે પણ અમારા ગુરુજનની રીતસર સેવા કરીને મેઝવેળા જ્ઞાનના સદભિમાનથી અને આત્મવિશ્વાસથી માથુ ઊંચુ રાખીય છીએ તુ તારા વૈભવને સ્તીધે પ્રદેશીત છે, તો અમારી કીર્તિ પણ કવિઓ દશે દિશામાં ફલાયે છે એવી રીત, જે માનદ રાજા, આપણા ઘેની વચ્ચે જ્ઞાતો તફાવત નથી તમ છતાં જો તુ અમારે વિષે બેપરવા હોય તો અમે પણ તજ્ઞ બેદરકાર છીએ.

૭૪. સૈંકડો રાજાઓ જેને ભોગ્યતાં એક ક્ષણ પણ સારી રહેવા દેતા નથી, તરી પૃથ્વી મળતાં રાજાઓને આજુ અભિમાન સીદને થાય છે? પણ એમની યાત જવા દર્શાવે અહીં તો એ જ પૃથ્વીના એક ક્કડાના ક્કડાનું

એક નાનકડું ચટકું માલિકીનું થતાં, વિપાદ માનવાને વડલે
આ જડમુ જમીનદારો કલટા રાજી રાજી થાય છે !

૭૨. સ્થરી રીતે જોવા જઈએ તો આ પૃથ્વી જલ-
રેષાથી-પાણીની નીકથી-વિંટલ્યાયેલો એક માટીનો ગોળો
છે, અને એ આસાનો વિચાર કરીએ સોયે એ કેટલો
વધો નાનો ! એને માટે પણ સેંકડો યુદ્ધો લડીને રાજાઓ
એના કક્કડા કરી, એક એકને ભોગવતા જાય છે. એવા
એ ક્ષુદ્ર અને અત્યંત દરિદ્રી રાજાઓ હમેશા દાન આપે જ
છે એમ નથી. કોઈ વસ્તુ આપે, અને કોઈ વસ્તુ ન
પણ આપે. એવાઓ પાસેથી પણ એક ધનકળની આશા
રાખનારા અધમ પુરુષોને અનેક વાર ધિક્કાર હજો.

અથવા

આ પૃથ્વી છે શું ? પાણીની નીકથી વિંટલ્યાયેલો
એક માટીનો ગોળો. અને તે આસો પણ કેવલ એક
અણુમાત્ર જ છે ને ? હવે સેંકડો યુદ્ધો લડીને રાજાઓના
ટોળાં એના પણ ભાગલા કરીને જ એને ભોગવે છે. એવા
એ ક્ષુદ્ર અને અત્યંત દરિદ્રી લોકો કોઈને અત્પસ્વરૂપ દાન
આપે અથવા ન પણ આપે. તેમનો દોષ શો કાઢવો ?
પણ એવાઓ પાસેથી પણ ધનકળની આશા રાખનાર અધમ
લોકોને તો અનેક વાર ધિક્કાર જ હજો.

૭૬. ગગાના તરંગના ચરફ જેવા ઠંડા તુપારથી
શીતલ ચનેલાં અને વિદ્યાધરોએ આરામ માટે વેસીને મુદર

ચાવડાના જ્યાં દિમાગ્યના પવિત્ર શિષ્યસ્થાનો શુ યથા
નાશ પામ્યા ગયાં છે કે જયી માનગ અપમાન વહોરી
તરૂંને પણ પાલકાન ત્યાં મીરાનું માર્દને જીવતામાં રાચે છે ?

૭૭. [સંસ્કૃતમાં એક રહેવા છે ‘ મહાજલમાત્રેણ
શક્તી કુર્કુરાયત ’ શક્તી એક થકુ જ નાનકડી
માડની હાય છે, અને ચાંગડા જટલુ પાળી મચે તો
તજામાં એ રાજી થઈને પુર પુર નાચે છે, પણ એ
મીઠાઈની શક્તિ કેમકી ? એના નાચગાથી શુ મહારાગર
પ્રભુધ થયાં હતાં ?]

જે મનસ્વી છે તેને આ નવીનું પ્રદાનનામનુ વૂઠાઈ
થાકુ જ લોભાની દાસગાં હતું ? નાનકડી શક્તીના
વૂઠૂંડ વરગાથી સાગર થકી કોમ પામે રારો ?

૭૮ માંગ વિનાના, અને માત્ર થાડાક સ્નાયુ અને
ચર્મીના પણ ઘાટી રથાથી મેલો જળાતો, હાડકાનો વકડો
જહવાથી વૂતરો રાજી રાજી થાય છે, જોકે તથા એની
ભૂમ તો મટી શકની નથી જ ઉચારે સિંહ કોઈ શિયાળ
મોઢામાં આવી પડધુ હોય તોયે, તેને ત્યજી રૂંને હાથીને
જ મારે છે

થાકુ જ છે કે વાઈ પણ પ્રાણી, સજડમાં સપડાયું
હોય તોય પોતાના વ્યક્તિત્વને કોમે એક જ ફલ મેઝવવા
માગવાનું.

૭૯. કમલદલ ઉપરના પાળીની જેને ડપમા અપાય છે, એવા આ નશ્વર પ્રાણોને માટે, સારાં નરસાનો વિવેક છોઢી દઈ અમે શુ શુ નથી કર્યું ? કેમ કે ધનના મદથી જેમની લાગણીઓ વહેર મારી गई છે, એવા મોટા માણસો આગલ, સાવ નિર્લજ્જ થઈને આત્મસ્તુતિ કરવાનું પાતક પણ અમે કરી ચૂક્યા !

૮૦. હે હૃદય, રોજ ડઠીને પારકાના ચિત્તોની અનેક રીતે આરાધના કરી તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે તુ જા માટે આ મહા સ્લેશનો કાદવ ધૂંદે છે ? તુ જો પોતે અદરથી જ પ્રસન્ન થાય તો તારામા ચિંતામણિના ગુણોનો ડદય એની મેલે થજે, અને પછી તારો અનાસક્ત સુક્ત્પ તારી કઈ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ નહિ કરે ?

૮૧. કોઈ ઠેકાણે ઘીનાગ્રાદન ચાલે છે, તો કોઈ ઠેકાણે ‘હાય ૨ે હાય’ના રોદણા સંભળાય છે, કોઈ ઠેકાણે વિદ્વાનોનો કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ ચાલતો હોય છે, તો કોઈ ઠેકાણે પીધેલા દારૂડિયાઓની લડવાડ ચાલતી હોય છે, કોઈ ઠેકાણે મુદર લલનાઓ દેસાચ છે, તો કોઈ ઠેકાણે ગલત્કોડથી પીડાતી સ્ત્રીઓ નશ્વરે પડે છે. સાચે જ આ સસાર અમૃતમય છે કે વિષમય તેની કાર્ ક જ સ્વર પડતી નથી

૮૦. ધનરૂપી મુચ્છ મૃગજલ્ના સાગરનું પાણી પીવા મપના છે જલ્લુદ પશો, તેં કરેલાં કેટલાં કેટલાં કામો કેટલી થઈ વાર પરી માંગ્યાં નથી શું ? તેમ છતાંય તારી ઉચ્ચટ વામના હાથી વિરામ પામતી નથી, તમ જ તારું હૈયું માંગી જઈ એના સોંકડો ટુકડા થતા નથી. એ ઉપરથી લાગે છે કે જરૂર તારું હૃદય ઘમ્મ જંગમ કરૂણ પથ્થરનું જ બનેલું છે

૮૩. આત્મના થોડાક પલ્લવા જેટલી જ જેની આશરદા છે એવો દેહ જ્યાં મઝ્યો છે ત્યાં સરસ નથી પહોંતી કે શરદુ શું મુરનદી મંગાને કિનારે તપાચરણ કરતા રહીએ, કે સદ્ગુણમંદિત પત્નીની સોચતમા મસ્કારી જીવન માટીએ ? ન્યાય, સામ્ય વેદાન્ત આદિ વિવિધ શાસ્ત્રોનું અને દર્શનોનું અધ્યયન કરીએ, કે જ્ઞાનજાતના કાધ્યાનૂનના મધુર રંગાનું પાન કરીએ ? (‘રાત ટૂંકી અને વેપ શાદા’ જેવી સ્થિતિ થઈ છે.)

૮૪. ઝેંઝી આલેશાન હવેલી, સજ્જનો ઘચે માન્યતા પામેલા હીંદુઓ, અગણિત સપતિ, કન્યાણી પ્રિય પત્ની, જુગનીની અસથા, એ ઘર્ષુ જોઈને, અજ્ઞાનને તીધે મૂઢ બનેલો માણસ આ વિશ્વને ચિરકાઠ ટકનારું માને છે અને ગુણીથી સમાપ્તરૂપી તુરંગમા પ્રવેશ કરે છે, ઝયારે આ ઘર્ષી વસ્તુઓ ક્ષણભંગુર છે એમ જો જોઈ શકે છે તે ધન્ય માણસ આ ઘર્ષી વસ્તુઓનો સદંતર ત્યાગ કરે છે

૮૨. હે હરણ, તુ, જે ધનિકોના મોઢા તરફ વારે વારે જોતુ નથી, તેમની આગલ્લ સ્વોટા સ્વોટા હુશામતના વચનો બોલતુ નથી, એમના ગર્વમર્યા વચનો સામજતુ નથી અને આશાનુ માર્યુ એમની પાઠલ્લ પાઠલ્લ દોડતુ નથી, મૂલ્લ લાગે ત્યારે કુમલ્લ ઘાસ રાઈ લે છે અને સૂવાનો વખત થય સુલેથી સૂઈ જાય છે, અને આમ સતોપવાલ્લ જીવન ગાલે છે તો મને કહે કે તું ક્યા અને ક્યુ તપ તપ્યુ કે જેથી આત્લી સિદ્ધિ તને પ્રાપ્ત થઈ ?

અથવા

હે કુરગ હરણ, ત ક્યુ તપ સેવ્યુ છે, કય ઠેકાણે સાધના સાધી છે એ મને કહે કેમ કે તુ ધનિકોના મોઢા તરફ વારે વારે જોતુ નથી તેમની સોદી ગ્વાડી હુશામત કરતુ નથી, તેમના ગર્વમર્યા વચનો સામજતુ નથી અને મારે આશાનુ માર્યુ એમની પાઠલ્લ પાઠલ્લ દોડતુ નથી સવાનો વખત થય તુ કુમલ્લ ઘાસ રાઈ લે છે અને કષ આવતા કષી જાય છે મારે તપ કર્યા વગર આશુ સતોપવાલ્લ નીવન કોણ ગાલી શકે ?

૮૬. શુ ગિરિકદરોમાથી કે પર્વતની સ્ત્રીણોમાથી કદમૂલ્લનો સદતર નાશ થયો છે ? અથવા શુ પર્વતો ઉપર વહેતા ક્ષરણાઆ વધા મુકાઈ ગયા ? અથવા શુ રસમર્યા પલ્લોથી લચેલી તેમ જ વલ્લા પૂરા પાડી શકે તેવી છાલવાલી ઢાલીઓ ક્ષાડ પરથી નાશ પામી ગઈ છે ? ક (અગ્રવદ્વની આટલી સહેલી જોગવાઈ હોવા છતાં,) મહા-

મહેનતે પ્રાપ્ત થયેલા જ-પશા ઘનને લીધે ઝુટેલા અદ્ધકારરૂપી પવનથી નાચતી મૃકુટીવાળા અને સાવ વિનયશૂન્ય થયેલા એવા દુર્જનોના મોઢા તરફ લોકો જાયા કરે છે !

૮૭. મગાને કિનારે હિમાલય પર્વતની કોઈ શિલા ઉપર પચાસન વાઢીને હુ બેઠો હોઉ, અને મદ્યનુ ધ્યાન ધરવાનો અભ્યાસ કરતા યાગનિદ્રાની સમાધિમા લીન થયો હોઉ, અને તે સ્થિતિમા કેવલ વાલ મૃગલા જ નહિ, પણ ઘરડા હરણો પણ શકા કે ધીક તદ્દન ત્યજી દઈને મારી પાસે આવે અને પાતાના શૌંગડા મારા શરીર સાથે ઘસીને જાજવાળવાનો આનંદ પામે, એવા આગ્યના દિવસો મને લાગશે સ્વરા ?

૮૮. પર્વતની ગુફાઓમા રહીને પરમ જ્યોતિનુ જેઓ ધ્યાન ધરે છે, અને તે વસ્તુ નિ શક્યપણે સ્તોત્રમા આવડીને આરામ કરતા પશ્ચીઓ જેમના આનંદાશ્રુનુ પાન કરે છે, એવા પુણ્યવાન પુરુષોને ધન્ય છ ! ડ્યારે અમે તો મનમા ને મનમા મોટી મોટી હવેલીઓ વાઢીને તેમના પ્રાકારમા આવેલી વાઢને કિનારે ક્રીડોચાન કન્વીને એનો અંદર વિલાસ કરતા પોતાની જિંદગી નિર્ધરક સુટાડીએ છીએ

૮૯. [અદ્વૈતસિદ્ધિની સાધના કરતા, કવિ પોતાની કલ્યાણ-કામના વ્યક્ત કરે છે —]

મયાનક સર્પ હો કે આહાદવારી ફૂલોનો હાર હા, કપાવનાર શત્રુ હો કે દૂધ આપનાર સ્નેહી હો, મહામૂલ

રત્ન હો કે માટીનું તુચ્છ ઢફુ હો, કુચુમકોમલ શૈષ્યા
 હો કે અકુળા પથ્થરો પથરાયેલા હો, નજર સામે ઘાસના
 તળાવ હો કે રમણીઓનો સમૂહ હો, મારી તો એ ઘઘા
 પ્રત્યે સમદષ્ટિ જ રહો, અને એની સ્થિતિમાં કોઈ તપોવનમાં
 કલ્યાણકારી 'શિવ શિવ શિવ'નો જાપ જપતા મારા દિવસો
 પસાર થાઓ.

[આ આત્મા વિશ્વ સાથે આત્મૈશ્વર્યનો સાક્ષાત્કાર ઘઘાથી
 જે સમાધાન મળે છે, તે પ્રાપ્ત થયેલો માણસ પોતાની સ્થિતિ
 વર્ણવે છે. એ રીતે પણ અ ઠોકનો અર્થ કરી શકાય]

સર્પ હો કે પુષ્પનો હાર હો કપાવનારો પ્રયત્ન શત્રુ
 હો કે હૂંફ આપનારો મિત્ર હો, મહામૂર્તિ રત્ન હો કે
 માટીનું તુચ્છ ઢફુ હો, ફૂલની શૈષ્યા હો કે પથરાઓ
 પાથરેલા હો, સામે તૃણ હો કે છીઓનો સમુદાય હો, એ
 ઘઘા વિષે મારી સમદષ્ટિ જ રહે છે અને પછી કોઈ
 તપોવનમાં નિરિક્ષ્ત અને શાન્ત થઈને 'શિવ, શિવ, શિવ'નો
 કલ્યાણકારી શાન્તિ-જાપ કરતા મારા દિવસો પસાર
 થાય છે

૧૦. વિષયો ગમે તટલ્લા લાભા વરતત મુખી આપળી
 સાથે રહે તોયે અત તે છોડીને જવાના જ છતાં માણસ
 પોતાની મેળે એમને છોડી દેતો નથી તો તમા એને રાસ
 વડે લામ થાય છે સરો ? સરુ જોતાં વિષયો જ્યારે પોતે
 જ પોતાની મરજી કે નિયમ પ્રમાણે માણસને છોડી જાય

છે ત્યારે એને પાર વગરની હૈયા-વઢતરા થાય છે. જ્યારે માણસ પોતે એમને ત્યજી દે તો એ વિષયો તેને અનત શાતિસુખ આપતા જાય છે

૧૧. માણસને મળતુ ફલ તેના કરેલાં કર્મો પર આધાર રાખે છે અને તની બુદ્ધિ પણ પૂર્વે કરેલા કર્મને જ અનુસરે છે. બુદ્ધિનુ ઘડતર તો કરેલા કર્મોની ટેવો ઉપર જ અવલંબે છે. આમ મનુષ્યજીવનમા કર્મ જ સર્વોપરી હોવાથી હાથ્યા માણસે સારી પેઠે આગલ પાછલનો વિચાર કરીને જ કામો કરવા જોઈએ.

[અને બુદ્ધિની કેલવળીમા પણ કર્મકૌશલ ઉપર જ વધારે માર મૂકવો જોઈએ.]

અથવા

[કર્મ એટલે પૂર્વજન્મે કરેલુ કર્મ એવો અર્થ કરી ' કર્મ ' શબ્દ લગભગ દૈવના અર્થમાં વાપરીને કેટલાક લોકો આ શ્લોકનો ખુદો જ અર્થ કરે છે અને ઘીઝી લીટીમાનાં ' તથાપિ ' શબ્દ એમને અનુકૂલ આવે છે તમની દૃષ્ટિએ આ શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય —]

માણસને મળતુ ફલ તેનાં પૂર્વજન્મના કર્મો પર આધાર રાખે છે. આજની એનાં બુદ્ધિ પણ પૂર્વભવે કરેલા કર્મને જ અનુસરે છે. આમ માણસ બધી રીતે પરતગ્ર છે છતાં હાથ્યા માણસે, રૂંધરે બુદ્ધિ આપી છે એટલા સ્થાનર

ઉત્તમ રીતે વિચાર કરીને જ કર્મો કરતા રહેવું જોઈએ, કે જેથી આ નહિ તો આગલો ભવ તો મુઘરે

[પહેલો જ અર્થ સારો જણાય છે આ મનનો વિચાર કરીને જ જ્યાં ચાલી શકાય એમ હોય ત્યાં આગલના અને પાછલના મવોની વાત લઈ આવવી અનાવશ્યક છે શ્વર્ગ સૂન-પ્રચિતો હિ લોક ।]

૧૨. આપણા માન્યતા વિધાતા તરીકે આપણે દેવોને નમસ્કાર કરીએ છીએ, પણ તે દેવો પણ મૂઆ વિધિને વશ રહીને જ નથી ચાલતા શું ? તેથી વદન તો વિધિને (દૈવને) જ કરવું ઘટે પણ એ દૈવ પણ સ્વતંત્ર ક્યાં છે ? એ કર્મ પ્રમાણે નિશ્ચિત, અમુક ચોક્કસ ફલ જ આપનાર હોય છે અને ફલ તો કર્મને આધીન છે તો પછી એ અમર દવાને લઈને શું કરીશું ? અન દૈવને લઈને પણ શું કરીશું ? જેની આગલ વિધિ-વિધાતાનું પણ કશું ચાતું નથી, તે કર્મને જ અમારું વદન હજો

૧૩. જે દેવાધિદેવ કર્મે પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવને પુષ્કરની જેમ બ્રહ્માડરૂપી ઘઠાની અંદર અનેકવિધ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાના કામ ઉપર નીમ્યો, સર્વવ્યાપી વિષ્ણુને પણ દશાવતાર લેવાના મહાસરગ્ગમા ધક્ક્યો, અને શકર રુદ્રને હાથમા સોપરી આપી દઈ મિત્રા માત્ર રક્ષકતો કર્યો, અને જના નિયમનને પરિણામે સૂર્ય આકાશમા અસ્થલ મમ્યા કરે છે, તે સર્વ-સમર્થ કર્મને જ અમારા નમસ્કાર હજો

૧૪. નીચ લાકોની આરાધના કરતા કરતા, એમના અપરાધો જેમતેમ કરીને સહન કર્યા આસમા આવતા આમુને અદર ને અદર રોક્ષિને શૂન્ય મનથી તમને રીક્ષવા હસી ચતાવ્યુ, મનની ચઘી લાગણીઓ દ્વારી સીધી, અને જેમની બુદ્ધિ ઘેર મારી ને અવઝી થઈ છે એવા લોકો આગઢ પણ હાથ જોડયા, હવે હે નપ્કટ, વિપ્કટ આશે ! હમીયે તુ મને ચીજે કયા કયા નચાવવા માગે છે ?

૧૫. [સ્વાભિમાની માણસ પણ ગૃહસ્થાશ્રમની વિટયણાઓથી જેર થઈને અિમાના વચનો મોટામાથી કાપવા તૈયાર થાય છે એ ધીનાને ધ્યાનમા રાલીન કવિ કહે છે —]

ભૂલથી અકલ્પતા અને વીલુ મોઢુ કરીને રોતાં કલ્પતા છોકરાઓ જના પાટયા તૂટયા વસ્ત્રોને રેંચતા હોય છે અને તમને શાન્ત કરવાના કશો જ ઉપાય હાથમા ન હાવાથી જે લાચાર થઈ બેઠી છે, એવી વિચારી દયામળી ગૃહિણી નજર આગઢ ન હાત તો કયા સ્વાભિમાના માણસ, પાતાની ચાલના વિપ્કટ જસો એ મયને કારણ ગદગદ થયલી વાળીએ તૂટતા અને સરી પડતા અક્ષરે, પોતાના વઢયા પેટને માટે કોઈની આગઢ ‘મને કાંઈક આપા’ એમ કહેવા તૈયાર થાત ?

૧૬. ઝમે ઘણુ ચમ્પુ, પણ ત ક્ષમાને સ્વીધે નહિ, ગૃહસ્થાશ્રમનાં મુશ્તોનો ત્યાગ કર્યા, પણ ત સતોષ સમાધાનને

કારણે નહિ, અસાધ્ય એવા ટાઢ, તડકો, પવન આદિ સહન કર્યાં, પણ તે કેવલ ષણેશ માનીને, તપાચરણ તરીકે નહિ, પ્રાણોનુ નિયમન કરીને, એકાગ્રચિત્તે દિનરાત ધ્યાન ધર્યું, પણ તે ધનનુ, મગવાન શકરના ચરણનુ નહિ, આમ જે જે કર્મો મુનિઓ કરે છે તે યથા અમે કર્યા પણ તે ફલપ્રાપ્તિ માત્ર અમે વચિત્ત જ રહ્યા

૧૭. બ્રહ્મજ્ઞાનને સીધે જોમના મનમા વિવેક જાગ્યો છે, અને તેથી જોમની બુદ્ધિ નિમલ થઈ છે તથો કેટલું ચથુ વિકટ કામ કરે છે, કે પ્રત્યક્ષ મોગવાતા વૈભવને, તદ્દન નિ સ્પૃહ થઈ, સદતર છોડી દે છે જ્યાર અમે જે સપત્તિ ભૂતકાલમા અમને મળી નથી, વર્તમાનકાલમા જે અમારી પાસે નથી, અને અવિષ્યકાલમા મળશે જ એવી જોને વિષે ચોક્કસ જ્ઞાતરી નથી અને જોને ફક્ત વાસનામા જ અમે પકડી રાખી ં, એવી કાલ્પનિક સપત્તિનો માનસિક ત્યાગ કરવા પણ સમર્થ નથી

૧૮. આ વિશાઠ વિશ્વમા આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી જે અમર્યાદ વસ્તુઓ છે, તમાણે વરાહ અને રાહુ એ બે જ અમત્કારના વિષય તરીકે રાહુથી ચઢી જાય છે. કારણ કે એકે (વરાહે) હૃવેલ્લી પૃથ્વીને પોતાના દાતની અળી ઉપર ડાઠાવી લીધી, જ્યારે ધીજો (રાહુ), કેવલ પોતાનુ માપુ જ ઘાફી રહેલુ હોવા છતા, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી

શનુને ગઢી જાય છે, અને પછો ઉદારતાથી એને છોડી
પણ દે છે

૧૯. હે ચિત્ત, તું ન તો પાતાલમાથી બઢી રાજાને
છોડાવ્યો, ન દુનિયામાથી મૃત્યુનો ક્ષય કર્યા ચંદ્ર ઉપર
દેસાઈ આવતો મેલો ઢાધો તું મૂમ્યો નથી અને લોકોના
ધ્યાનિઓનો પણ મમૂઠ્ઠ ઉચ્છેદ તું કર્યો નથી આ પૃથ્વીને
જરા ઠુચ્છીને, વિચારા શેપના માયા ઉપરનો માર પણ ધનવાર
હઢવો કર્યો નથી ત્યારે સત્પુરુષોમા પોતાની ગણના હોવાનુ
શુદ્ધા અભિમાન ધારણ કરતા તને શરમ નથી આવતી ?

[આ શ્લોકની છેલ્લી લીટી જરા અટપટી છે છદમા
'ન' શબ્દ ન લેઢો એટલે છોડી દીધો લાગે છે 'અભિમાન'
અને 'ગણના'ના સ્થાનનો પણ મોટાઢો થયો લાગે છે]

૨૦૦. તે કાચગો જ સરેરાસ જન્મ્યો કહેવાય કે
જળે આ વિશાઢ પૃથ્વીનો માર ઉચકરા પાતાની પીઢ
અર્પણ કરી ત જ પ્રમાણે ધુરનો જન્મ પણ ધન્ય રારો કે
જને આધારે તારાઓનુ અશ્વુ જ્યોતિર્મંડલ નિયમ પ્રમાણે
કર્યા કરે છે

જન્મ લે છે તેમને હાથે કોઈનું ઐહિક કે પારલૌકિક કલ્યાણ થતું નથી

૧૦૧. [પોતાની મર્યાદા ન છોડનાર સાગર અને પોતાને સ્થાને સ્થિર રહેનાર કુલ્પર્વતો વચ્ચે પ્રલયકાળ આવે ત્યારે ચહે જ છે પણ મહાત્માઓ આવી ક્ષુદ્રતા યતાવતા નથી તેઓ તો જેમ સકટ વધારે તમ વધારે જ અજ્ઞ થવાના એમ સમજાવતા કવિ કહે છે —]

હૈ જહમતે, વિપ્લવાલે મહાત્માઓનો ધૈર્યનાશ થયલો જોવા તું દ્રષ્ટો છોય તો એ ચોટો પ્રયાસ તું છોડી દે આ મહાત્માઓ કાંઈ તમારા ક્ષુદ્ર કુલ્પર્વત પણ નથી અને પામર સાગર પણ નથી કે જેઓ પ્રલયકાળ આવે કે નરત પોતાનો સ્વધર્મકર્મનો નિયમ પણ ઉલટાવી દે છે

૧૦૨. મિન્ન મિન્ન શાસ્ત્રોના અર્થની વિચારણા કરવાની જેની ચ્ચલ્લતા શમી ગઈ છે, અનેકાનેક રસયુક્ત કાવ્યોનો આસ્વાદ લેવાનું જેનું કુનૂહલ ઓસરી ગયું છે, ન્યાય અને તર્કના અધ્યયનને લીધે ઉઠતી જેની અનેક શકાઓ અને વિકૃત્તોના વિસ્તારના તિ શેષપણે નિરાસ થયો છે, એવું મારું મન હવે ભગવાન શંકરને સ્મરણ જવાને જ કહે છે

૧૦૩. કોમલ વરુણાચી મરાઈ ગયલા હૃદયવાળા અમે, સર્વસ્વનું દાન આપીને, કોઈ પવિત્ર તપોવનમાં, શરદ્ફલનું

પૂર્ણ ચંદ્રની ચાંદનીથી મનોહર થયેલી રાત્રીઓ, આ સસારમા વિધિની ઘટનાઓ કેવા વિષમ પરિણામો ઉપજાવે છે તેનું સ્મરણ કરતા, અને મગલ્લાન સ્મરના ચરણમા જ ચિત્તનું શરણ સોધતા, પસાર કરીશું

૧૦૪. વેદ, સ્મૃતિઓ, પુરાણપઠન, અતિ વિસ્તારવાળા શાસ્ત્રો, તેમ જ—જેને જોરે સ્વર્ગ નામથી ઓઢ્યતાતા એક ગામઠાની એકાદ શૂંપડીમા નિવાસ કરવાનું મહેતુ એટલું જ જેનું પજ છે તથા—યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડના વિસ્તારથી શું વળવાનું હતું ? મલ્લવધનોની ડું સંદાયી જાળને ઘાઢી નાસનાર અમિ જેણે, અને સ્વાત્માનંદની પદવીમા પ્રવેશ કરાવનાર એક સાધનને છોડી દર્શાવે તો યાત્રી વધા વાળિયાવેઢા છે.

૧૦૫. [વર્ણાશ્રમના ચિન્હો ધારણ નહીં કરેલાં હોવાથી, અને અલ્પિત ભાવે પોતાની મસ્તીમા ચાલતો દેલાવાથી, જેને વિષે સ્ત્રોતોના મનમા કુતૂહલ જાય છે એવા યોગીઓની અનાસક્ત શાન્તિ વિષે કવિ લખે છે —]

આ વાળાલ છે, કે વાળાળ છે ? શદ્દ છે કે તપસ્વી છે ? સારાસાર તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરવામા કુશલ એવો કોઈ યોગીશ્વર તો આ નહીં હોય ? इत्यादि શકાઓ મનમાં ઉઠવાથી સ્ત્રોતો જેને વિષે ટુટથી જાતજાતની વાતો કરે છે, એવા યોગીઓ કયા હર્ષ શોક વગર પોતાને રસ્ત ચાલ્યા જાય છે

૧૦૬. કામવિકારના નેત્રરોગની અસરને લીધે જ્યારે અમારામાં અજ્ઞાન અને લપટતા હતા ત્યારે આજુ જગત નારીમય છે એમ અમારી આંખોને લાગતુ પણ હવે જ્યારે સાર અને અસાર વચ્ચેનો ભેદ થતાવતુ વિવેકરૂપી અજન અમે આજ્યુ ત્યારે સમત્વને પામેલી અમારી દષ્ટિ આ સમસ્ત ત્રૈલોક્યને વ્રજમય રેણે છે

૧૦૭. આ અનેક પ્રકારના ભોગો સ્વભાવે જ ક્ષણ જીવી છે અને જિંદગી તો આવા ક્ષણભગુર ભોગોની જ બનેલી હોય છે ત્યારે, હે લોકો, તમે શા પ્રયોજનથી એમની પાછલ અટવાયા કરો છો ? થસ કરો આ વધી થાવલ

અને જો અમારી વાત માનવા જેવી લાગે તો આશાની સેંકડો જાલના વચ્ચનો હઠાવતા હઠાવતા પ્રસન્નનિર્મલ બનેલા મનને સ્થિર કરો પોતાને સ્થાને એ સ્થાન તો કામનાઓનો નાશ થવાથી જ હાથમા આવી શકે છે

૧૦૮. હે માતા પૃથ્વી, હે તાત વાયુ, હે મિત્ર ત્વજ, હે વાન્ધવ જલ અને હે માઈ આકાશ, તમને વધાને હાથ જોડીને આ છેલ્લો નમસ્કાર કરુ છુ તમારા સત્સગને કારણે જે કાઈ સત્કર્મનો ઉદય થયો, તમાથી પ્રાપ્ત થતા નિર્મલ જ્ઞાનને લીધે તમામ મોહનુ જોર દૂર થયુ છે, અને હવે હુ પરબ્રહ્મા કાયમને માન લીન થાઉ છુ

(હવે પાછા આવવાપણુ અને તમારી વચ્ચે રહેવાપણુ રહેતુ નથી)

પ્રકીર્ણ શ્લોકો

૧૦૯. પહાડની કોઈ શિલાને જ જેમણે પોતાનો શય્યા બનાવી છે, ગિરિગુહારૂપી ઘરથી જેમને સંતોષ છે, જાડોની છાલ એ જ જેમને માટે સર્પૂર્ણ ચક્ષુ છે, મૃગલાં અને પક્ષીઓ જેમને માટે પૂરતા મિત્રો છે, જાડનાં તાજાં રસદાર ફટ્કોથી જ જેમનું ગુજરાન ચાલે છે, ક્ષરણાંતુ મધુર પાણી જ જેઓ ઉચિત પીણું ગણે છે અને જેમનો મનોવિનોદ વિદ્યારૂપી યુવતી સાથે જ ચાલે છે, એવા લોકો મારે મન તો પરમેશ્વર (વાદશાહ) છે, કેમકે એવા લોકો લોભમાં ફસાઈને, સેવક બનીને, કોઈની આગળ માથું નમાવતા નથી

૧૧૦. આ દુનિયાદારીની જિંદગીથી હું તો બંધુ કુશળ જોતો નથી. આમા કરેલો શુભ કર્મોના ફલનો વિચાર કરું છું ત્યારે પણ મને તો ભય જ ઊપજે છે. કેમકે લાંબા વરસથી સેવેલા વિપયોને પુણ્યના મોટા પ્રવાહનું સિંચન મળે કે તેઓ એવા તો મોટા ઘડે જાય છે કે વિપયોને સેવનારને અંતે સંકટમા જ નાખે છે.

૧૧૧. રોજ ને રોજ સૂરજના આયમવાદી અને કુગરાથી આગરદા ઘટતી જ જાય છે, અને છતાં અનેક જાનનાં કાર્યોના મારને લીધે ધોજારૂપ થયેલા વ્યવસાયોમાં

વગ્વત તો જાણ્યામા પણ નથી આવતો તેમ જ જગતમા જન્મ, જરા, વિપત્તિ અને મરણ રોજ ને રોજ જોયા છતાં મનમા ત્રાસ ઠપ્પજતો નથી.

સરેસર, પ્રમાદરૂપી મોહમયી મદિરાનું પાન કરીને જગત હનુમત્ત થન્યુ છે.

૧૧૨. [દુનિયાના અનેક કવિઓએ મનુષ્યજીવનને નાટક સાથે સરસાવ્યું છે તે જ પ્રમાણે ભર્તૃહરિ પણ સસારને રંગભૂમિ કહી માણસ એમા નટની પેઠે કેવી કેવી ભૂમિકા ધારણ કરે છે એ વર્ણવે છે —]

ઘઘી માટે બાઝક બન્યા પઠી વીજી ઘઘી માટે એ વિલાસક્રીડામા ચતુર એવો યુવાન બને ટે ઘઘી માટે બનશૂન્ય ગરીબ બને છે તો બીજી ઘઘી માટે એ વૈભવને શિયરે પહોંચે છે આમ નટની પેઠે નાટક ભજવતો ભજવતો ઘરડો થઈ, અન્ત ઘઘા ગાત્રો જીણ થયા છે અને મોઢા ઉપર કરચલીઓ છપાઈ છે એવા વૈશમા માણસ ચમપુરી નામના નાટકના પદ્મ પાઠક અલોપ થઈ જાય છે.

૧૧૩. હે પ્રિય મિત્ર કોઈ કસાયેલો કુમાર મજબૂત હાથે માટીનો લોચો બનાવે તેમ, દુષ્ટ વિધિ આપણા મનનો લોચો બનાવી તને ચિંતાના ચાક પર ચઢાવે છે અને વિપત્તિરૂપી દણ્ડાના ઉપરાઉપરી આઘાતોનો પરિચય કરાવી ચક્કર ચક્કર ફરવે છે સ્વર નથી પડતી કે આમાથી કેવો ઘાટ ઘઢવાની એની દાનત છે

૧૧૪. માણસની પ્રતિષ્ઠા કરમાઈ જાય, સવત્તિ ઘટી જાય, ચાવકો આશાએ આવીને સ્વાલી હાથે પાછા જવા માડે, સગારહાલાઓની સરચા ઓસરી જાય, આશ્રિતો ત્યાગ કરી જતા રહે અને જુવાની પણ ધીમે ધીમે નાશ પામી જાય, એટલે ઢાઢ્યા માણસ માટ એ જ યોગ્ય ગણાય કે એને જાહનના પાર્ણાથી પુનિત થયલા સ્વડકોવાળા પર્વતશ્રેણી હિમાલયમાં જઈને કોઈ સ્ત્રીનાં યાજુમાં, એકાંત સુદર ગુફામાં કે લતાકુજમાં વાસો કરી લેવો

૧૧૫. પૂર્વી મુશ્કેલ એવી આ પેટની સ્થાઈ, ઇચ્છા એવાં માનભાવરૂપી ગાંઠને ઢીલી કરવામાં કુશળ છે, શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણોના સમૂહરૂપી પદ્મોને સંકોચાવનારી જાણે પૂનમની ચાંદની છે, અથવા લગ્નરૂપી ચેલનાં જાહોજલાલી કાપી નાવનારી કુહાલી છે એ સ્થાઈ માણસને નચાત્રી નચારી કલા ફક્ત કરે છે !

૧૧૬. [જહ પાત્ર તત્ત્વ પરિણામ, એ સિદ્ધાંત ચરિતાર્થ કરતા કવિ કહે છે —]

જ જ્ઞાન સજ્જનોને માટ અભિમાન અને મદ આદિ દુર્ગુણોના નાશક હોય છે, એ જ કેટલાક લોકોને (દુર્જનોને) માટ મદ અને અભિમાનને યોગ્ય બને છે

અર્થાત્તુ સ્થાન સચારી લોકોને માટે મુક્તિનું સાધન ગણાય છે ત્યારે એ જ જાણી કામવિહૂલ લોકોને માટે નિવારણને અત્યંત ઉત્તેજિત કરનારી નીવડે છે

૧૧૭ હાથી કે મૂઝ જેવા જવરદસ્ત પ્રાણીઓનું માસ આરોગ્યનાર ચલવાન સિંહ વરસમા એકાદ વાર જ સગ કરે છે. ઝ્યારે કઠળ મરડિયા સ્વાદિને જીવનાર વ્યૂતર રોજ ને રોજ કામાસક્ત થાય છે, કહો, આનું કારણ શું હશે ?
 દૂધલાને હવસ વધારે !

૧૧૮. મુકાઈને જે હાડપિંજર થયો છે, એક આલ જવાથી જે કાળો બન્યો છે, પગે જે લગડો છે જેના કાન મઢી ગયા છે, જેને પૂછડી રહી નથી વળોને કારણે જે પઠ્ઠી સ્તરડાયલો છે, જીવડાઓના સંકડોં ગૂંચલાથી જનું શરીર સ્તદવદે છે, મૂલથી જે લેવાઈ ગયા છે અને જના મળ્યામાં હાડલીનો કાઠલો ભરાયો છે, એવો ઘરડો કૂતરો પણ કૂતરીનાં પાઠલ પાઠલ પર્યાં જ કરે છે

અરેરે ! કામદેવ મરેલાને પણ માર્યા વગર રહતો નથી

૧૧૯. રમણીના કટાક્ષરૂપી થાળ જેને ધાયલ કરતા નથી, ક્રોધાગ્નિનો તાપ જેના હૈયાને બાજતો નથી, અને જુદા જુદા વિષયો જેને પોતાના લાભપાશથી સ્વેચ્છી શક્તા નથી, એવો બુદ્ધિમાન ધીર પુરુષ આ આલ્લા ત્રિલોક્યને જીતી જાય છે

(કામ, ક્રોધ, લોભ, એ ત્રિતયને જે જીતે તે ત્રિલોકીને જીતે)

शुक्तिसुग

पृ २६. लोकहृदयन जीत एरी कविता रचवाना
नक्ति हाय तो पछी रापससा भोगरानी जरूर शी ?

॥ जो विमय क लाजलज्जा होय ता आभूषण वगर
शु नडवानु हतु ?

॥ चाही खावानी एक हलकाई होय तो पीजा
पापोना शी जरूर ?

॥ जा पासे दुर्ननो हाय तो शु सर्पो पण जोड़ए
सर ?

॥ माणसमा जो शमा होय तो आत्मरक्षण माट
वच क यत्नरना शी जरूर ?

॥ मन साफ होय तो तीर्थसेवनी गरज शी ?

॥ अपरीति पगया पछी मृत्युनु शु प्रयोजन ?
अपरीति ज माणस माट मोत समान छ

॥ दायादो (न्यायीश) हाय तो पछी दारानडनी
शी जरूर ?

॥ सत्य माथ्यु होय ता तप साधरानी शी जरूर ?
सत्य ज परम तप छे

¶ શરીર ધારણ કરીને ચાર યુગ જર્ણી લાગી
આવરતા મોગી તોય તથી શું વઢ્યુ ?

પૃ. ૫૭. એવી કઈ વસ્તુ છે કે જેને ચીની કોઈ
વસ્તુનો ઉપદ્રવ નથી ?

¶ ઘર ચઢી ઊઠયે કૂવો સોદવા માંડવુ એ વડી
પ્રજ્ઞતિ કેવી ?

¶ નિપુણતા કોને કહેવી ? સદાચારના આદર્શો
પ્રત્યનો અનુરાગ એ જ નિપુણતા છે

¶ હાનિ કઈ કહેવાય ? ચરાત વેડફી નાસવા
કે તેક સોઈ વેસડુ એ જ હાનિ છે

¶ રાજત્વ શામા રહેલુ છે ? પોતાના હુકમનુ પાલન
કરાવવાના સામર્થ્યમા

¶ શર કોણ ? પોતાની હિન્દ્રિયો કાનૂમાં રાખી શક્તા
હોય તેવો માણસ

¶ સેવાશુશ્રૂષા કરો વિદ્વાનોની

¶ ગર્વને ત્યજી દા

¶ સન્માન્ય લોકોની આમન્યા રાખા

¶ દીન દુ સિયાઓ ઉપર દયા કરો

¶ પોતાના ગુણોને ઉઘાડા પાડા મા તનાં ચળગાં
ફૂકો મા

પૃ. ૫૮. પાતાના દ્વેષીઓના પણ મન રાखો

❶ પાપકર્મમા પ્રીતિ રાखીશ મા

❷ માહને રાखેરી કાટા

❸ ચિત્તશાન્તિ પ્રાપ્ત કરો - ચિત્તને સ્થિર રાखો

❹ હે ચિત્ત, હવે તો તું પ્રસન્ન થા !

❺ વિદ્યા એ જ પરમ દૈવત છે

❻ પરદેશમા કે પ્રગસમો હોઈએ ત્યારે વિદ્યા જ મિત્ર - સ્વજનની ગરજ સારે છે

❼ મૂર્ચાઓની શોમા એમના મીનમા જ છે

મીન એ જ મૂર્ચાઓનો સાસ અલ્કાર છે

❶ કવિઓ તા પિત્ત વિના પણ વૈભવશાદ્ધી હોય છે

❷ મૂર્ચને માટે કોઈ ઓસડ નથી

❸ વિદ્યાવિહોણો માણસ તો નયો પશુ જ છે

પૃ. ૫૯. 'કોઈનું મનુ કરવું અને છતાં એની પરી વાત ન કરવી' એ માણસની રાખદાની બતાવે ॥

❶ સપ્ત જીવો કોઈ દિનૈયો નથી

❷ ગ્રીષ્મ - ચારિત્ર્ય - એ જ માણસનું મોટામાં મોટું ગામૂર છે

❸ વૈભવની શોમા મૌઝન્યમાં છે

¶ વાળીનો, સંચમ એ શરતાનું આભૂષણ છે.

¶ ધૈર્યશીલ પુરુષો પોતે નિધિત કરેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ધંસી જતા નથી.

¶ ધૈર્યશીલ ઢાહ્યા માણસો ન્યાયના માર્ગથી એક ઢગલું પણ આડે જતા નથી.

¶ જેને જેને જુએ તેની તેની આગલ દીન વચન ફાઢીશ નહિ.

¶ માણસ વિવેકથી ચઢ્યો કે તેનું અનેક રીતે પતન થવાનું જ.

¶ દુર્વલ લોકો નથી વિષયોનો ઉપભોગ ભૂંડ શક્તા કે નથી તેમનો સદંતર ત્યાગ કરી શક્તા.

¶ ગાંધલ કે દુષ્ટ મત્રી રાહીને રાજા નાશ પામે છે.

પૃ. ૬૦. વાળીની સઘાઈ એ જ મોટામાં મોટું આભૂષણ છે.

¶ તેજસ્વીપણું માણસની ઉમર ઉપર આધાર નથી રાખતુ.

¶ વલ્લવાન વાલ વધાનો સંહાર કરે છે, કોઈને પણ છોડતો નથી.

¶ તે સર્વસહારક વાલને નમસ્કાર હજો

¶ સસલાનું શીંગડું કોઈ કોઈને આપી શકતુ નથી. કેમકે તેની મુદ્દલ હસ્તી જ હોતી નથી.

પૃ. ૫૮. પોતાના દ્વેષીઓનાં પણ મન રાखો.

❶ પાપકર્મયા પ્રીતિ રાखીશ મા

❷ મોહને સંખેરી કાઢો.

❸ ચિત્તશાન્તિ પ્રાપ્ત કરો — ચિત્તને સ્થિર રાखો.

❹ હે ચિત્ત, હવે તો તુ પ્રસન્ન થા !

❺ વિદ્યા એ જ પરમ દેવતા છે.

❻ પરદેશમાં કે પ્રવાસમાં હોઈએ ત્યારે વિદ્યા જ મિત્ર — સ્વજનની ગરજ સારે છે.

❼ મૂર્ખાઓની શોભા એમના મોનમાં જ છે.

મોન એ જ મૂર્ખાઓનો પાત્ર અલંકાર છે.

❶ સવિઓ તો ચિત્ત વિના પણ વૈભવશાદ્ધી હોય છે.

❷ મૂર્ખને માટે કોઈ ઓસર નથી.

❸ વિદ્યાગિહોળો માણસ તો નયોં પણ જ છે.

પૃ. ૫૯. ‘કોઈનું મનું કરવું અને છતાં એની કક્ષી વાત ન કરવી’ એ માણસની રાત્રિદાની થતાં છે.

❶ ઉદયમ જોવો કોઈ હિનૈપી નથી.

❷ ટીલ — ચારિત્ર્ય — એ જ માણસનું મોટામાં મોટું આભૂષણ છે.

❸ વૈભવની શોભા મોજન્યમાં છે.

¶ वाणीનો સયમ એ શરૂતાનુ આભૂષણ છે.

¶ ધૈર્યશીલ પુરુષો પોતે નિશ્ચિત કરેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કર્યા વિના થમી જતા નથી.

¶ ધૈર્યશીલ ઢાહ્યા માણસો ન્યાયના માર્ગથી એક ઢગલુ પણ આઢે જતા નથી

¶ જેને જેને જુએ તેની તેની આગલ દીન વચન કાઢીશ નહિ.

¶ માણસ વિવેકથી ચલ્યો કે તનુ અનેક રીતે પતન પવાનું જ

¶ દુર્યઢ લોકો નથી વિષયોનો ઉપભોગ લઈ શક્તા કે નથી તેમનો સદતર ત્યાગ કરી શક્તા

¶ ગાફલ કે દુષ્ટ મત્રી રાણીને રાજા નાશ પામે છે

પૃ. ૬૦. વાણીની સચ્ચાઈ એ જ મોટામાં મોટુ આભૂષણ છે

¶ તેજસ્વીષ્ણુ માણસની ઉમર ઉપર આધાર નથી રાખતુ

¶ ઘઢ્યાન કાઢ વધાનો સહાર કરે છે, કોઈને પણ ઓઢતો નથી.

¶ ■ સર્વસહારક કાઢને નમસ્કાર હજો

¶ સસલાનુ શીંગડુ કોઈ કોઈને આપી શકતુ નથી કેમકે તેની મુઢલ હસ્તી જ હોતી નથી

- ૧૭ સગ્ગજનો સમૃદ્ધિ આગતા પણ ઉદ્ધત ચનતા નથી
- ૧૮ સમ્પટમા ક મુલમા જ સરસી રીતે આપણી સાથે
વને ડ ત જ મિત્ર કહેવાય
- ૧૯ હૃદયના માગ નિર્મળ રાસલો
- ૨૦ સકટ સમય માણુ ઝુલુ રાસલુ
- ૨૧ દુઝનોની ઉદ્ધતાઈ સહન કરવાનુ મને મન જ
ધનુ નથી
- ૨૨ સગ્ગજનોના આવરણની ભવ્યતા ચકિત કરે એવી
હોય છે

પૃ. ૬૧. હે માનવીઓ, કહો તો સરા, આ
ભમારમા તમને જરા સરણુ પણ મુગ જહણુ છે ?

- ૧૩ ભોગ સાથ રોગનો ભય રહેલો જ છે.
- ૧૪ પુર્ણાજનોને અંદરના દુષ્ટોથી ડરવાપણુ રહે છે
- ૧૫ મપત્તિને રાજાનો ભય હોય છે.
- ૧૬ શાસ્ત્રની ચારતમા વાદનો (વખાવણીનો) ભય હોય છે.
- ૧૭ જન્મ તો મરણે સૂધી જ રાખ્યા છે
- ૧૮ સમૃદ્ધિકે મપત્તિને માથે નધરનાની આપત્તિ હોય જ છે
- ૧૯ કેડુ વિચિત્ર, કે મોદ્દને લીધે અમને દારમ પા
નથી આવની

❶ આ ભયમરી દુનિયામાં કેવલ વૈરાગ્યને જ કશાનો ભય નથી.

❷ આપણી તૃષ્ણા નથી ઘસાઈ ગઈ, પણ આપણે જ ઘસાઈ ગયા છીએ.

❸ જેની તૃષ્ણા વિશાળ છે તે જ દરિદ્રી ગણાવો જોઈએ.

પૃ. ૬૨. અમે પણ પૂરેપૂરા નિઃસ્પૃહ છીએ.

❶ ધરતીની પયારી માફક ન હોય

❷ સંસાર નશ્વર જાણીને સન્તોષ વનનો આશ્રય લીધો.

❸ પરેશ્વર પૃથિવી જ મુંદર પયારી છે.

❹ આપણા ઘાહુ પૂરતું ડહાંતું છે.

❺ એકબે યોગી જ સ્વસ્થ ચિત્તે રહે છે.

❻ જિંદગી તો મોજાના જેવી ચંચલ છે

❽ યથા પદાર્થો ચંચલ કે નશ્વર છે, કેવલ એક ધર્મ જ નિશ્ચલ છે

❹ મનને પરી પરી સમજાવશું કે આ વિશ્વ તો કેવલ ધામનો ઢગલો જ છે.

❶ જલ-તરંગના જેવી પોતાની અસ્થિર અવસ્થાનો ત્યાગ કર

❷ પરબ્રહ્મા લીન થાઉં છું

❸ મારી વચનચાતુરી મારી અંદર જ મુકાઈ ગઈ છે.

મૌખિકાશ્રવણ

પૃ. ૬૬- ટેકીલો માણસ પોતાનું ધારેલું કામ પાર પાડતા મુરઝા આવે કે દુઃખ આવે તની પરવા કરતો નથી

૧ સમ્બનો પોતાની મેલે જ પારકાના હિત માટે ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયાસ કરે છે.

૨ સેવાધર્મ તો મલમલ યોગીઓ પણ ન સાધી શકે એવો ગહન-વિષમ હોય છે

૩ જેમણે દીન થઈને કોઈની આગળ હાથ જોડી માથું નમાવ્યું નથી તઓ બાદશાહો છે એમ દુઃખ માનું છું

૪ આ ગસાર અમૃતમય છે કે વિષમય તે કહી શકાતું નથી.

૫ જે સ્ત્રી કેવળ રોગનું નિવારણ છે ■ જાંઘ મુરઝા જ છે એવો અપહો જ્યાં ત માન્ય થાય છે ।

૬ પ્રમાદરૂપી મદિરા પીને આત્મ જગત જાતે ઉન્મત્ત થનું છે ।

૭ નીચ માણસની દૃષ્ટિ જેના પર પડી તેનો કયો માનગ મુગી રહી શકતાનો હતો ?

¶ કુદ પ્રાણી પોતે સંઘરેલી કે અપનાવેલી વસ્તુ કેટલી તુચ્છ છે એનો સ્થાલ કરી જ શકતો નથી.

¶ માણસ વિવેકઘ્ન થયો કે તેનું સેંકડો રીતે પતન થયું જ જાણવું.

¶ ઘુસડને દિવસે દેખાતું નથી તો તેમા સૂર્યનો શો દોષ ?

૫. ૬૬. મોંઘામૂલાં રત્નોની કિંમત ઓછી બાકનાર નાદાન રત્નપારણ્ણો જ નિંદાને પાત્ર બને છે, મહિ કે રત્નો.

¶ વસંતઋતુ વેસતાં છતાં કેરડાના કાઠને એકે પાંદડું ન આવે તો તેમાં વસંતનો કંઈ દોષ સરો ?

¶ ઝડાં લક્ષ્મી હોય ત્યાં આપતિઓનો જાણે રાફડો ફાટયો હોય તેમ તે આવ્યા જ કરવાની.

¶ પ્રાણીઓનાં સોગટાં બનાવીને મા જગતના પટ ઉપર ભગવાન કાઢી ભગવતી કાઢી જોડે સારીપાટની રમત રમે છે.

¶ નિરંકુશ વિધિએ એવી કઈ વસ્તુ સરજી છે કે જે ચિરકાલ ટકી રહી છે ?

¶ કયો ટેકીલો માણસ પોતાના વઢવા પેટને કાજે 'મને કંઈક આપો' એવા શબ્દો મોઢામાથી કાઢે ?

૧૧ ગમે તયા સક્કમા પડયા હોય તોપણ માણસા પાતાની યોગ્યતાને અનુસૂય એમ જ જલ્લ ઇચ્છે છે

૧૨ માનીઓનો અગ્રેમર એવો સિદ્ધ, ધીણ થયો હોય તોયે, અન્ય જનારની પેઠ કદી સૂકુ ઘાસ સાથે રારો ?

૧૩ પોતાને આહુતિ સરઢારનાર હોતાને પણ અમિ અહતાવેન યાઢયાનાં જ

૧૪ ગુણગનોનો એવો કયા ગુણ છે કે જે દુર્જનોએ અચ્છી રીત વર્ણવી વસાડયા નથી ?

૧૫ કોઈ પણ વસ્તુ મહત્તરની ગણાય છે કે નજીવી, તે માગમની અસ્થા, મરજ કે પ્રસંગ ઉપર આધાર રાખે છે

પૃ. ૬૭. સારસમપના વર્ણી માગમે કેઢવેગી હાય તો તે જ એકલી તને મારી રીત શોભાયે છે

૧૬ જમ કમઢના તંતુઓ હાર્યાઓને રોરી ઢકના નથી, તેમ તણનાલા જગી તુચ્છ ધનલ્લની પડિતાને ધવનકામ્ક ઘડે ઢકતી નથી

૧૭ મહામાઓના ચારિત્ર્યની મહત્તાને મર્યાદા જ નથી હોતી

૧૮ કચ્છનો બા આઢાં જા રિદ્યા નામનુ અનાર્થન નામ પામનુ નથી

¶ અગ્નિને કયો વાલ્યો હોય તોપણ એની જ્વાળા કદી નીચે જતી નથી, તે તો ઉપર જ જવાની

૫૮. પરાર્યને જ જે સ્વાય માને છે એવો પુરુષ જ સજ્જનોનો અગ્રેસર હોઈ શકે છે

¶ આ કર્મભૂમિમા આધ્યા છતાં જે માણસ તપાચરણ કરતો નથી તે સ્વરેસર અભાગિયો છે

¶ જો અમને જોઈને તુ મોઢુ ફરવતો હોય તો જાણજ કે અમે પણ પૂરેપૂરા નિષ્ઠુહ છોએ—અમને સારી કશી પડી નથી

¶ હે મિત્ર, આ દુનિયામા ઢાઢા માણસ માત્ર તપ સિવાય થીજી શ્રેયસ્કર (કલ્યાણકારક) વસ્તુ નથી

¶ માણસની આ દુનિયામા વધી જ વસ્તુઓને માપે અય ક્ષણમે છે કેવલ વૈરાગ્ય જ એક એરી વસ્તુ છે કે જેને કશાનો ઢર નથી

¶ વૈરાગ્ય કે ઉપશાન્તિમા જેમનુ ચિત્ત ચર્ચિલુ છે તેવાઓને માટે ઘર કે વન સરખુ જ છે

¶ જ્ઞાનનો દીપ એવો શકર યોગીઓના અતઃ કાળરૂપ ઘરમાં પ્રકાશમાન વિરાજે છે

¶ જે માણસ સાહિત્ય-સંગીત-કે કલ્પ-પ્રિહોનો છે, તેને શોગડા-પૂછડા વિનાનો સાક્ષાત પશુ જ જાણવો

¶ જેના માસ્વાદથી ત્રૈલોક્યનુ રાજ્ય વગેરે વિષયો પળ રસહીન બને છે તેવો એક જ એવો મહાન અવર્ણનીય ભોગ છે કે જે શાશ્વત ટકનારો છે.

¶ પાણીનાં મોજાં, પરપોટા, વીજળીના ક્ષવકારા, પ્રમદાઓ, અગ્નિની જ્વાળાઓ, સર્પો તેમ જ નદીના પ્રવાહો — એ વધા વિષે વિશ્વાસ કેવો ?

¶ જેઓ પોતાની ઇંદ્રિયો કાબૂમાં રાખે છે એવાઓની પીડાનું નિવારણ કરવા માટે વિદ્વત્તા અગાડ વપરાતી, તે હવે વ્યત્ત જતાં વિષયી જનોને ભોગવિલાસના જુદાં જુદાં સાધનો મેળવી આપવામાં વપરાય છે !

¶ પોતાના પ્રાણ બચાવવાની જ જેમને પડી છે એવા કેટલાક (પામર) માણસો આવીને પોતાની આગળ શિર છુટાવે એટલેથી માણસોને આટલી ઘમઢની ગરમી શાથી આવતી હશે ?

¶ જેની તૃષ્ણા વિશાળ છે તે મળે દરિદ્રી કહેવાઓ, મનમાં તૃપ્તિ ઊપજ્યા પછી ધનવાન કોણ અને દરિદ્રી કોણ ?

¶ જેના આસ્વાદથી ત્રૈલોક્યનુ રાજ્ય વગેરે વિષયો પળ રસહીન બને છે તેથી એક જ એવો મહાન અવર્ણનીય મોગ છે કે જે શાશ્વત રુકનારો છે.

¶ પાણીનાં મોઝાં, પરપોટા, વીજળીના ક્ષયકારા, પ્રમદાઓ, અગ્નિની જ્વાલ્યાઓ, સર્પો સેમ જ નદીના પ્રવાહો — એ યથા વિષે વિશ્વાસ કેવો ?

¶ જેઓ પોતાની ઇન્દ્રિયો કાવૂમાં રાખે છે એવાઓની પીડાનું નિવારણ કરવા માટે વિદ્વત્તા અગાડ વપરાતી; તે હવે વચ્ચત જતાં વિષયી જનોને મોગવિલાસનાં શુદ્ધાં શુદ્ધાં સાધનો મેલ્લવી આપવામાં વપરાય છે !

¶ પોતાના પ્રાણ વચાવવાની જ જેમને પદી છે એવા કેટલાક (પામર) માણસો આવીને પોતાની આગલ શિર કુકાવે એટલેથી માણસોને આટલી ઘમંડની ગરમી ગાથી આવતી હશે ?

¶ જેની તૃષ્ણા વિશાલ છે તે મલે દરિદ્રી કહેવાઓ, મનમાં તૃપ્તિ ઝપડ્યા ઘટી ધનવાન કોણ અને દરિદ્રી કોણ ?

सद्वोधशतकमां आवेलां वृत्तो

संस्कृत छंदशास्त्रमा पद्यना के छन्दना वे प्रकार कहा छे १ वृत्त, २ जाति. वृत्तनु बधारण श्लोकना चरणमा आवता अक्षरोनी निश्चित सख्या तथा दरेक अक्षरना गुरुलघुत्वने धोरणे रचायेलु होय छे, ज्यारे जातिनु बधारण दरेक चरणमा कुल कंटली मात्रा होय ते उपर आधार राखे छे

वृत्तमा आवता अक्षरोना गुरुलघुत्वनो क्रम दर्शाविवानी समबद्ध माटे वृत्तना चरणना गण कल्पेला छे दरेक गणमा त्रण त्रण अक्षर होय छे एवा गण आठ छे गणनु बधारण गुरुलघु अक्षर उपर आधार राखे छे अक्षर 'एक स्थरनी' के 'स्वर साथे एक के बधारै व्यजननो' बनेलो होय छे. लघु के गुरु अक्षर तंतमाना ह्रस्व के दीर्घ स्वर उपर आधार राखे छे

अ, इ, उ, ऋ, लृ एटला स्वरो ह्रस्व छे धात्रीना यथा स्वरो दीर्घ गणाय छे. कोई पण अक्षरनु गुरुलघुत्व तेमा आवता स्वर उपर आधार राखे छे ह्रस्व स्वरवाटो अक्षर लघु गणाय छे तम ज दीर्घ स्वरवाटो अक्षर गुरु कहेवाय छे

पण जो कोई लघु अक्षर पछी अनुस्वार, विसर्ग, के जोडाक्षर आवे तो ते अक्षर सामान्यपणे गुरु बने

છે. શ્લોકના ચરણને અન્તે આવતો લઘુ અક્ષર ઘટતી આવડયકતા હોય તો ગુરુ પણ બની શકે છે.

સાનુસ્વારથ દીર્ઘથ વિસર્ગો ચ ગુરુર્ભવેત્ ।

વર્ણઃ સયોગપૂર્વથ તથા પાદાન્તગોઽપિ વા ॥

લઘુગુરુનાં ચિહ્નો દ્વારા ગણો નીચે મુજબ વતાવી શકાય લઘુ માટે ✓ ચિહ્ન તથા ગુરુ માટે - ચિહ્ન વપરાય છે એવી જ રીતે લઘુ અક્ષર વતાવવા માટે લ (✓) અને ગુરુ અક્ષર વતાવવા માટે ગ (-) ચિહ્ન વપરાય છે

ય	✓	-	-	મ	-	✓	✓
ર	-	✓	-	જ	✓	-	✓
ત	-	-	✓	સ	✓	✓	-
મ	-	-	-	ગ	-		
ન		✓	✓	લ	✓		

દરેક ગણમા લઘુ ગુરુ અક્ષર કયા ક્રમે આવે છે ॥ સહેલાઈથી યાદ રાખી શકાય તેટલા માટે નીચેની કારિકા ઉપયોગી થશે

આદિમધ્યાવસાનેષુ ય-ર-તા યાન્તિ લાઘવમ્ ।

મ-જ-સા ગૌરવ યાન્તિ મ-નોૌ તુ ગુરુલાઘવમ્ ॥

માત્રાને હિસાબે હ્રસ્વ સ્વરની ૧ માત્રા, દીર્ઘની ૨ માત્રા તથા પ્લુતની ૩ કે તેથી વધારે માત્રા ગણાય છે

ચરણમા જ્યાં સાસ લેવા થોમવા ઝેલુ હોય છે તે સ્થાનને યતિ કહે છે ચરણમા કેટલા અક્ષર પછી યતિ

આવે છે તે સહ્યા પૌરાણિક નમોથી બતાવવાનો
રિવાજ છે જેમ કે

ગુણ	= ૩	ગ્રહ	= ૯
અમ્યુધિ, વેદ	= ૪	રુદ્ર	= ૧૧
રસ	= ૬	સૂર્ય	= ૧૨
નગ, લોક, મુનિ, હય	= ૭	સૂર્યાશ્વ	= ૧૨, ૭
વસુ, ભોગી	= ૮		

સદ્ગોષ્ઠશતકમા આવેલાં વૃત્તોની રચનાની માહિતી
નીચે આપવામા આવી છે

દરેક વૃત્તમા અક્ષરોના ગણ કયા ક્રમમા આવે છે તે
બતાવી, પછી યતિ કયા આવે છે તે કૌંસમા આકાશ દ્વારા
બતાવ્યુ છે

અનુષ્ટુપ્—આ વૃત્તના દરેક ચરણમા આઠ અક્ષર
હોય છે એના વ્યાહ્યા નાચે મુજબ છે

શ્લોકે પષ્ઠ ગુરુ હ્રેય, સર્વત્ર લઘુ પદ્મમમ્ ।

દ્વિચતુ પાદયોર્હ્રસ્વ સપ્તમ, ધીર્ધમન્યયો ॥

શ્લોકના દરેક ચરણમા છઠ્ઠો અક્ષર ગુરુ તથા પાંચમો
અક્ષર લઘુ હોય છે, વીના અને ચોથા ચરણનો સાતમો
અક્ષર લઘુ તથા વાકીના એટલે કે પહેલા અને ત્રીજા
ચરણનો સાતમો અક્ષર ગુરુ હોય છે વાકીના અંતરો
માટે યોઈં સ્વાસ નિયમ નથી

અન્યાસીઓ માટે અનુષ્ટુપની નીચેની વિશેષ વ્યાખ્યા
ઉપયોગી થશે:

આચન્તવશરો ત્યક્ત્વા ગગયેદ્વૈ ષટ્સરાન્ ।
ચરણે વિષમે વજ્યૌ નસૌ મો પ્રથમે ગ્ગે ॥
સમે તુ નસરા વજ્યાં ગ્ગે પ્રથમ એવ તે
અનિવાર્યઃ સમે પાદે દ્વિતીયે જગણો ગ્ગે ।
વિષમે તુ જતૌ વજ્યૌ પાદમધ્યે ન વિપ્રમઃ ॥

ઉપજાતિ—ના ચરણમાં ૧૧-૧૧ અક્ષરો હોય
છે. દ્વન્દ્વઞ્ના તથા ઉપેન્દ્વઞ્ના વૃત્તોનું મિશ્રણ થાંને આ
વૃત્ત પને છે

શ્યાદિન્દ્રવજ્ઞા યદિ સૌ જગૌઃ ૫.૬
ઉપેન્દ્વઞ્ના જતજાન્તો ગૌ ।
અનન્તરોદીરિતલ્લક્ષ્મભાજી
પાદૌ યરીયાકુપજાતયસ્તાઃ ॥
ત ત જ ગ ગ । જ ત જ ગ ગ
(૫.૬) (૫.૬)

શાલિની — ૧૧ અક્ષરી ચરણ છે.

માતૌ ગૌ ચેષ્ટાલિની વેદલોકૈઃ ।
મ ત ત ગ ગ (૪.૭)

દ્રુતચિલંચિત — ૧૨ અક્ષરી ચરણ છે.

દ્રુતચિલચિતમાહ નમો મરો ।
ન મ મ ર (૪.૮ અપરા ૪.૪.૪)

वंशस्थ — १० अक्षरी चरण છે
 जतौ तु वंशस्थमुदीरित जरी ।
 ज त ज र (५ ७)

वसन्ततिलका — १४ अक्षरी चरण छ.
 उदता वसंततिलका तमजाजगौग ।
 त भ ज ज ग ग (८ ६)

मालिनी — १५ अक्षरी चरण છે
 ननमययुतय मालिनी भोगिलोकै ।
 न न म य य (८ ७)

पृથ્વી — १૭ અક્ષરી ચરણ છે
 जसौ जसयला वसु-ग्रह-न्यतिध पृथ्वी गुरु ।
 ज स ज स य ल ग (८ ९)

मन्दाक्रान्ता — १७ अक्षरी चरण છે
 मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनेगैर्मो भनौ तो गयुग्मम् ।
 म भ न त त ग ग (४ ६ ७)

शिखरिणी — १૭ અક્ષરી ચરણ છે
 रसैरुदैरिष्रा यमनसभलाग शिखरिणी ।
 य म न स भ ल ग (६.११)

हरिणी — १૭ અક્ષરી ચરણ છે
 नसमरसलाग पङ्क्तेदैर्हयैर्हरिणी मता ।
 न स म र स ल ग (६ ४ ७)

શાર્દૂલચિહ્નીઢિત — ૧૧ અમ્ભરી ચરણ ॥

સૂર્યશ્ચેદિ મ સર્જો સનતગા શાર્દૂલચિહ્નીઢિતમ્ ।

મ સ જ સ ત ત ગ (૧૦ ૭)

અમ્ભરા — ૨૧ અમ્ભરી ચરણ છ

અમ્ભૈર્યાના પ્રયણ ત્રિ-મુનિ-ચા-ચુતા અમ્ભરા કીર્તિતયમ્ ।

મ ર મ ન ચ ય ય (૭ ૭ ૭)

આર્યા — આ માત્રાનૃત્ત છ એનું વધારણ ચરણની
કુલ માત્રાઓ ઉપર આધાર રાખે છે તના વ્યાખ્યા નીચે
મુજબ છે

યસ્યા પાદે પ્રથમ દ્વાદશ માત્રાસ્તથા તૃતીયઽપિ ।

અષ્ટાદશ દ્વિતીય ચતુર્ધક પચ્ચદશ સાઽઽર્યા ॥

(૧૨ ૧૮ ૧૨ ૧૫)

ધીજો લીટી પહેલી લીટી જર્જો જ ગ્રાસ માત્રાના
લાપી હોય તો તે માત્રાનૃત્તને આર્યા ન કહેતા મીતિ
કહે છે

श्लोकोनी मूचि

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
अनरणरमकारण°	२०	उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्रह	१९
अकिञ्चनस्य	२४	उदन्यच्छन्ना भूः	२८
अज्ञानन्दाद्दाम्य	३६	एते रात्पुण्याः	२८
अज्ञः सुखमाराम्यः	१५	ऐश्वर्यस्य विभूषणं	२३
अधिगतपरमार्थान्	३२	कश्चित्तस्यापि हि	१०
अभिमुखनिहतस्य	२२	करे श्लाघ्यस्त्यागः	२१
अभिमतमहामान°	५२	कर्मायत्तं फलं	४४
अभुक्तायां यस्यां	३७	कान्ताकटाक्षविशिखा	५४
अमीषो प्राणानां	३९	किं कन्दाः कन्दरेभ्यः	४२
अम्भोजिनीवन°	१७	किं कूर्मस्य भ्रम्यया	२७
अवश्यं यातारः	४३	किं तेन हेमगिरिणा	२९
अहौ वा हारे वा	४३	किं वेदैः स्मृतिभिः	४९
आज्ञा कीर्तिः पालने	८	कृमिकुलचिते	३०
आदित्यस्य गतागतैः	५१	कृशः कणः राज्ञः	५३
आरम्भगुर्वी क्षयिणी	२०	केयूरा न विभूषयन्ति	१३
आलस्यं हि मनुष्याणां	३	को न याति वशं	४
इतः स्वपिति केशवः	२८	क्वचिद् भूमौ शायी	२१
इत्येतस्मिन् वा	४६	क्वचिद्दीणावाय	४०

क्षणं षालो भूत्वा	५१	दान भोगो नाश.	४
क्षान्तं न क्षमया	४५	दिशालाघनचिह्नं	१३
क्षान्तिधेदनलेन	३४	क्षीना क्षीनमुखैः	४५
क्षीरेणात्मगनोदकाय	१८	दुर्जनः परिहर्तव्यो	८
क्षुत्क्षामोऽपिजरा	२६	धन्याना गिरिकन्दरे	४३
क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः	२६	न कश्चिन् चण्ड	१५
क्षलोक्षपा सोढाः	४५	नमस्यामो देवान्	४४
गङ्गानरक्षहिम्	३८	न संसारोत्पन्न	५१
गङ्गातीरे हिमगिरि	४२	नम्रत्वेनोन्नमन्त	२७
गुणरदगुणरद्वा	२०	नायं ते क्षमयो	३५
चला रक्ष्मीः चला	१४	निन्दन्तु नीतिनिपुणाः	८
चाण्डालः किमयं	४९	पद्माकरं दिनकरो	२१
छिन्नोऽपि रोहति तरुः	१०	परिचरितव्या सन्त.	५
जाड्यं धियो हरति	२२	परिवर्तिनि संमारे	६
जाड्यं ह्रीमति गण्यते	३२	परेषां चेतानि	३९
जातः कूर्मः स एतः	४७	पातालमाविशति	२४
ज्ञानं यतां मानं	५३	पातालग्नं विमोचिनो	४७
तपस्यन्तः सन्तः	४०	पानिनोऽपि वराषणैः	१०
तार्नान्द्रियाणि	३१	पापान्निरयति	९
तुङ्ग वैश्व	४१	प्रदानं प्रच्छन्न	२५
तृष्णां छिन्धि	१६	प्रशान्तशास्त्रार्थ	४८
तमेव चातकाधार	१८	प्रसन्नं मणिमुद्गरे	३१
त्वं राजा वयम्	३७	प्रागप्याप्तामृति.	३३
यदनु ददतु गालीः	१७	प्रायः सन्दुक्प्राप्तेन	१०

प्रारभ्यत न खलु	७	यद् वयत्र मुहुं	४१
प्रियसरा विषद्	५२	यावत्त्वस्यमिदं	३६
प्रिया न्याय्या वृत्ति-	२५	या साधूंश्च खलान्	३४
फलमलमदानाय	३६	यूयं वयं वयं यूय	४
योद्धारो मत्सरप्रस्ताः	१४	येनैवाम्बरराण्डेन	५
यद्वाज्ञानविवेकिनो	४६	येषां न विद्या	३
यद्वा येन कुलालं	४४	ये संतोषमुखप्रबुद्धं	३०
यद्वाण्डमण्डलीमात्रं	३८	रफतत्वं कमलानां	१५१
भयन्ति नम्रास्तरवः	९	रत्नैर्महाहैः	७
भोगा न भुङ्क्ताः	६	राजन् दुपुक्षसि	१७
भोगा भट्गुरवृतयो	५०	रे रे चातक	१४
भ्रान्तं देशमनेकं	३५	लज्जागुणोषजननी	२७
मनसि वचसि वाये	२६	लभेत सिकतासु	३१
मातर्मैदिनि तात	५०	लांगूलचालनमधः	७
माने म्लायति	५२	स्त्राभश्चेदगुणेन	१६
मालतीकुसुमस्यैव	६	वने रणे शत्रुं	३४
मृगमीनसम्जनानां	५	वयमिह परितुष्टाः	१४
मृत्पिण्डो जलरंजिता	३८	वर पक्षच्छेदः	२९
मौनान्मूकं	२४	वरं पर्वतदुर्गेषु	६
यत्रानेके कचिदपि	३५	वहति भुवनध्रेणीं	२५
यदचेत्तनोऽपि	१९	वह्निस्तस्य जलायते	२३
यदा विश्विज्जोऽहं	१५	वितीर्णे सर्वस्वे	४८
यदासीदज्ञान	४९	विद्या नाम नरस्य	१३
यदि नाम दैवगत्या	१९	विपदि धैर्यम्	२०

विपुलहृदये. धन्यै	३७	सपत्सु महता चित्त	८
विरम विरसायासाद	४८	समारम्भा भग्ना	४०
व्याघ्रीव तिष्ठति	२३	साहित्यसंगीतकलाविहीन°	३
व्याल बालभृणाल°	३०	सिंह शिशुरपि	१९
शास्त्रोपस्कृतशब्द°	३२	सिंहो बली	५३
शय्या दौलक्षिला	५०	स्यालया वैद्वयेमया	२९
थोन श्रुतेनैव	९	स्वल्प स्नायुवसा°	३९
सतप्तायसि सत्स्थितस्य	१८	हर्तुर्याति न गोचर	३३

काका कालेलकरनां पुस्तको

कालेलकरना लेखो	३—०—०
जीवननो आनद	१—८—०
जीवनभारती	२—८—०
जीवनसंस्कृति	२—८—०
हिमालयनो प्रवास (गिप्पण साये)	१—०—०
ब्रह्मदेवानो प्रवास	०—३—०
स्मरणयात्रा	१—८—०
जीवता तहेवारो	०—१२—०
लोकमाता	०—६—०
ओत्तराती दीवालो	०—६—०
जीवनविकास	बीजी आवृत्ति छपाशे

नवजीवन प्रकाशन मंदिर
अमदावाद